

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

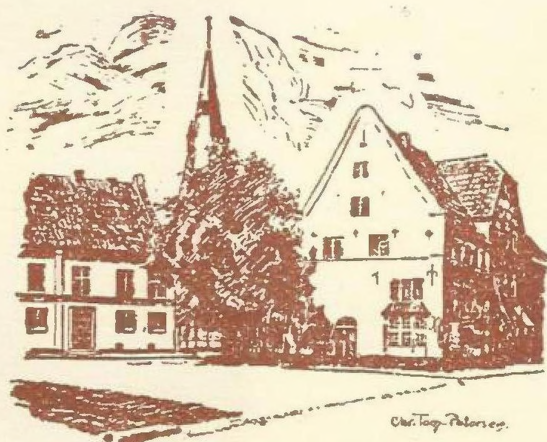
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

CLAUS ESKILDSEN

TØNDER

1243-1943

BOGFORLAGET GULDHORN

TØNDER 1243-1943

CLAUS ESKILDSEN

TØNDER 1243=1943

UDGIVET
I ANLEDNING AF TØNDER BYS
700 AARS JUBILÆUM

BOGFORLAGET GVLDRHORN

TØNDER AMTS CENTRALTRYKKERI

FORORD

Kend din By; saa holder du af den!

Formaalet med denne Bog er at fortælle jævne Borgere om, hvorledes det Tønder, vi ser i Dag, er blevet til, samt at vække Interesse for Byen i videre Kredse ud over Landet. Vanskeligheden ved Fremstillingen var at faa Stofmængden skaaret ned til det ringe Omfang, Bogen skulde have. Det kunde ikke undgaas, at Nødvendigheden af at sige meget i faa Ord kom til at præge Fremstillingen. Bogen er ikke Morskabslæsning! Men den, der holder af vort lille Tønder, skal nok læse den med Interesse.

Selvfølgelig har jeg gjort mig Umage for at give en absolut objektiv Fremstilling af Fortidens og Nutidens Forhold; men ved Stoffets Udvalg og ved Fremstillingen er der altid tænkt paa, at Bogen henvender sig til danske Læsere. Det er naturligt, at tyske og danske Læseseres Interesser ikke helt falder sammen.

Jeg siger Tak til Magistraten for Tilskud til Trykningen, til Erhvervsudvalget, hvis Indstilling medførte denne Støtte, til Turistforeningen, Handelsstandsforeningen og Haandværkerforeningen, som ogsaa har ydet Bidrag.

Tønder, den 15. Juni 1943.

C. I. ESKILDSEN.

INDHOLD

I. DEL

	Side
700 Aars Historie i Tidstabel	7
Hvorledes Tønder blev Købstad	17
Tønderhus — Tønder Amt	21
Byens Styrelse	29
Erhvervsforhold	41
Kirker, Kloster — Fattigrøgt	63
Kulturelle Forhold — Skoler	79
Borgerliv og Borgersind	99
Den nationale Udvikling i Tønder	115

II. DEL

Byplan — Gadenavne — Marknavne	127
En Vandring gennem Gaderne — Tønder Arkitektur	135
Et Besøg i Kirken	149
Et Besøg paa Tønder Museum	161
Et Besøg paa Kirkegaarden	167
Tønder som Turistby	173
Litteratur om Tønder	181
Sagregister	181
Personregister	184

TØNDER 1843. (Efter J. A. Petersen: Wanderungen. 1844).

I. DEL

700 Aars Historie i Tidstabel.

- 1243 Hertug Abel giver Byen »Lille-Tønder« Købstadprivilegier.
- 1247 Klosters Kirke indvies (16. Aug.). — Klostret selv var stiftet i 1238.
- 1248 Kong Erik Plovpenning fratager Hertug Abel Tønderhus og Tønder Købstad.
- 1271 Erik Glipping indtager Tønderhus og lader Borgen sløjfe.
- 1272 Erik Glipping besætter for anden Gang Tønder.
- 1284 Hertug Valdemar IV stadfæster paa Tønderhus Flensborgs Stadsret.
- 1285 Kong Erik Glipping besætter for tredje Gang Tønder.
- 1340 Hertug Valdemar V pantsætter Tønderhus med Tønder By og Tønder Fogderi til de holstenske Grever. 1344 er Pantet indløst og Tønder atter i Hertugens Haand.
- 1349 (-50) Den sorte Død (Pesten) hærger Landet.
- 1354 Hertug Valdemar V giver Tønder Købstad Eneprivilegium paa Handel og Haandværk for Hviding-, Lø-, Slogs-, Tønder- og Højer Herreder og fritager Byens Borgere for al Told inden for Hertugdømmet.
- 1357 Efter at Valdemar Atterdag efter 1354 er kommet i Besiddelse af Tønder, erobrer de holstenske Grever Borg og By; men 1360 er Tønder atter i Hertugens Eje.
- 1362 Den store Menneskedrukning (16. Januar).
- 1375 Den sidste Hertug af Abels Æt, Hertug Henrik, dør, 35 Aar gammel, vistnok paa Tønderhus.

- 1376 De holstenske Grever, der har erobret hele Sønderjylland, overdrager Tønder Fogderi til Henning Limbæk, der gaar over til Kongen, hvorefter Grev Adolf VII 1377 indtager Tønder. 1386 faar Grev Gerhard VI af Dronning Margrethe hele Sønderjylland som Arvelen.
- 1405 Hertug Gerhards Enke pantsætter Tønder Fogderi til Dronning Margrethe.
- 1417 Grev Henrik IV indtager Tønder.
- 1422 En dansk Hær vil storme Tønderhus, men lider et stort Nederlag. Tønne Rønnow og 400 Mand falder. (1. September).
- 1435 Ved Freden i Vordingborg bliver Tønder Fogderi et Len. Til Tønderhus Len hører Tønder-, Højer-, Slogs-, Kær-, Horsbøl- (Viding-) og Bøking-Herreder samt Sild og Før-Østland.
- 1436 Allehelgensfloden (1. November).
- 1460 Kong Kristian I bliver Hertug og pantsætter Tønderhus Len til Henning Pogwisch, der beholder det til 1480.
- 1473 Under et Ophold i Byen stadfæster Kong Kristian I i Overværelse af Henning Pogwisch, Biskop Nicolaus fra Slesvig og Biskop Albert fra Lübeck Byens Privilegier.
- 1480 Kongen opholder sig igen i Tønder; han tager samme Aar Lenet fra Henning Pogwisch paa Grund af talrige Klager for Grusomhed. 1481 opholder Kongens Enke Dorothea sig atter paa Tønderhus.
- 1490 Ved den 1. Deling af Slesvig falder Tønder Len, hvortil fra nu af ogsaa Lundtoft Herred hører, til Hertug Frederik.
- 1490 (-1511) Hertug Frederik foretager store Byggearbejder paa Tønderhus.
- 1501 Dr. Johannes Speglin, der ved Byporten modtages af Byraad og Borgerskab, Gejstlighed og Skoleelever med Faner og brændende Kærter, sælger Aflad i Tønder.
- 1503 Franciskanerklostret bliver reformeret. 1514 giver Hertuginde Anna Penge til Klostret.
- 1517 Hele Østergade med Helligaandshospitalet gaar op i Luer.
- 1522 Vestergade-Forstad (Vest for Laurentiusstrømmen) brænder. (3. Januar).
- 1526 Præsten Hironymus begynder at forkynde Luthers Lære i Tønder. 1531 er der tre lutherske Præster i Byen.
- 1530 Klostret ophæves, og Munkene fordrives. Klostret og Sct. Laurentiuskirken (Kirken for Landsognet, beliggende i Vestergade) nedrives snart derefter. 1533 nedlægges Laurentius-Kirkegaarden.
- 1530 (-33) Der bygges paa Tønderhus. Stenene tages fra Klostret.
- 1532 Den anden Allehelgensflod (1.-2. November). Vandet staar tre Alen højt ved Laurentiuskirken; der sejles i Gaderne. Kong Frederik I, der jævnligt bor i Tønder, opholder sig under Stormfloden paa Tønderhus.

- 1533 (-43) Store Byggearbejder paa Slottet. Hestholm bliver Ladegaard til Tønderhus; Hovedbygningen til Hestholm opført 1595.
- 1539 Pesten bortriver 600 Mennesker i Tønder.
- 1543 Landsognets Kapel nedlægges. Tønder By og Landsogn faar Tønder Nicolajkirke som fælles Sognekirke.
- 1544 Ved Sønderjyllands anden Deling tilfalder Tønder By og Amt Hertug Hans d. Ældre paa Haderslevhus.
- 1545 (-51) Vejen til Sæd (»Tønderdæmningen«) bygges.
- 1549 Pesten dræber 149 Mennesker i Tønder.
- 1550 Omkring 1550 opstaar Uldgade uden for Byens Grund.
- 1551 Hekseforfølgelser i Tønder, ligeledes 1553, 1579-82, 1607.
- 1553 (-56) Digebygningen Højer-Rudbøl-Lægan-Grelsbøl afskærer Tønder fra Havet. Tønder By bygger Sluse ved Lægan.
- 1561 Fra 1561-1937 er Byens Førstepræst samtidig Provst for Tønder Provsti.
- 1561 Vejdæmningen fra Sædvejen til Rørkær bygges.
- 1562 (-66) Gudskogen inddiges. Diget fra Rudbøl til Vidingherred flytter Havet endnu længere bort fra Tønder. Tønder Havn er nu ved Rudbøl.
- 1563 (-90) Der bygges atter paa Slottet. — 1578 anlægger Hertug Hans d. Ældre Slotshaven.
- 1580 Mange Mennesker dør af Pesten.
- 1581 Ved Sønderjyllands tredje Deling falder Tønder By og Amt til den gottorpske Del.
- 1581 Vestergade og Storegade, ialt 300 Huse, brænder (29.-30. September). For Brandfarens Skyld anlægges Søndergade.
- 1586 Uldgade og Slotsgade brænder (29. Juni).
- 1587 (-98) Vidaaen faar ved Udgravning sit nuværende Løb. Sønder-Borgerdiget opstaar. Foran Sønderport opstaar en Ø (nu Søndergade 30, 32, 34, 36). Vandmøllen nybygges.
- 1589 (-92) Nicolajkirken nedrives, Kristkirken opføres og indvies 4. Oktober 1592.
- 1593 Amtmandshaven anlægges.
- 1593 (-94) 14 Dages Julestormflod, særlig 24., 25. og 31. December. Diget Højer-Rudbøl næsten helt bortrevet, Skibe driver tæt ind til Tønder. Mange Huse i Byen helt ødelagte.
- 1595 Kniplingeindustrien i Tønder omtales første Gang.
- 1597 Ny Stormflod (15. Septb.), ligeledes 28. August 1600 og 21. Oktober 1612.
- 1599 Lille Gade og Møllevej anlægges.
- 1602 Pesten bortriver 500 Mennesker i Byen.
- 1611 (-17) Kanalen fra Skibbroen til Askesodde bygges.

- 1612 Latinskolens Bygning ved Kirkepladsen opføres.
- 1615 Stormflod 1. December. Man færdes med Baade i Gaderne. Vandet staar 3 Alen højt ved Østerport. De fleste Huse i Vestergade ødelagte. Slotsbroen rives bort.
- 1621 Hertug Frederik III stadfæster Tønder-Borgernes gamle Ret til fri Ind- og Udslibning i Aabenraa Havn.
- 1622 11 Huse i Sydvestkvarteret og paa Slotsgrunden nedbrænder (3. Juli).
- 1623 Tønder faar et Apotek.
- 1627 Byen uddyber Laurentiusstrømmen og anlægger i Oktober Skansen mellem Kogade og Skibbroen. 18. Oktober rykker Wallensteins Tropper ind i Byen og bliver her i 1½ Aar. — Pesten raser i Tønder 1627 og 28.
- 1629 En dansk Hær under den engelske General Morgan erobrer 27. Maj Tønderhus; men ved Freden i Lübeck fra samme Dag falder Tønder tilbage til Hertugen.
- 1634 Den store Stormflod 11.-12. Oktb. Mange Kreaturer drukner paa Bymarken.
- 1639 Pesten bortriver 600 Mennesker i Tønder.
- 1642 40 Huse i Vestergade-Forstaden brænder. — 1649 brænder Hospitalet.
- 1645 Hertug Frederik skænker Pladsen mellem Møllevej og Slotsgade til to af sine Embedsmænd og fritager dem for al Skat; saaledes opstaar Tønder Frigrund.
- 1658 Brandenborgske Tropper rykker i Oktober ind i Byen. Den 14. Maj 1659 overnatter Kurfyrste Frederik Wilhelm paa Slottet, den 26. Maj Kurfyrstinde Luise Henriette.
- 1665 Uldgade, Slotsgade og Vestergade-Forstad indlemmes i Byen.
- 1677 Kong Kristian V lader Slottets Mure og Volde sløjfe og to Taarne nedbryde; 1699 nedbrydes nok et Taarn.
- 1679 Hertugen faar ved Freden i Lund sit Land tilbage. 1684 inddrager Kongen igen Hertugdømmet og lader sig hylde i Tønder; men 1689 maa han atter udlevere Hertugdømmet til Hertugen.
- 1699 Det anordnes, at Spikergade skal være 15 Alen bred, og at den ikke mere maa belægges med Gødning.
- 1700 Kongens Garde indtager Tønder; men ved Freden i Traventhal samme Aar faar Hertugen det tilbage.
- 1713 Kong Frederik IV tager atter Hertugdømmet i Besiddelse. Danske, russiske og saksiske Tropper i Byen.
- 1713 Peter Struck stifter i Tønder det første Vajsenhus i Norden, som dog først aabnes 1735.
- 1721 Kong Frederik IV inddrager endeligt den gottorpske Del af Sønderjylland og lader sig den 12. September hylde paa Slottet i Tønder.

- 1725 Østergade med Hospitalet nedbrænder den 26. Oktober. Hospitalet genrejses først 1729-31.
- 1732 Hans Adolph Brorson udgiver i Tønder sine Julesalmer.
- 1747 Kong Frederik V gæster Tønder og deltager i Ringridningen. Ringriderkorpset faar Privilegier som »Friedrichsgarde«.
- 1750 (-51) Slottet nedrives med Undtagelse af Porthuset. Amtmand v. Holstein opfører 1768 Amtmandspalæet efter Tegning af Jardin.
- 1768 Sønder-Borgerdige beplantes med Træer. — Stavnsforfatningen ophæves.
- 1787 Der indrettes et Sygehus, som dog snart gaar ind igen.
- 1788 Det af Provst og Konsistorialraad Balthasar Petersen stiftede Seminarium begynder.
- 1797 Friserne belejrer Amtshuset for at gennemtvinge, at Adlers Kirkeagende tages tilbage.
- 1800 Borgmester Richtsen skænker Byen Alléen paa Nørre-Borgerdige.
- 1801 Byens Skolevæsen nyordnes. Latinskolen ophæves og erstattes af en højere Borgerskole.
- 1808 Franske Tropper og Spanioler rykker ind i Byen; mange Mennesker dør af Dysenteri.
- 1812 Tønder faar en Politimester.
- 1813 Fra 1. Oktober udgives den første Avis, Ugebladet »Tondersches Intelligenz-Blatt« (1871 »Tondernsche Zeitung«), fra 1. Oktober 1896 Dagblad; udkommer til 1921.
- 1814 Kosakkerne i Tønder (Januar).
- 1814 Der indrettes en »Begravelsesplads« ved Løgumkloster Landevej (nu den gamle Kirkegaard).
- 1820 Spare- og Laanekassen (nu Tønder Sparekasse) oprettes.
- 1820 Foreningen »Harmoni« stiftes.
- 1824 Kong Frederik VI besøger den 26. Juni Tønder; ligeledes 25. Juli 1825.
- 1828 Magistraten opretter et Børnebibliotek.
- 1829 Seminariet bliver Statsseminarium og flytter til sin nuværende Plads.
- 1831 Der aabnes et Folkekøkken, som bestaar indtil 1853, da Gørresmark indrettes til Fattiggaard.
- 1834 Byens Skolevæsen reorganiseres: 1) Rektorklasse, 2) Vajsenhusskole, 3) Skole i Vestergade (bag Staldene). 4 nye Lærere ansættes.
- 1834 Det første Stændervalg i Tønder (9. Septbr.). Valgt blev Digegreve Nissen, Stedfortræder Købmand P. P. Petersen.
- 1835 Den første kongelig udnævnte Borgmester (Sibbers) modtages 14. Januar med Illumination og Trompetfanfarer.

- 1838 Det andet Valg til Stænderforsamlingen. Valgt blev Justitsraad Dröhse, Stedfortræder W. Wieck.
- 1840 »Tond. Intell. Blatt«, der indtil Frederik VI's Død har været loyalt kongetro, bliver skarpt slesvig-holstensk, og Borgerskabets Flertal indtager samme Holdning.
- 1841 Til Stænderforsamlingen vælges Advokat Beseler, Slesvig, til Stedfortræder Købmand J. C. Todsén, Tønder.
- 1841 Gaderne skal ikke mere vedligeholdes af de enkelte Husejere, men af Byen. Dog skal Husejerne nu som før holde Fortovet og Brolægningen »bag Staldene« (Nørregade, Vidaagade, Allégade, Skibbrogade).
- 1842 Kong Kristian VIII i Tønder 27.-29. Juli. Store Festligheder.
- 1842 »Singverein« oprettes (20. November).
- 1843 Tønder Købstads 600 Aars Jubilæum fejres med store Fester den 25. August.
- 1844 Kong Kristian VIII gæster igen Tønder (9. Septbr.); ligeledes 5. Aug. 1845, hver Gang paa Tilbagerejsen fra Før.
- 1848 28. Februar. Til Stænderforsamlingen genvælges Advokat Beseler og J. C. Todsén.
 25. Marts. Tønder By anerkender den provisoriske Regering i Kiel-Rendsborg.
 31. Marts. Der dannes en Borgervæbning.
 4. April. Dansk Militær rykker ind i Byen.
 26. April. Slesvig-holstenske Tropper kommer til Byen.
 8. Maj. Professor Forchhammer vælges som Deputeret til det tyske Parlament.
 31. Juli. J. C. Todsén vælges som Stænderdeputeret.
 31. Oktober. Harmoni-Selskabet omdannes til en Borgerforening.
- 1849 Der oprettes en Industriforening. — Hele Aaret Indkvartering.
- 1850 8. August. Grev Reventlow bliver Amtmand, Justitsraad Dröhse konst. Borgmester; senere Borgmester Kiær.
 Lundtoft Herred lægges fra Tønder Amt til Aabenraa Amt, Løgumkloster Amt faar til Gengæld fælles Amtmand med Tønder Amt.
 22. August. Alle Huse i Byen skal forsynes med Kvartérbetegnelse og Husnumre.
- 1851 Dansk bliver Skolesprog i Tønder.
- 1853 Til Stænderforsamlingen vælges 5. Januar Kammerherre v. Scheel, Flensborg; Stedfortræder: Købmand Hugo Green, Flensborg.
 Byen lejer Gørresmark for 50 Aar som Fattig- og Arbejdsanstalt.
 Seminariet flyttes til Eckernfôrde.
- 1854 Til Stænderforsamlingen vælges 15. Juni efter den nye Lov Brændevinsbrænder Matthiesen, Højer; Stedfortræder Købmand H. P. Angel, Tønder.
- 1855 Et kommunalt Sygehus indrettes ved Indgangen til Alléen (nu Østerg. 73).

- 1857 Alléerne Syd og Nord for Byen forbindes ved to Broer; Anlægget skabes 1880.
Kong Frederik VII besøger i September Tønder, Byen pyntet og illumineret.
- 1858 Seminariet genaabnes den 7. Januar som dansk Seminarium. 1860 opføres Forstanderboligen.
- 1862 Der oprettes en Realskole i Tønder. Rektorklassen gaar ind.
- 1861 (-63) Landevejen (Chausséen) Husum-Tønder-Ribe bygges.
- 1863 Raadmand A. Th. Diemer (dansk) vælges til Stænderdeputeret.
- 1864 Tønder faar Gasværk (paabegyndt 1863).
- 1864 7. Februar. De danske Tropper fra Frederiksstad drager gennem Byen; de fleste danske Embedsmænd fordrives fra Byen.
12. Februar. Preussiske Tropper rykker ind i Byen; 14. Februar østrigske Tropper.
23. Februar. Den konst. Borgmester Bleicken overtager Embederne som Borgmester, Politimester og Stadssekretær.
5. Maj. Skolesproget bliver atter tysk; Seminariet ligeledes.
5. August. Enklaverne indlemmes i Slesvig.
Oktober. Rektorklassen genaabnes.
- 1865 »Turnverein« oprettes.
- 1866 En Handelsforening oprettes 16. Januar (gaar senere ind).
- 1867 Løgumkloster Amt, Enklaverne og Rømø kommer til Tønder Amt.
- 1867 Jernbanen Tinglev-Tønder aabner. — Raadhuset ombygges; de takkede Gavle og gamle Vinduer fjernes, Facaden pudses.
- 1868 Kong Wilhelm af Preussen besøger Tønder.
- 1869 Kapellet paa Kirkegaarden bygges; Kirkegaarden udvides fra Kapellet til den nye Ribe Landevej.
Der vælges 16 Byraadsmedlemmer efter den nye kommunale Ordning.
- 1870 Kommuneskolen ved Richtsensgade (dengang Banegaardsgade) bygges.
- 1871 J. W. Goos overtager »Tond. Int. Blatt« og forandrer Titlen til »Tondernsche Zeitung«. Bladet udkommer hver Onsdag og Lørdag.
Dampere »Graf Bismarck« sejler 22. Oktober fra Højer til Tønder.
- 1872 Østerport nedrives. — Gaderne brolægges med »Kopsten«.
- 1874 Ny Skoleordning: Drengene besøger enten den kommunale Dreng-Mellem-skole eller Seminariets Øvelsesskole, Pigerne den kommunale Pigeskole.
1874-75 opføres en Øvelsesskolebygning med Festsal til Seminariet.
- 1876 Industriforeningen omdanner Søndagsskolen for Lærlinge til en Aftenskole (»Fortbildungsschule«).
- 1877 Der anskaffes en Ligvogn. Hidtil har man baaret Ligene paa Skuldrene gennem Gaderne. — Tønder faar Telefonforbindelse. 1878 Telefon fra Møgel-tønder til Højer.

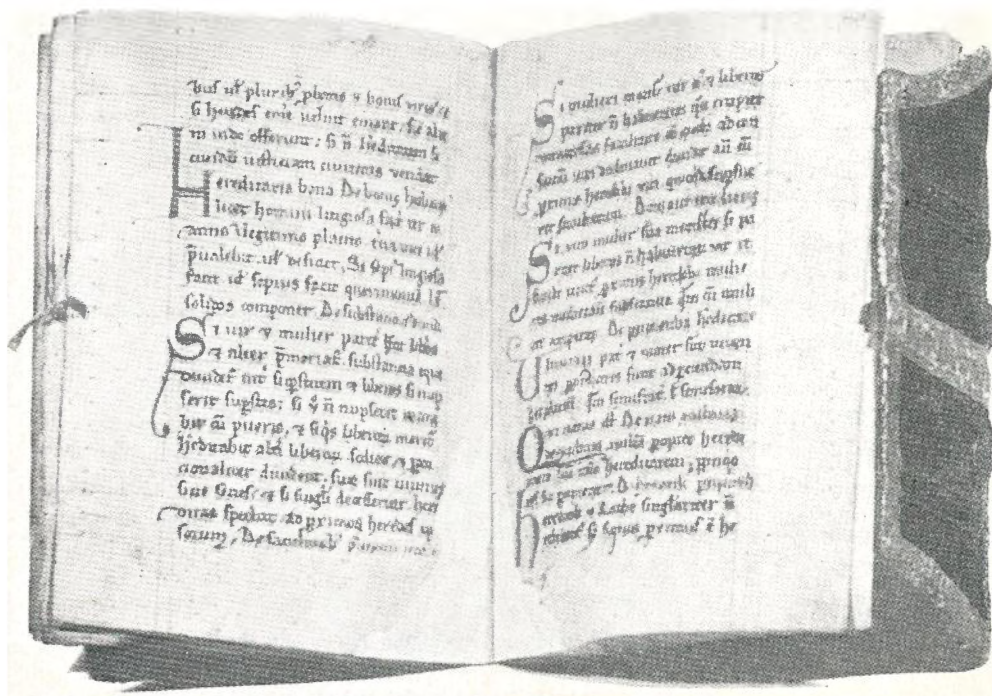
- 1878 Der bygges en Kanal fra Vandmøllen til Skibbroen.
- 1879 Digebrud Øst for Byen (27. Februar). Banen fra Tinglev har i flere Dage Endestation i Jejsing.
- 1880 Der indrettes et Svendehjem (»Herberge zur Heimat«) i Østergade, nu Carstens-Wilms-Stiftelse.
- 1881 Richtsen-Mindesmærket afsløres.
- 1881 (-83) Landevejen til Højer bygges.
- 1882 Redaktør P. Skovrøy begynder Udgivelsen af »Vestslesvigs Tidende«; 1885 forenet med »Flensborg Avis«.
- 1884 Den danske Afdeling af Seminariet flyttes til Haderslev.
- 1884 (-86) Landevejen til Vidingherred bygges.
- 1886 Vestbanen Itzehoe-Husum-Tønder-Ribe bygges.
- 1888 Der gøres Forarbejder til en Fiskerihavn ved Emmerlev og en Dæmning til Rømø. — Dronningen af Rumænien besøger Tønder. — Aktiebryggeriet bygges. — Seminariet fejrer 100 Aars Jubilæum.
- 1889 J. H. N. Thamssen overtager »Tondernsche Zeitung« (fra 1896 Dagblad). — Victoria-Bryggeriet bygges.
- 1890 Hotel Stadt Hamburg (nu Hotel Tønder) bygges.
- 1892 Jernbanen Tønder-Højer bygges. — Markederne flyttes ud af Byen til Markedspladsen ved Sønderport.
- 1894 Tønder Kirke genindvies (24. Juni) efter en Restaurering.
- 1898 Det nye Sygehus tages i Brug. (18. November).
- 1899 Posthuset bygges.
- 1900 Det første Folkemarked holdes i Tønder paa Pladsen ved Kirken. 1901 tre Folkemarkeder i Lighed med Folkemarkederne i Ribe; de gaar dog snart ind.
- 1901 Tønder Badeanstalt oprettes. — Jernbanen Tinglev-Sønderborg tages i Brug. — Tønder Landmandsbank oprettes. — Der opføres en ny Rigsbankbygning (nu Toldkammer).
- 1902 (-03) Vandværket bygges; de gamle Brønde forsvinder.
- 1902 Victoria-Bryggeri første Gang Konkurs; trækker mange andre med sig.
- 1903 Bankkrak i Skærbæk og Lakolks Fallit medfører store Tab i Tønder.
- 1904 En privat højere Pigeskole begynder.
- 1904 (-05) Seminariets Nybygning opføres.
- 1905 Realskolen begynder; Dreng-Mellemskolen lukker 1910.
- 1906 Handelsforeningen stiftes (driver Handelsskole).
- 1907 »Creditbank« maa likvidere paa Grund af store Tab paa Amrom Bad. — Schl.-Holst. Banks Nybygning opføres (nu Handelsbanken). »Ratsweinkeller« gaar ind. — Det nye Amtshus bygges.

- 1909 »Sturm auf Tondern« den 16. Januar. Der oprettes en Lokalafdeling af »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig«.
- 1909 (-10) Realskolen bygges (nu Statsskolen).
- 1910 Den store Brandprøve paa Slotsbanken; et Hus med forskellig Tagbelægning afbrændes. — Elektricitetsværket bygges.
- 1911 Den første Flyver giver Opvisning i Tønder.
- 1912 Valgafteften den 12. Januar oprettes »Tønder Læseforening«.
- 1912 Ved »Nordmarkflug« lander 8 Flyvere 24. Juni i Tønder. — Luftskebet »Viktoria Luise« gæster 5. Juli Tønder. — Den første Rutebil kører Tønder-Emmelsbøl. — Sportspladsen ved Ribe Landevej anlægges. — Haandværkerforeningen stiftes (driver teknisk Skole).
- 1913 Tondernbank oprettes. — Landbrugsskolen bygges (nu Hedeselskabets Bygning).
- 1914 Verdenskrigen begynder 1. Aug. Der falder i Verdenskrigen 153 fra Tønder.
- 1914 (-16) Retsbygningen opføres (nu Politistation).
- 1915 Alexandrineskolen og den nye Øvelsesskolebygning opføres.
- 1916 Det første engelske Flyverangreb paa Tønder (25. Marts). — Kirkegaarden udvides (den ny Kirkegaard).
- 1918 Engelsk Flyverangreb paa Tønder Luftskebshavn (19. Juli). — Revolutionen gennemføres i Tønder (8. November).
- 1919 Cornelius Petersen overtager »Tondernsche Zeitung«.
- 1920 4. Februar. De engelske Besættelsestropper kommer til Tønder.
10. Februar. Ved Folkeafstemningen afgives der af de bosatte Tønderinger (uden tilrejsende) 1437 tyske og 566 danske Stemmer.
5. Maj. Danske Soldater og Grænsegendarmer kommer til Tønder.
12. Juli. Kong Kristian X gæster Tønder for første Gang; derefter hvert Aar til 1939.
27. November. »Tønderhus« i Spikergade indvies.
- 1921 Det første Eksportmarked holdes i Tønder (26. Juli). — Slagtehuset indrettes i den tidligere Mælketørringsanstalt. — Cornelius Petersen sælger »Tondernsche Zeitung« til en Kreds af konservative. — »Herberge zur Heimat« skænkes til Byen og bliver »Carstens-Wilms-Stiftelse«.
- 1922 Leos Allé anlægges. — De store Luftskebshaller nedbrydes.
- 1923 Museet for Tønder By og Amt indrettes i Porthuset. — Der oprettes et dansk Bibliotek i Tønder. — Tønder By udskilles af Amtet (1. April).
- 1923 (-25) Kloakeringen gennemføres med et Statstilskud paa 600.000 Kroner.
- 1924 (-25) Sygehuset udvides; bliver By- og Amtssygehus.
- 1925 Der holdes en stor Aamtsudstilling i Tønder.
- 1925 (-26) Tønder Svineslagteri oprettes.

- 1925 (-28) Afvandingen af Tøndermarsken gennemføres.
- 1927 Tønder By anlægger Højberg-Plantagen.
- 1933 Slots- og Frigrunden, Tved, Dyrhus, Hestholm og Mejerholm indlemmes i Tønder Købstad.
- 1933 (-34) Asfalteringen af Hovedgaderne gennemføres.
- 1936 Den nye Kaserne indvies.
- 1938 Funktionærboligen ved Sygehuset opføres. — Vajsenhuset ophæves (1. Okt.).
- 1939 (-40) Det nye Alderdomshjem ved Leos Allé bygges. Seminariet overtager den gamle Hospitalsbygning.
- 1940 Tyske Tropper rykker den 9. April ind i Tønder.
- 1941 Hovedrestauration af Tønder Kirke paabegyndes (5. Maj). Endnu ikke afsluttet.
- 1942 Engelske Flyverbomber dræber 4 Mennesker i Tønder og ødelægger flere Huse (11. Juli).
- 1943 Det nye »Tønderhus« indvies (13. Februar).

TØNDER 1943. (set fra Vandtaarnet).

PERGAMFNT-HAANDSKRIFT MED DEN LYBSKE RET, sendt fra Lübeck til Tønder 1243.
(Opbevares paa det kongelige Bibliotek i København).

Hvorledes Tønder blev Købstad.

NAAR Tønder i Aaret 1243 blev Købstad, skyldtes dette naturligvis den Betydning, Bopladsen »Lille-Tønder« allerede dengang var naaet til. Afdøde Dr. Ludwig Andresen, Kiel, har rigtignok paa-staaet, at der sandsynligvis var Tale om en Nygrundlæggelse ved tyske Købmænd, hidkaldt af Hertug Abel. Flere Kendsgerninger taler dog mod denne Teori: Byplanen har et tilfældigt Præg med to Husrækker langs en oprindelig, lang, kroget Landsbygade. Der eksisterede oprindelig ikke en eneste Tværgade i Byen; Søndergade blev først anlagt efter den store Ildebrand i 1581, den nuværende Richtsensgade meget senere. Hvis der var Tale om en Grundlæggelse, vilde man ikke have glemt at afsætte Plads til Kirke og Kirkegaard; men i Tønder ses tydeligt, at man senere til dette Formaal har maattet

bortskære Baggrundene til de første Huse i Østergade. De ældgamle Marknavne paa Byens Jorder er lige saa danske som alle andre nordslesvigske Landsbyers, saa der kan ikke have været et Brud i Udviklingen fra Landsby til Købstad med en pludselig Invasion af nye Grundejere med et fremmed Modersmaal. — Men frem for alt beviser en historisk Kendsgerning, at Tønder i 1243 allerede var en betydelig By. Fem Aar i Forvejen, 1238, havde nemlig Franciskanerne slaaet sig ned her, og Tiggermunkene byggede for Prædikens og Almissernes Skyld altid deres Klostre i de mest folkerige Byer. Klostret i Tønder maatte nøjes med en Byggegrund bag Husrækken, vistnok, fordi der allerede ud til Strøget laa Hus ved Hus paa dette Tidspunkt.

Tønder har altsaa paa naturlig Maade udviklet sig fra Landsby til Købstad, og Spørgsmaalet bliver da: Hvorfor opstod der paa dette Sted en Boplads, der voksede ud over en Landsbys Rammer? Til hvilke af de tre Hovedgrupper hører Tønder, Vejkrydsbyerne, Vadedstedbyerne eller Havnebyerne?

Normalt kan man regne med, at Jernbanerne i Almindelighed følger de ældgamle Handelsveje. Ser man, hvorledes fire Jernbaner i rette Vinkler skærer hinanden i Tønder, regner man uvilkaarligt med, at Tønder maa høre til *Vejkrydsbyerne* i Lighed med det gamle Viborg eller det nye Herning. I Vestslesvig følger Jernbanerne imidlertid ikke gamle Veje; der førte tidligere f. Eks. ingen Vej gennem Slogs Herreds Kær østfra ind til Tønder, og der førte ingen lige Vej sydpaa. Tønder hører ikke til *Vejkrydsbyernes* Type.

Man har hidtil betragtet Tønder som en typisk *Vadedstedby* (Broby). I Bøger kan man læse følgende: Vejen fra Ribe kom vestfra ind i Byen og forenedes paa Tønder Torv med Vejen fra Nordøst, der kom ind gennem Østerport, hvorefter den rejsende gennem Sønderport over en Vidaabro forlod Tønder ad Vejen sydpaa. Enhver, der kender Landskabet og Byens Historie, kan sige, at dette ikke er rigtigt. Vilde man fra Tønder sydpaa, skulde man i gamle Dage ud ad Østerport og et godt Stykke mod Øst for at komme uden om Tøndermarsken over Lydersholm, Bejerskroen, Læk og videre mod Husum. Vejen til Sæd, den saakaldte »Tønderdæmning« blev først bygget efter 1500, og helt til 1554 kunde Stormfloderne uhindret af Diger trænge ind i Tøndermarsken, saa der kan i det højeste have været

Tale om en meget usikker Sommervej sydpaa. — Og vi kan nævne et historisk Bevis for, at Tønder ikke er en Broby. I Aaret 1354 fik Tønder Købstad af Hertug Valdemar V Eneprivilegium paa Handel og Haandværk i 5 Herreder. Hele Handelen for Hviding-, Lø-, Slogs-, Tønder- og Højer Herreder skulde foregaa i Tønder, og alle Haandværkere fra disse Herreder skulde flytte ind til Byen; kun en af hver Slags fik Lov til at blive boende ude paa Landet. Søger man disse 5 Herreder, opdager man, at de alle ligger *Nord* for Vidaaen! Tønder har altsaa oprindeligt ikke haft noget Opland sydpaa, fordi der ingen Forbindelse var denne Vej.

Saa mærkeligt det end lyder i Dag, er Tønder Købstad opstaaet som *Havneby*. List Dyb i Forbindelse med Vidaaens Udløb var den bedste naturlige Havn paa hele den jyske Halvøs Vestsiden. Her inde laa *Møgeltønder* (Storetønder) som ældgammel, betydelig Havneplads. Det er dette »Tundira«, som den arabiske Geograf Idrisi indtegnede paa et Verdenskort, han 1130 udgav i Palermo, saa dette Tundira maa allerede dengang have været en betydelig By. Han betegner det som »en Ankerplads, godt beskyttet mod alle Vindene«. Men Slikaflejringen gjorde det efterhaanden mere og mere vanskeligt for Skibene at komme ind til Møgeltønder, og Skippere og Handelsfolk foretrak derfor det 5 km østligere liggende *Lille-Tønder*, hvor Vidaaens Vand altid holdt en Sejlrende aaben. Her slog man sig ned, og her opstod der saa efterhaanden en ny Boplads, som Hertugen protegerede, efter at han i 1240 havde afstaaet det gamle Møgeltønder til Ribe Bisp.

At Tønder blev til som Havneby, viser ogsaa Byens *Vaaben*, det stolte Sejlskib. Saa længe Tønder vedblev at være Havneby, var det en af Hertugdømmets betydeligste Byer; da Havet blev trængt bort fra Byen, og der ikke mere kunde hentes Rigdomme hjem ved Hollandshandelen, blev Tønder en lille Købing.

Skibet i Tønders *Vaaben* og Segl har dog tillige en anden Betydning. Som de to slesvigske Løver er Tegnet paa, at Hertugdømmet Slesvig var et Len af det danske Rige med sine tre Løver i Vaabnet, saaledes er Tønders Skib et Tegn paa et Datterforhold til Hansebyen Lübeck. Tønder fik nemlig i 1243 *lybsk* Købstadret og blev derved

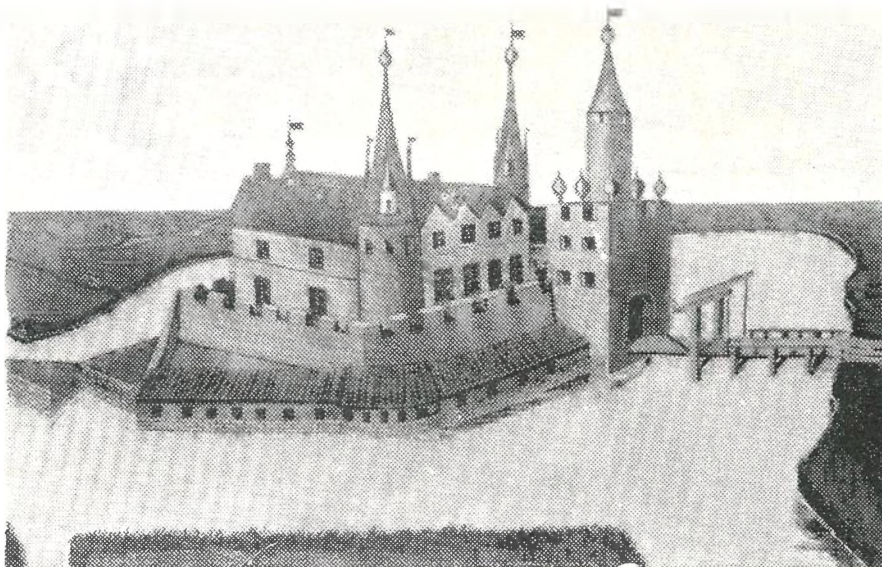
gennem Aarhundrederne det eneste Omraade Nord for Ejderen, hvor der herskede tysk Lov og Ret. Dette mærkelige Træk ved Tønders Tilblivelse skyldtes Hertug Abels kloge Politik.

Hertug Abel havde i 1239 faaet overdraget Formynderskabet for sine Drengesvogre, de holstenske Grever, og dermed havde han overtaget den umulige Opgave at forene Stillingen som den danske Konges Lensmand i Sønderjylland med Varetagelsen af Holstens Interesser over for Danmark. Dette skulde medføre alvorlige Konflikter, der hurtigt kom til Udbrud efter Valdemar Sejrs Død i 1241. Da Tønder blev Købstad, trak det allerede op til alvorlig Kamp mellem de to Brødre, Kong Erik af Danmark og Hertug Abel af Sønderjylland. Abel maatte se sig om efter Støtte, og det var naturligt, at han standsede ved det mægtige Lübeck. Hidtil havde de nye holstenske Købstæder, der blev grundlagt af Schauenborgerne, været Døtre af Hamborg, og Hamborgs Byport gik igen i deres Vaaben og Segl. I 1242 havde Abel imidlertid givet Kiel lybsk Købstadret, og de Lübeckere havde været meget stolte af at staa Faddere til denne By og at se deres Skib gaa igen i Kiels Vaaben. Naar Abel nu kunde gentage dette for Tønders Vedkommende, vilde Baandene mellem ham og Lübeck blive endnu stærkere. Desuden var tysk Lov og Ret i Tønder en Modvægt mod den nye jydskes Løvs Fremtrængen i Sønderjylland.

Det var symbolsk for Tønders senere kampomtumlede Skæbne, at Byen allerede den Dag, den fik Købstadrettigheder, var en Brik i et politisk Spil mellem Tysk og Dansk.

— — —

Efter gammel Overlevering har Broder *Reinhard*, Provincialminister, d. v. s. Leder af alle Graabrødrene i Danmark, Norge og Sverige, været medvirkende til, at Tønder blev Købstad. Det vides, at Reinhard flere Gange har fungeret som Hertug Abels Raadgiver. Om Broder Reinhard, en oprindelig tysk Munk, ved denne Lejlighed kun har handlet ud fra sin Interesse for Klostret i Tønder, eller om det har været ham magtpaaliggende at støtte Abel, som altid var Kirkens trofaste og gavmilde Søn, mod Erik, som snart kom paa Kant med Kirken, og om Reinhard har haft en Finger med i Spillet mellem Abel og Lübeck, kan naturligvis ikke siges i Dag.

TØNDERHUS ca. 1580. (Efter Braun).

Hovedbygningen består af fire Længer, ordnet omkring en Gaardsplads. I Sydøst- og Nordøsthjørnet staar Taarne med Kegletag og Spir. Omkring Slottet ligger en kraftig Vold, hvis Yderside ud mod Voldgraven er forsynet med murede Skyttegange og Hjørnebastioner. Ind i denne Voldbefæstning føjer sig det høje Porthus med Taarn og Spir, og foran dette ses Vindebroen.

Tønderhus — Tønder Amt.

TØNDER var ikke blot næst efter Slesvig Hertugdømmets *ældste* By, den var ogsaa i Aarhundreder den *vigtigste* næst efter Slesvig. Dette skyldtes først og fremmest Borgen *Tønderhus*, der blev betragtet som Hertugens sikreste Fæstning. Byen selv havde et svagt naturligt Værn mod Syd i Vidaaen, mod Nord og Vest i Laurentiusstrømmen, langs med hvilken der var rejst Palisader. Men Borgen paa Slotsbanken Sydvest for Byen laa godt beskyttet, omgivet af Vand paa alle Sider. Derfor har By og Borg været en omstridt Plads gennem Aarhundreder, og de gode Tønderborgere har mærket Krigens Hjem søgelser og Indkvarteringsbyrder som faa andre.

Kampene mellem Konge og Hertug blussede op allerede kort efter 1243. 1248 skal Kong Erik have indtaget Abels Borg Tønderhus; 1271 lod Kong Erik Glipping Borgen sløjfe, og 1285 indtog han atter

det genrejste Tønderhus. Ved Forliget i 1286 faldt Tønder tilbage til Hertugen, og Gottorp, Tønderhus og Haderslevhus, een fast Borg i hvert Syssel, var i den følgende Tid Hertugens stærkeste Støttepunkter.

Paa Tønderhus sad *Hertugens Foged*, senere kaldt *Lensmand*, der herfra styrede flere Herreder. Ved Hertug Valdemars Privilegier til Tønder Købstad i 1354 var Tønder blevet Midtpunkt for al Handel og Haandværk i Hviding-, Lø-, Slogs-, Tønder- og Højer Herreder. 1407 blev Lø Herred imidlertid lagt under Kronen, og Hviding Herred blev 1491 henvist til at søge Ribe som Handelsplads; men Tønder havde allerede faaet Erstatning i andre Herreder. Til *Tønderhus Len* hørte fra ca. 1435 Tønder-, Højer-, Slogs-, Kær-, Horsbøl-*) og Bøking-Herreder samt Før-Østland og Sild, fra 1490 endvidere Lundtoft Herred Syd for Aabenraa, tidligere kaldt Klipleve Herred. Lensmandens første Opgave var det militære Forsvar, men desuden havde han baade Forvaltning, Skatteopkrævning og Retsvæsen under sig. Fra henimod 1500 kaldtes han *Amtmand*, og Tønder var dermed indtil 1864 blevet Amtsby for det store Tønder Amt.

Mens denne Udvikling stod paa, var Midpunktet for det store Omraade, Borgen ved Tønder, haardt omstridt, og *Tønderhus skiftede stadig Ejer*. En kort Opremsning giver et Billede af Forvirringen: 1340 blev Borgen pantsat til de holstenske Grever, men 1344 var den igen i Hertugens Eje. 1355 var den i Kongens Eje, men 1357 blev den stormet af de holstenske Grever. 1360 havde Hertugen den igen; men da Hertug Henrik, den sidste af Abels Æt, døde 1375, blev den overgivet til Kongen, Landets Lensherre. Efter Kong Valdemar Atterdags Død lidt senere paa Aaret 1375 blev den erobret af de holstenske Grever; men deres Lensmand Henning Limbæk skiftede over paa Dronning Margrethes Parti. Hendes Lensmand Pefse overgav den igen til Holstenerne, og disse fik 1386 hele Sønderjylland i Arvelen. 1405 og 1411 var Borgen atter pantsat til Dronning Margrethe. Grev Henrik indtog den 1417, og Kong Erik af Pommerns Forsøg paa at generobre den mislykkedes. 1417-20 havde Lübeck Lensmænd siddende paa Borgen; 1420 tilfaldt den atter Hertugen. Den 1. September 1422 led den kongelige Hær et stort Nederlag

*) Horsbøl Herred, den tidligere frisiske Ø Sydvest for Tønder, blev senere altid kaldt Viding Herred. Man skal altsaa skelne mellem Hviding Herred lige Syd for Ribe og Viding Herred Sydvest for Tønder.

ved Forsøget paa at erobre Tønderhus, og efter Freden i 1435 var Borgen fast i Hertugens Haand i 24 Aar.

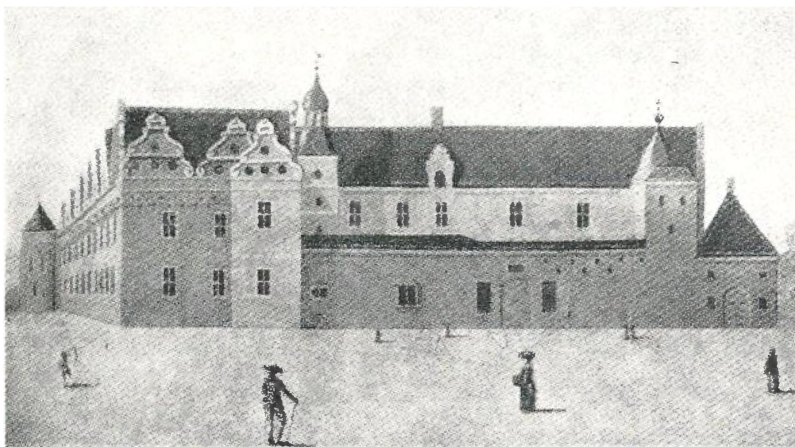
1459 døde den sidste Schauenburger, og 1460 blev Kong Kristian I valgt til Hertug i Sønderjylland. Amtmand Henning Pogwisch, der havde været Amtmand i Hertug Adolfs sidste Tid, blev siddende paa Borgen indtil 1480, da Kongen paa Grund af Grusomheder afskedigede ham; Tønderhus og Tønder Amt blev pantsatte til Dronningen. Ved den *første Deling i 1490* faldt Tønder Amt til Hertug Frederik paa Gottorp. Denne opholdt sig næsten hvert Aar i længere Tid i Tønder og byggede uafbrudt paa Borgen, der efterhaanden blev en meget stærk Fæstning. Ogsaa som dansk Konge var den tidligere Hertug Frederik mange Gange i Tønder, og da Klostret blev ophævet i 1530, benyttedes dets Materialer til store Byggearbejder paa Tønderhus. Disse fortsattes under hans Søn Kong Kristian III, og Borgen havde nu ogsaa faaet svære Kanoner. Ifølge Mobiliseringsplanen af 1533 var Gottorp og Tønderhus udset til at være de to Samlingssteder for Tropper i Sønderjylland, og Gang paa Gang havde Byen store Indkvarteringer.

Ved *Delingen i 1544* faldt Tønder til Hertug Hans den Ældre paa Haderslevhus. Han byggede først paa Hansborg i Haderslev; men fra 1565 fortsatte han Byggearbejderne paa Tønderhus, som blev hans stærkeste Fæstning. Under de Krigsfarer, der fulgte med den dansk-svenske Syvaarskrig, bragte han sine værdifuldeste Ting fra Haderslev til det stærke Tønderhus. Straks efter hans Død i 1580 bragte hans Broder Hertug Adolf af Gottorp ligeledes alle værdifulde Dokumenter m. m. fra Haderslev til sikker Forvaring hertil.

Ved *Delingen i 1581* kom Tønder til Hertugdømmets gottorpske Del. Som Residens traadte Tønder nu i Baggrunden til Fordel for Gottorp; men de gottorpske Hertuger opholdt sig dog ogsaa jævnlige i Tønder, og der udførtes stadig store Byggearbejder. Hvorledes Borgen har set ud i den første gottorpske Tid, viser Billedet fra Brauns Købstadbog. (Side 17).

Tønder og Tønderhus mærkede til Gavns *Trediveaarskrigens* urolige Tider. Til Værn mod de fremrykkende kejserlige Tropper uddybede Tønder By i 1627 Laurentiusstrømmen og anlagde i Oktober en Skanse fra Strømmen til Skibbroen — Huset mellem Kogade og Skibbroen hedder endnu i Dag »Skansen« —; men da de kejser-

lige Tropper kom, overgav Amtmand Wolf Blome alligevel By og Borg uden Sværds slag, og Wallenstein holdt den 18. Oktober 1627 sit Indtog paa Tønderhus. I Foraaret 1629 belejrede de danske Tropper under Jørgen Ahlefeldt og den engelske General Morgan Slottet, og Wolf Blome maatte overgive det til dem den 26. Maj 1629. Ved Freden i Lübeck, samme Dag, faldt det tilbage til Hertugen.

TØNDERHUS ca. 1750 (Efter et Maleri).

Den østlige Fløj med svungne Renaissancegavle er Hovedfløjen. Ud mod Gaarden er der bygget et firkantet Trappetaarn. Mod Syd og Vest findes der smallere Fløje. Nordsiden er lukket af en svær Mur med Indkørselsport.

Under *Svenskerkrigen* 1643-45 blev Hertugens Fæstninger og Borge atter overladt til Danmarks Fjender, og fra 1658-59 sad *Brandenborgerne* paa Tønderhus. Den 14. Maj 1659 overnattede selve den »store Kurfyrste« Frederik Wilhelm paa Slottet; 12 Dage senere kom Kurfyrstinde Luise Henriette, og hun boede her en Tid lang.

Efter at Kong Kristian V i 1675 havde inddraget den gottorpske Del, lod han Volde og Rondeller rive ned og kaste i Voldgraven, og to Taarne blev nedbrudt. 1679 fik Hertugen sin Del af Sønderjylland tilbage. 1684 inddrog Kongen atter den gottorpske Del og lod sig hylde paa Tønderhus; men 1689 tvang Holland, England og Kejseren Kongen til at give alt tilbage til Hertugen.

Den *store nordiske Krig* medførte, at Kongen endelig kom i Besiddelse af hele Sønderjylland. Den 12. September 1721 lod Kong Frederik IV sig hylde af sine Undersaatter i Tønder Amt og By paa

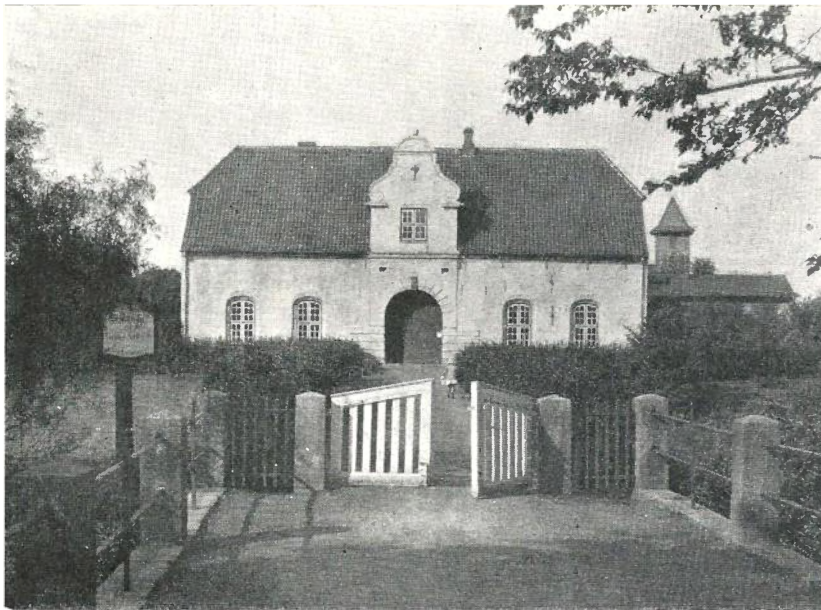

AMTMANDSPALÆET (Tegnet af den franske Bygmester Jardin).

Tønderhus. — Slottet saa da ud som vist paa Billedet Side 24.

Under den sidste gottorpske Tid var Slottet allerede forfaldet, og Kongen havde ingen Interesse i at bevare dette Minde om skiftende Hertugslægters Modstand. 1740 byggedes der rigtignok et nyt *Porthus* med det gamle Porttaarns nederste Del som Kærne; men 1750-51 blev hele Slottet jævnet med Jorden med Undtagelse af dette nye Porthus, der fra nu af tjente som Fængsel. Da Amtmanden derved mistede sin Bolig, lod Amtmand Grev U. A. Holstein i 1768 opføre en ny *Amtmandsbolig* i Slotshaven. Det lille smukke Palæ er tegnet af den berømte franske Bygmester Jardin, der senere kom til at bygge for den danske Konge.

En uhyre Mængde Kvadere og Kampestenene fra Slottet er brugt til Vej- og Brobygninger, saaledes 1759 og 1772, og endnu saa sent som 1862 hentede man for 20.000 Rdl. Sten og brugte dem ved Bygningen af Tønder-Ribe Vejen. Endnu ligger der dog, som i Gravningen i 1921 viste, væsentlige Dele af Fundamentet i Jorden

PORTHUSET (Tønder Museum).

1922 indgik Porthuset som en Del af den nye Museumsbygning. En pietetløs Slægt opførte 1864-65 paa den historiske Slotsbanke et meget uskønt Gasværk. 1901-02 byggedes ved Siden af et Vandværk og 1910-11 et alt andet end smukt Elektricitetsværk. Endnu mindede dog Voldgraven om gamle Tiders haarde Kampe, men Voldgraven og Havnen udfyldtes 1934-35, og et Par Aar efter skar en bred, asfalteret Omkørselsvej brutalt et Stykke af Slotsbanken bort. Resten af de gamle Fundamenter i Jorden og Porthusets hvælvede Rum er nu de sidste fattige Minder om det haardt omstridte, berømmelige gamle Tønderhus.

— — —

Det er unødvendigt paa dette Sted at give den intetsigende Navnerække af alle de Ahlefeldter, Rantzauer, v. d. Wisch'er o. s. v., der har resideret som Amtmænd paa Borg og Slot. Vi vil nævne dem, der har boet i Palæet:

Ulrich Adolph Grev Holstein, 1767-71, var som sine to Forgængere af Holstein-Slægten meget interesseret i Udskiftningen, og disse tre Holstein'er var stærkt medvirkende til, at Vestslesvig laa i Spidsen med Hensyn til denne vigtige Landboreform.

Jørgen Erik v. Scheel og Henrik Ulrich Grev Holstein var kun Amtmænd i Tønder i faa Maaneder.

Henrik Christoph Frederik v. Bjelke var Amtmand 1772-89.

Ernst Albrecht v. Bertouch, 1790-1815, havde i Forvejen været dansk Gesandt i Polen, ligger begravet paa Højer Kirkegaard.

Peter Matthiesen, 1816-29, var en Søn af Justitsraad P. Matthiesen, som i Struensee-Perioden var Overborgmester i København.

Friedrich Christian v. Krogh, 1830-48, af den oprindelig norske Slægt v. Krogh paa Aastrupgaard ved Haderslev, en Broder til Sejrherren fra Isted, gift med Komtesse Cornelia Lerche; blev 1848 afskediget af den provisoriske Regering og døde 1867 paa Godset Stift ved Kiel. Hans Datter Johanne blev 1856 gift med Kammerherre, Lensgreve Otto Diderik Schack paa Schackenborg.

Andreas Hansen, 1848-50, tidligere Justitiar i Læk og Medlem af den slesvigske Stænderforsamling, blev afskediget af den danske Regering 1850.

Arthur Christ. Detl. Ludw. Eugenius Grev Reventlow, 1850-60, født paa Sandbjerg, i national Henseende noget uklar, blev 1860 Amtmand over Bords-holm Amt.

Ludwig Grev Brockenhuus-Schack, 1860-64, afskediget af Forbundsregeringen 1864, død paa Spanagergaard 1906.

Christian Otto Michael le Sage de Fontenay, 1864-65.

Matthias Bleicken, 1865-83, født i Keitum paa Sild, gift med en Datter af Købmand Juncker i Tønder, blev 17. Februar 1864 konst. Borgmester og Politimester i Tønder, 1. Oktober 1865 Amtmand for Tønder og Løgumkloster Amter og 1867 preussisk Landraad i Tønder. Han var efter hele sin Indstilling slesvigholstensk Demokrat og altid meget tolerant over for Danskerne. Hans Enke deltog som den ældste af alle i Folkeafstemningen i Tønder den 10. Februar 1920.

Hofraad Gustav Hansen, 1883 til 1. Januar 1902, 1864 Overinspektør for de storhertugelige oldenborgske Godser i Oldenborg Kreds og i over 25 Aar konservativt Medlem af den preussiske Landdag; døde i Dresden 1902. Ogsaa han var meget forstaaende over for Danskerne.

v. Rumohr, 1902-04, blev Landraad i Plön.

Rogge, 1904-13, Søn af den kongelige Hofpræst Rogge, født i Potsdam, en meget energisk Mand, ivrig i det tyske Arbejdes Tjeneste, virksom for Bevarelsen af gamle Byggeskikke, fik Amtshuset og Landbrugsskolen bygget og var medvirkende ved Oprettelsen af Realskolen og den højere Pigeskole.

Böhme, 1913-20, født i Brasilien, blev 1920 Landraad for Sydtønder Amt i Nibøl, forulykkede der et Par Aar senere.

Kammerherre, Hofjægermester, Lensgreve Otto Diderik Schack, Amtmand siden 1920; bor paa Schackenborg; Amtmandspalæet er nu udlejet til Sønderjydske Hypoteklaanefond.

Flere af disse Amtmænd var før 1864 tillige Præsidenter for Tønder Købstad. Fra 1867-1923 hørte Tønder Købstad til Tønder Amt.

Tønder Amts Grænser havde imidlertid været ude for mange Forandringer. I 1852 blev Lundtoft Herred udskilt fra Tønder Amt og lagt til Aabenraa Amt; til Gengæld blev Løgumkloster Amt lagt ind under Amtmanden i Tønder. Den 5. August 1864 blev Enklaverne indlemmede i Slesvig og lagt til Tønder Amt. Ved de preussiske Forordninger af 22. September 1867 ophævedes den gamle Amtsinddeling, og Landet inddeltes i Kredse med en Landraad i Spidsen. Til »Kreis Tondern« hørte fra nu af: 1) det tidligere Tønder Amt, bestaaende af de tidligere Lø-, Slogs-, Tønder-, Højer-, Kær-, Viding- og Bøking Herreder, Sild og Østerland-Før, 2) det tidligere Løgumkloster Amt, 3) de inden for disse Amters Omraade liggende Købstæder og Flækker: Tønder, Løgumkloster, Højer, Vesterland og Wyk, 4) de tidligere kongerigske Enklaver: Rømø Sønderland (men hele Rømø blev lagt til Tønder Amt), det meste af Døstrup, Mjolden, Randerup, Brede og Visby Sogne (tidligere under Godset Trøjborg), Ballum, Daler, Møgeltønder Sogne (tidligere under Grevskaftet Schackenborg), Listland (Nordspidsen af Sild), Vesterland-Før (den vestlige Del af Før) samt Amrom. Tønder Kreds blev derved den største af alle slesvigske Kredse.

Ved den nye Grænsedragning i 1920 blev Kredsen delt i to: 1) det danske *Tønder Amt*, bestaaende af Lø-, Slogs-, Tønder og Højer Herreder samt Hviding Herred, der blev udskilt fra Haderslev Amt og lagt til Tønder Amt, Købstaden Tønder og Flækkerne Højer og Løgumkloster, der dog i 1923 blev udskilt fra Amtet, 2) den preussiske *Sydtønder Kreds* med Nibøl som ny Kredsstad, omfattende Resten af den gamle Tønder Kreds.

STORE TORV OG LILLE TORV ca. 1880. (Til venstre for Raadhuset ses Humlekærtten).

Byens Styrelse.

SAMFUNDET var indtil Liberalismens Sejr langt op i det 19. Aarhundrede skarpt kastedelt. Paa Landet kunde man ikke fra Kaadnerklassen rykke op i Bolsmandsklassen, og lige saa skarpt adskilte var Købstædernes to Klasser: *Borgerne* og *Indbyggerne*.

Borgerskabets Kærne var i Tønder de 120 *Ejere af Stavnshusene*, 30 i hvert Bykvarter. Til en Stavnslod hørte: 1) et Borgerhus ud til Hovedgaden med gennemgaaende Gaardsplads og med Baghus ud til en af de fire Gader »Bag Staldene« samt med Ret til Møddingplads lige overfor, 2) en Lod i den fælles Bymark, 3) en Mands- og en Kvindeplads i Kirken og et Begravelsessted paa Kirkegaarden. Disse Rettigheder hæftede ikke ved Personen, men ved Huset, og de kunde ikke skilles ad, saa noget blev solgt særskilt. Den 26. Februar 1833 solgtes f. Eks. ved Kammerraad Clausens Konkurs: »Stavnshuset Østergade 26, bestaaende af Borgerhus, Vaske- og Hønsarhus, Stald med Indkørsel, Vognremise, Møddingplads, Have og en Gitterstol i Kirken«, alt som samlet hele. — Kun de 120 »Arveborgere« (»erf-gesetene«) kunde oprindeligt vidne i vigtige Sager, kun de kunde oprindelig vælges til Raadet. Det var dem, der hæftede for de 120

Skattepløve; de skulde holde en fuldstændig Krigsrustning, medens de »gemene« Borgere kunde nøjes med et Spyd (tysk »Spiessbürger«).

Borgerskabets andet Lag var nemlig de »gemene Borgere«, der havde aflagt Borgereden og dermed erhvervet Retten til at drive borgerlig Næring i Byen, men ikke var Stavnsejere. De kunde overtage ulønnede Æreshverv og blive Medlemmer af Deputeretkollegiet, men ikke af Raadet. Inden de aflagde Borgered, maatte de bibringe Attester for, at de var ægtefødte Børn af »ærlige« Forældre, altsaa ikke af Skarprettere, Ligbærere og andre uærlige, ikke var livegne, ikke straffede, og at de var af kristelig Religion. Borgereden lød i nyere Tid ifølge Ministerialskrivelse af 1853 saaledes: »Jeg N. N. lover og sværger til Gud og paa hans hellige Evangelium at være Hans Kgl. Majestæt til Danmark, min Allernaadigste Arvekonige og Herre, tro, huld og lydlig, at vise Øvrigheden den tilbørlige Lydighed, samvittighedsfuldt at opfylde alle mig paahvilende Borgerpligter og saa meget, det staar til mig, at befordre Byen Tønders Bedste. Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord«. Aflæggelsen af Borgereden hørte op med Indførelsen af den kommunale Lov (»Städteordnung«) af 14. April 1869.

Den anden Klasse, *Indbyggernes*, bestod af to helt forskellige Lag: 1) Embedsmænd, Præster, Lærere, Læger, Advokater o. a., 2) Arbejdere, Tyende o. a. samt de »uærlige«.

Da Tønder 1243 blev udskilt fra Tønder Herred, blev Hertugens Foged paa Tønderhus samtidig *Byfoged*, svarende til Herredernes Ombudsmænd, der senere udviklede sig til Herredsfogeder. Da Hertugens Mand paa Tønderhus i Tidens Løb blev Lensmand og senere Amtmand, udnævntes der en særlig Byfoged som Hertugens Ombudsmand i Byen. Men Byens Raad blev mere og mere selvstændigt, og Fogedens Anseelse sank. Han var senere nærmest offentlig Anklager, han fuldbyrdede Arrestationer og indkasserede Bøder, var altsaa paa en Maade en Slags Politimester og Pantefoged i een Person. Byen lønnede ham; han boede skattefrit og havde Lov til at drive borgerlig Næring.

Byens Retspleje og Forvaltning laa fra 1243 til 1811 i *Raadets Haand*. Som synligt Tegn paa dette stod paa Torvet Kagmand og Galge. Galgen blev dog ret tidligt (ca. 1500) flyttet ud Øst for Byen (ved den nuværende Carstengade); den sidste Kagmand ses i Tøn-

der Museum. Raadet udvidede efterhaanden sine Rettigheder paa baade Landsherrens og Borgerskabets Bekostning. Det første kom til Udtryk derved, at der efter 1350 som Topfigur findes en særlig *Borgmester*, der fuldstændig stiller Byfogeden i Skyggen. Man kunde fra Byens Ret jo heller ikke appellere til Landsherren, men skulde gaa til Overretten i Lübeck, efter 1496 til den saakaldte »Firestadsdomstol«, sammensat af Repræsentanter for Raadene i Kiel, Rendsborg, Oldesloe og Itzehoe. Da denne Appelret imidlertid i Længden var utaalelig for Landsherrens Anseelse, blev den ophævet i 1737.

Kun Købmænd kunde oprindelig blive Medlemmer af Raadet, og Raadet supplerede sig selv, hvad der førte til, at nogle enkelte Familier gennem Tiderne styrede Byen. Hvervet var ulønnet, men Raadmændene (»Konsulerne«, »Senatorene«), var skattefri og delte en Række Sportler: de nye Borgeres Borgeredsgebyrer, Retsgebyrer, Afgifter af Arv, som gik udenbys, Forpagtningsafgiften af Raadstuekælderen m. m. Raadet bestod i Regelen af 4 Medlemmer, dog har der til Tider ogsaa været 6. Saa vidt man kan se, gjaldt Valget altid for Livstid. — Omkring 1600 begyndte den gottorpske Hertug at udnævne Byens Borgmester, hvad Raadet naturligvis protesterede skarpt imod.

Raadet havde som sagt baade Forvaltningen og Retsplejen i sin Haand. Det styrede alle Byens Anliggender, fordelte de af Landsherren krævede Skatter paa Borgerne, og Raadet holdt Justits og idømte Straffer paa Gods, Ære, Frihed og Liv.

Bysekretæren var Raadets Sekretær og førte ogsaa Byens Regnskab. Indtil Reformationen var Sekretæren i Regelen en af Præsterne, efter Reformationen oftest en studeret Mand, ofte en af Latinskolens Lærere eller en, der havde været ansat i et hertugeligt Kancelli. Langt, langt under ham kom de andre *kommunale Tjenestemænd*: Stadsmusikus og Markmænd og de »uærlige«: Stodderfogeden, Bytjenere og Vægtere, Ligbærere — og langt under de andre Bøddelen med sine Rakkerkarle.

Borgerskabets Opposition mod Raadets Enevælde og Familieegoisme tvang med Tiden Raadet til at give Repræsentanter for Borgerskabet nogen Del i Bystyret. Der opstod i det 16. Aarhundrede et *Deputeretkollegium*, bestaaende af 16 Borgere, 4 fra hvert Kvartér, vistnok udpeget af Raadet, med 3 Aars Funktionstid. For Tønders

Vedkommende blev Ordningen lovfæstet ved kgl. Forordning af 4. Juli 1738. De deputerede Borgere deltog i Skatteudskrivning og Regnskabsaflægning. Deres Ordfører var Byens *Kæmner*, valgt af Raadet blandt de 16. Under ham sorterede alle Byens Indtægter og Udgifter; han overvaagede Vedligeholdelsen af Gader og Broer, kommunale Bygninger og Jorder, var altsaa tillige en Slags Stadsbygmester. Senere finder man dog en særlig *Digefoged*, der havde den meget vigtige Opgave at føre Tilsyn med Digerne, og en *Landinspektør*, der havde Tilsyn med Jorderne og var Markmændenes foresatte.

Svarende til de frie Bønders Herredsting holdtes der hvert Aar ved Persdag (22. Febr.) et *Allemandsting*, en offentlig Borgerdag, naturligvis kun for Borgerne og ikke for Indbyggerne. Raadet meddelte her Ændringer i Fordelingen af Hvervene, tog de nye Medlemmer af Raad og Deputeretkollegium i Ed, tinglyste Gæld, gav Skøde og læste *Byens Vedtægter* for alle Borgere: at man ikke under Kirketid maatte spadsere eller sidde i Krostuer, at enhver havde at holde sine Vaaben blanke og parate, at enhver Husejer straks skulde hænge en Lygte ud, naar der ved Aftenstid eller om Natten lød Mordskrig, at ingen efter Kl. 9 Aften maatte gaa paa Gaden uden Lygte, at der var sat svære Straffe paa Urenlighed ved Byens Brænde, at ingen maatte sælge Ejendom til en udenbys, forinden denne havde aflagt Borgered, at enhver havde at holde Gaden ren foran sit Hus, at ingen maatte lade sine Svin rode paa Kirkegaarden, at ingen maatte drive »Maskepi« med fremmede o. s. v. Indtil 1600 holdtes Allemandstinget under fri Himmel paa Torvet, ved daarligt Vejr i Kirken, efter 1600 paa Raadhuset. I Løbet af det 17. Aarhundrede sov det efterhaanden ind. — Borgmester og Raad plejede at holde Møde i Kirken hver Onsdag og Lørdag efter Prædikenen; senere holdtes Møderne paa Raadhuset.

Lidt efter 1800 greb Regeringen ind med Reformer af det forældede Bystyre. 1811 toges Politi- og Domsmyndigheden fra Raadene, og der udnævntes særlige *Politimestre*. Da Politimester *Sibbers* (født paa Vraagaard i Klægsbøl Sogn, Jurist, 1819 udnævnt til Politimester i Tønder) i 1835 tillige fik kongelig Udnævnelse som Borgmester og Bysekretær, forblev disse tre Poster for Fremtiden forenede. *Sibbers* døde 1846, i hvilken Anledning »Tondersches Intelligenz-Blatt« udkom med Sørgerand. Hans Efterfølger Broder *Knudsen* fik efter An-

søgning sin Afskedigelse i 1849. Efter at flere havde været konstituerede i Embedet, blev Appellationssekretær C. A. Kiær 1851 udnævnt til Borgmester. 1853 blev han Herredsfoged for Tønder- og Højer Herreder, og fra 1853 til 1864 var Kancelliraad J. H. Holm Borgmester og Politimester, altsaa Dommer, i Tønder.

Fra 19. Februar 1864 til 30. September 1865 var Matthias Bleicken, der avancerede op paa Amtmandspladsen, Borgmester, derefter i to Aar Andreas Larsen Jissen, og 1868 blev Alexander Streckenbach Borgmester. Streckenbach var født i Eckernförde som Søn af en Apoteker, havde studeret Jura og havde været Herredsfoged i Husum, inden han kom til Tønder.

Med Indførelsen af »*Städteordnung für die Provinz Schleswig-Holstein*« af 14. April 1869 blev hele Ordningen af Købstædernes Styrelse lagt om. Forskellen mellem Borgere og Indbyggere blev ophævet, og alle, der boede i Byen, blev regnet som Indbyggere (undtagen aktive Militærpersoner). Valgret fik alle, der enten var Husejere eller selvstændige næringsdrivende eller havde mindst 660 M. aarlig Indkomst. Byraadet var indrettet efter Tokammerssystemet. *Magistraten* bestod af en Borgmester, valgt for 12 Aar, og 4 *Raadmænd*, valgte for 6 Aar ad Gangen. Valgene til Magistraten foregik paa den Maade, at en særlig Præsentationskommission, bestaaende af Magistratsmedlemmerne og lige saa mange Byraadsmedlemmer, præsenterede 3 Ansøgere, imellem hvilke saa alle valgberettigede Borgere ved almindeligt, offentligt Valg traf Afgørelsen. Borgmesteren var altid en Jurist eller en Mand, der havde tjent sig op i Kommuntaltjenesten. De 4 Raadmænd var i Smaabyerne ansete Borgere, der i mange Aar havde haft Sæde i Byraadet. Deres Embeder var i de smaa Byer ulønnede, dog fik den af dem, der var Viceborgmester (»Beigeordneter«), en minimal Godtgørelse.

Det andet Kammer bestod af 12 *Byraadsmedlemmer* (»Stadtverordnede«), valgt for 6 Aar ad Gangen paa den Maade, at der hvert Aar afgik og valgtes to. Valgene foregik paa den samme Maade som Valgene til Magistraten: Vælgeren traadte frem til Valgbordet og meddelte til Protokolføreren, hvem han stemte paa, hvorefter Protokolføreren højt sagde: »Hr. M. M. har valgt Hr. N. N.«. Statens Embedsmænd, Dommere, Præster og kommunalt ansatte Lærere havde Valgret, men de kunde ikke blive Medlemmer af de to Raad.

Opstillingen af Kandidater til Byrådsvalgene foregik i Tønder i lang Tid paa den Maade, at en Kreds af Borgere i Avisen opfordrede til at stemme paa de paagældende. Senere overtog »Borgerforeningen« Nomineringen af Kandidaterne. Da den politiske Strid mellem Nationalliberale og Frisindede blev skarp, dannedes *Kommunalforeningen* som Konkurrent til Borgerforeningen. Borgerforeningen repræsenterede derefter mest den østlige Bydel og var lidt overklasse- og nationalliberal præget, medens Kommunalforeningen mere repræsenterede den vestlige Bydel og agerede politisk frisindet. Det aarlige Byrådsvalg i November lavede nu svært op i Tilværelsen, idet det ofte kom til hidsige Valgkampagner med Flyveblade og Underhaandsagitation. Det var dog næsten altid Borgerforeningens Kandidater, der gik af med Sejren. — De valgte maatte holde aabent Hus hele Natten efter Valget, idet det for mange Borgere var et af Aarets Højdepunkter at møde til Gratulation hos de nybagte Byrådsmedlemmer, — selv om man ikke havde stemt paa dem.

Magistraten var Byens Øvrighed, der forberedte og udførte alle Byrådsbeslutninger, førte Tilsynet med alle kommunale Anliggender, forvaltede Legaterne, ansatte de kommunale Tjenestemænd, overvaaede hele Byens Administration og repræsenterede Byen udadtil, f. Eks. ved Processer. Ved alle indre Anliggender medvirkede Byrådskollegiet. De 12 Kommissioner (Fattig-, Bygge-, Brolægnings-, Sundhedskommission, Kommissioner for Byens Værker m. m.) var sammensatte af Medlemmer fra begge Kamre; i de fleste havde ogsaa Borgere uden for Raadene Sæde. De to Raad holdt regelmæssige Fællesmøder.

Skatteligningen kom man let over. Man skulde kun indgive Selvangivelse, hvis Indtægten oversteg et vist Beløb, saa der var ikke mange Selvangivelser at prøve, og de samme var meget enkle. Statens Skatsekretær klarede egentligt det hele; men han havde dog for et Syns Skyld nogle Borgere i sin »Steuereinschätzungskommission«. Man paastod i Tønder, at Ligningen foregik paa følgende Maade:

Skatsekretær Sprengel tog en Selvangivelse i Haanden og sagde: »Købmand x opgiver y Mark«. — Raadmand Fr., rokkende frem og tilbage i Stolen, med Tenorstemme: »Ich weiss nicht, ich weiss nicht --« — Borgerrepræsentant R. med Basstemme: »Ich meinte, er sass so gut dabei!« — Raadmand P. med et let Slag i Bordet: »Lass ihm stehen!« — Og derved blev det!

Det daglige Kontorarbejde lededes af en *Bysekretær*, Regnskabet

af en *Stadskasserer*; desuden var der en *Bestyrer for Byens Værker* og en *Stadsarkitekt*. Helt til efter 1900 klarede Tønder hele den offentlige Sikkerhedstjeneste med en — een — »*Politisergent*«, men om Natten patrouillerede der flere *Natvægtere*.

— — —

Borgmester Streckenbach maatte efter Indførelsen af den nye Kommunalordning stille sig til Valg og blev valgt af Borgerne i 1869. Efter Udløb af 12-Aars-Perioden blev han i 1882 enstemmigt genvalgt med 222 Stemmer, i hvilken Anledning Byen var illumineret. Men 1890 endte han ved Selvmord; der konstateredes Uorden i Pengevæsnet, og hans Bo kom under Konkursbehandling. Pensioneret Kredssekretær *Rathje*, der lige havde taget sin Afsked fra Amtets Tjeneste, blev valgt til Borgmester. Efter 12 Aars Embedstid blev han enstemmigt genvalgt i 1902; men han fik lige saa lidt som Streckenbach Lov til at sidde de næste 12 Aar ud. Efter at Byraadet den 22. December 1908 havde advaret Borgerne mod at melde sig ind i den tyske Forening, gik »*Tondernsche Zeitung*« over til en skarp Kritik af alt, hvad Byraadet foretog sig, og den gamle Borgmester blev træt og bitter. Da Landraad Rogge i Sommeren 1910 standsede Elektricitetsværkets Opførelse, fordi han ikke vilde tillade, at Bygningen fik fladt Paptag, nedlagde *Rathje* som Protest sit Embede. Den 16. December 1910 udnævnte Byraadet ham til Æresborger, hvad »*Tond. Zeit.*« var meget forarget over.

Den 10. December 1910 valgtes Andenborgmester *Plewka*, Slesvig, med 351 Stemmer til Borgmester i Tønder; de to andre præsenterede Kandidater, Magistratsassessor *Mensching* og Dr. *Moritz*, fik kun 7 Stemmer hver, saa *Plewkas* Valg var næsten enstemmigt. *Plewka* stammede fra Pommern, havde fra Skriverdreng arbejdet sig op i den kommunale Tjeneste til Borgmester i en lille meklenborgsk By, derfra til Borgmester i Kappel, hvorfra hans Ry som ualmindelig dygtig Borgmester gik ud over hele Provinsen. Men han var ogsaa en selvbevidst og despotisk Mand, og som Andenborgmester i Slesvig kom han hurtigt paa Kant med Førsteborgmesteren, saa han var nødt til at søge Embedet i Tønder. Henimod Slutningen af den første Verdenskrig maatte *Plewka* paa Grund af forskellige Konflikter med Landraaden nedlægge sit Embede. Alle Tønders Borgmestre i den preussiske Tid har saaledes faaet en ureglementeret Afgang fra deres Embeder.

Tønder stod altsaa uden Borgmester, da de kaotiske Tilstande satte ind med Novemberrevolutionen 1918. Byens »Beigeordneter«, Raadmand P. J. Paulsen maatte klare Ledelsen, og det gik ret godt. Da Arbejderraadet i November 1918 forlangte, at der skulde hænges en rød Fane ud fra Raadhuset, ofrede Paulsen resolut Konens Underskjørt til dette Formaal — det var vist for Resten Konen, der var den resolute i dette Tilfælde — og Paulsen fandt pæne Ord ved Modtagelsen af de danske Tropper.

— — —

Ved den nye Grænsedragning i 1920 blev dansk kommunal Lovgivning herskende. Som Mangel ved denne Lovgivning følte af Borgere, at Borgmesteren ikke mere var en Fagmand, at hele Byraadet skifter paa een Gang, og at Kandidaterne opstilles efter politiske Synspunkter. Derimod betød det et Fremskridt, at Valgretten ikke mere er afhængig af et vist socialt Niveau, at Kvinderne fik Valgret og blev valgbare, at Valgene er hemmelige, og at Mindretal kan blive repræsenterede. Ved Valgene efter 1920 har nationale og politiske Linier været afgørende. Der har hele Tiden været tre Grupper i Byraadet: en dansk borgerlig, en tysk borgerlig og en socialdemokratisk Gruppe. Mandatfordelingen paa disse tre Grupper i de enkelte Byraadsperioder findes under Afsnittet om den nationale Udvikling.

Efter de Vedtægter, der traadte i Kraft den 1. April 1934, bestaar Tønder Byraad af 15 Medlemmer, valgt efter Reglerne i den kommunale Valglov. Byraadet vælger paa sit første Møde blandt sine Medlemmer en Formand, der benævnes *Borgmester*, og en Viceborgmester, der fungerer, saa længe dette Byraads Funktionstid varer. Borgmesteren har hele Overledelsen af Kommunens Administration.

Byraadet vælger ligeledes af sin Midte en *Magistrat* paa 4 Medlemmer. Magistraten udfører Byraadets Beslutninger, forestaar Kasse- og Regnskabsvæsenet, udarbejder Forslag til det aarlige Budget, paaser, at dette ikke overskrides, og aflægger Regnskab. Under Magistraten er henlagt de af Byens Legater, der ikke har socialt Formaal, Skattevæsenet, Rets- og Politivæsenet.

Valgene til *Ligningskommissionen* foregik indtil 1933 efter de samme Regler som de kommunale Valg. Efter den kommunale Valglov af 1933 vælger Byraadet 9 Medlemmer blandt Byens valgbare Borgere. Da alle skattepligtige Borgeres Selvangivelser skal gennemgaaes, ud-

fører Ligningskommissionen et meget stort Arbejde, der staar paa Aften efter Aften i to Maaneder. Byraadet foretager Ansættelsen af Lignings- og Skatteprocenten.

Byraadets almindelige *Møder* holdes paa Raadhuset til bestemte Tider, der fastsættes ved hvert Regnskabsaars Begyndelse. Overordentlige *Møder* holdes efter Behov. *Møderne* er i Almindelighed offentlige; dog kan Byraadet vedtage, at enkelte Sager skal behandles for lukkede Døre. Alle nærmere Bestemmelser om Forretningsgangen er nedlagte i Forretningsordenen for Tønder Byraad, vedtaget den 23. Februar 1934.

— — —
I den vanskelige Overgangstid fra tysk til dansk Styre var Oluf P. *Olufsen* Borgmester, fra 1920-25, valgt af den tyske Byraadsgruppe. *Olufsen* var født i Tønder som Søn af en Storkøbmand, var først Købmand og senere Rendant for den gamle Sparekasse, saa han var i Besiddelse af stort Lokalkendskab. *Olufsen* døde i 1937.

Efter Byraadsvalget i 1925 traadte Købmand *Johannes Thomsen* til som Borgmester, valgt af den tyske og socialdemokratiske Byraadsgruppe. Han ledede Byens Administration indtil 1937. *Thomsen* var født Tøndringer som *Olufsen*. Han døde 1941.

Den første danske Borgmester blev Landsretssagfører *Holger Jepsen* (1937), en Gaardmandssøn fra Rørkær, valgt af den dansk-borgerlige og socialdemokratiske Gruppe. Det beklagedes i alle Borger-skabets Kredse, at han efter kun to Aars Virksomhed maatte forlade Embedet, fordi han som Kreditforeningsdirektør flyttede til Herning.

Siden Marts 1939 har Bankdirektør *Johan Paulsen* været Borgmester, valgt af samme Gruppekoalition som *Jepsen*. *Paulsen* er Gaardmandssøn fra Varnæs og cand. polit. Han kom til Tønder i 1931 som Fuldmægtig i »Sønderjydske Hypoteklaanefond« og blev 1938 Direktør for Tønder Landmandsbank.

Indtil 1933 lededes Kontorarbejdet paa Raadhuset af en Bysekretær; nu er de enkelte Afdelinger selvstændige og sideordnede. Arbejdet er fordelt paa følgende fem Kontorer: Borgmester- og Magistratskontor, Stadsbyggekantor, Socialkontor, Kæmnerkontor, Skatte- og Folkeregisterkontor.

— — —
Et godt Billede af kommunal Udvikling i henved 100 Aar faar man

ved at sammenligne Købstaden Tønders Indtægter og Udgifter i 1847
(efter Carstens) og 1942-43 (efter Byens Budget).

1847.

1. STADSKASSE.

Indtægter.

Maanedes-, Martini- og Renteskatter	8 990 Rdl.
Politiskat	1 470 »
Jordskat	1 384 »
Renter	700 »
Laan	3 200 »
Bøder og Byrenter	52 »
Tilfældige og overordentlige Indtægter	200 »
Indtægter af Tvangslaanet fra 1813	1 267 »
	<hr/>
	17 263 Rdl.

Udgifter.

Kongelige Skatter	3 280 Rdl.
Renter af Byens Gæld	2 800 »
Salariepenge og faste Udgifter	873 »
Tilskud til Kæmnerkassen	1 382 »
Tilskud til Kirkekassen	1 275 »
Tilskud til Skibbrokassen	
Politiudgifter	1 510 »
Kriminaludgifter	788 »
Indkvarteringspenge	300 »
Afdrag af Gæld	5 180 »
Tilfældige og ubestemte Udgifter	288 »
	<hr/>
	17 276 Rdl.

2. KÆMNERKASSE.

Indtægter.

Grundrente	19 Rdl. 83 Sk.
Leje af Huse	425 » 70 »
Afgifter af Haver, Byggegrunde m. m.	25 » 58 »
Landleje	127 » 70 »
Byens Vægt	7 » 58 »
Borgerretsgebyrer	23 » 34 »
Markeds- og Standpenge	43 » 45 »
Tilfældige Indtægter	88 » 00 »
Tilskud fra Stadskassen	1 382 » 35 »
	<hr/>
	2 143 Rdl. 69 Sk.

Udgifter.

Skatter af Grundejendom	151 Rdl. 72 Sk.
Underholdning af Bygninger	462 » 7 »
Broer, Veje, Gader, Brønde	1 075 » 20 »
Bytjenernes Beklædning	39 » 27 »
Tilsyn med Markederne	40 » 26 »
Brændsel til Raadhuset	24 » 00 »
Forskellige Udgifter	351 » 18 »
	<hr/>
	2 143 Rdl. 74 Sk.

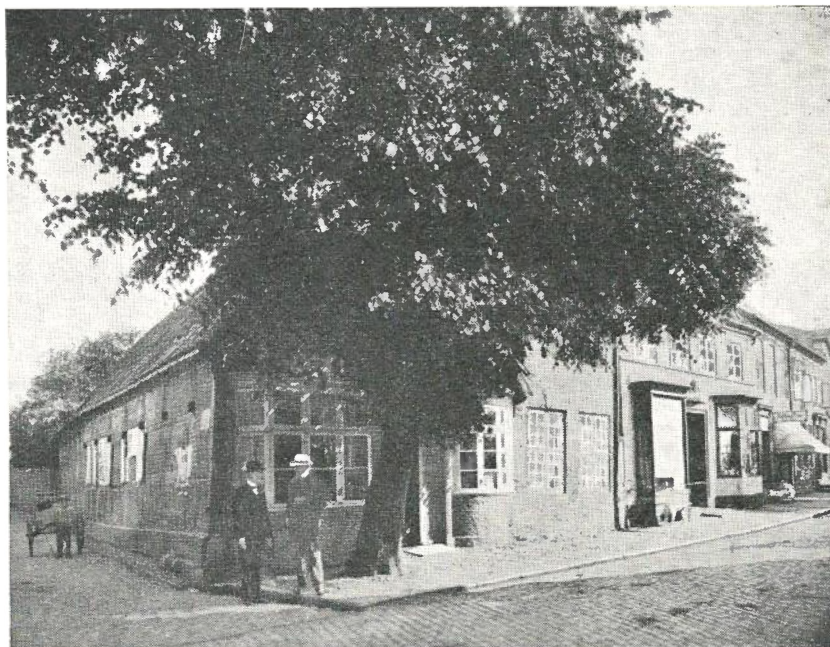
1942-43.

Indtægter.

Renter	61 940,92 Kr.
Købstadens Jorder	÷ 4 390 00 »
Købstadens Beboelsesejendomme	÷ 5 285,50 »
Tidligere Militærlejr	÷ 19 655,00 »
Gasværket	1 130,12 »
Elektricitetsværket	48 940,31 »
Vandværket	÷ 956 23 »
Det offentlige Slagtehus	÷ 39 481,38 »
Badeanstalt og Sportsplads	÷ 7 479,36 »
Kvæg- og Hestetorvet	÷ 3 750,00 »
Kvægeksporthuset	1 045,91 »
Carstens-Wilms-Stiftelsen	÷ 250,00 »
Afgifter af fast Ejendom	243,09 »
Afgifter og Kendelser iflg. Næringsloven	37 610,00 »
Tilskud fra den fælleskommunale Udligningsfond og fra Staten	122 453,00 »
Koncessionsafgifter	500,00 »
Forskellige andre Indtægter	400 00 »
Paalignede Skatter:	
a) Ejendomsskatter	75 800,00 »
b) Skat af Aktieselskaber	7 400,00 »
c) Skat til Kommunen som Erhvervskommune	3 000,00 »
d) Personlig Kommuneskat	693 359,90 »
e) Indgaaede afskrevne Skatter	500,00 »
Vederlag for Opkrævning af Skatter og Afgifter til Staten	7 100,00 »
	<hr/>
	980 175,78 Kr.

Udgifter.

Byens Bestyrelse i Almindelighed	85 810,57	Kr.
Udgifter i Henhold til Lov om offentlig Forsorg	204 000,00	»
Udgifter i Henhold til Lov om Folkeforsikring	185 501,00	»
Udgifter i Henhold til Lov om Arbejdsanvisning og Arbejdsløshedskasser	44 200,00	»
Skolevæsen	152 718,00	»
Rets- og Politivæsen	3 433,00	»
Medicinalvæsen	83 599,80	»
Gader, Veje og Kloaker	87 673,50	»
Byens Belysning	1 750,00	»
Begravelsesvæsen	0,00	»
Den offentlige Renholdelse	14 325,00	»
Brandvæsen	5 350,00	»
Indkvarteringsvæsen	2 000,00	»
De offentlige Lystanlæg	6 230,00	»
Bidrag til forskellige Institutioner og Formaal	24 757,88	»
Forskellige andre Udgifter	72 631,05	»
Til Restitution af tidligere Aars Kapitalforbrug	2 300,00	»
Renter	0,00	»
Afskrivningskonto:		
Henlagt til Afskrivninger	155 559,07	
Fragaar de i Specialregnskaberne beregnede Afskrivninger	111 754,08	
Fragaar Refusion fra Vej fonden	4 910,00	
Overført fra løbende Regnskab	35 000,00	151 664,08
Driftsoverskud	3 894,99	»
	0,00	»
	980 175,78	Kr.

HJØRNEHUSET STOREGADE-KOBBERGADE ca. 1900.

Erhvervsforhold.

MAN skal vogte sig for at overføre Nutidens Forhold paa Fortiden og forestille sig, at Tønder alle Dage har været en Lillebror blandt de danske Købstæder. Nej, Tønder var ikke blot ved sin Borg Hertugens sikreste Fæstning, den var ogsaa en meget vigtig By og et godt Indtægtsobjekt som Købing betragtet. Helt til 1864 betaltes den kongelige Kontribution (Statsskatten) paa Grundlag af Middelalderens Skatteplovsvurdering. Tønder Købstad var 1860 ansat til 73 Plove (oprindeligt 120 Plove, lige saa mange som et helt Herred; 1701 sat ned til 73), Haderslev til 60½, Slesvig til 60, Aabenraa til 50, Sønderborg til 30; bortset fra Flensborg stod Tønder altsaa paa højre Fløj. Da der i 1624 blev udskrevet en 10 Aars-Kontribution til Afdrag af den gottorpske Hertugs Gæld, blev der paalagt Tønder Købstad 10.000 Rdl. og Tønder Amt 50.000 Rdl., medens Aabenraa By kunde slippe med 2.500 og Aabenraa Amt med 9.000 Rdl. Flensborg overfløj senere

alle de andre slesvigske Købstæder; men Forskellen var endnu i 1769 ikke større, end at Tønder i dette Aar havde 2584 Indbyggere mod Flensborgs 6842.

Tønder Købstad er fremvokset af en Landsby, og *Landbruget* blev ved at spille sin Rolle gennem Tiderne. Til hvert af Byens 120 Stavns-huse hørte en Part i Bymarkens Græsnings- og Agerjorder og Ret til en Møddingplads hjemme ved Huset eller sammen med andre paa Byens aabne Pladser, særlig Lille Torv og Svinetorv. Huset og Landbruget hørte uadskilleligt sammen og kunde ved Salg ikke gaa over paa forskellige Ejere. Gennem Op- og Nedgangstider dannede Landbruget det sikreste økonomiske Holdepunkt, som Møl og Rust og Konjunkturer ikke kunde fortære, og som man kunde falde tilbage paa i vanskelige Tider. Jordernes Fællesdrift ophævedes efterhaanden ved Udskiftninger, der som bekendt i Sønderjylland gennemførtes meget tidligere end i Kongeriget, og 1768 ophævedes hele Stavnsforfatningen. Lodsejerne dannede et Interessentskab, hvis Rettigheder og Pligter (Digepligt, Vejpligt m. m.) fordeltes af en Landinspektør. Helt ind i Nutiden spiller Landbruget en større Rolle i Tønder end i de fleste Købstæder af tilsvarende Størrelse, saa H. V. Clausen kunde skrive: »Der er over denne By den samme ejendommelige Duft som i Ribe, af Hø og Ko og Dynd og Gødning opgaaet i en Enhed«. Køer og Stude er i Tønder kære Kammerater, der er med til at præge det daglige Gadebillede.

Landmandens Interesser standser ved Byskellet, Haandværkerens Opland er Omegnen, men Købmandens Marked er hele Verden. I Middelalderen havde Købstæderne Eneret paa Handelen, og *Køb-mændene* var derfor de førende i Byen. Hvad Indlandshandelen angaar, var Tønder Købstads Interesser især rettede mod Nord. Hertug Valdemars Privilegier af 1354 havde givet Tønder Eneret paa Handel og Haandværk i de 5 Herreder Nord og Øst for Byen, og Tønder havde derved faaet et ualmindeligt stort Opland. Paa de ugentlige *Torvedage* vrimlede det i Byen af Bønder. Indtil Kl. 10 maatte Varerne kun falbydes til Byens Borgere, i fri Handel efter Kl. 10 maatte der kun sælges engros til fremmede. 3 Gange om Aaret, i Ugen efter Pinse, til Bartholomæus (24. August) og ved Mikkelsdag holdtes der *Krammarkeder*, der varede 3-4 Dage. De var oprindeligt ikke som Nutidens Krammarkeder — vi har jo endnu Pinse- og Mikkelsmarked

i Tønder — i Hovedsagen prægede af Gøgl; de var virkelige Handelsmesser. Mikkelsmarkedet kaldtes omkring 1900 endnu i Folkemunde »e Hummelmærken«. I lange, lange Vogntog kom til dette Marked Humlehandlerne fra Hannover og senere fra Fyn og tog Kvartér paa »Humlekærren« ved Torvet; men paa Krammarkederne solgtes og købtes iøvrigt alle Slags Varer.

Kvægmarkederne holdtes om Foraaret og Efteraaret hver Fredag paa Torvet og i Byens Gader, særlige Hestemarkeder den 1. Fredag i August og den 1. Fredag i September. Hvert Borgerhus havde Ringe i Muren eller Gitterstænger uden for, hvor Kreaturerne kunde bindes, og hvert andet Hus havde Koncession til Beværtning paa Markedsdage. Saaledes forklares det, at Tønder ved Aar 1900 kunde rose sig af at have Verdensrekord med Hensyn til *Beværtninger*. Omkring 1905 gik der gennem den tyske Presse en Notits om, at en lille Købstad i Baden havde Rekord med en Kro for hver 129 Indbyggere. De Tøndringer Journalister blev meget fortørnede paa deres Bys Vegne og gjorde opmærksom paa, at Tønder slog denne Rekord med over det dobbelte Antal Beværtninger, nemlig en for hver 49 Indbyggere! Et Par Maaneder efter havnede i Tønder et Udklip fra en brasiliansk Avis, der havde givet sine Læsere Meddelelse om denne smukke Rekord.

Tønder maatte gennem Aarhundrederne kæmpe haardt for at bevare sit landlige Opland. Fra gammel Tid var der meget livlige Handelsforbindelser over Havet og over Landet til *Ribe*, men Konkurrencen med denne Storby, som Kongen overøste med Privilegier, var ogsaa meget haard. Kong Hans gav ikke blot i 1480 Ribe det uhørte Privilegium at have Ret til at handle i hele Kongeriget, men anordnede i Modstrid med Hertug Valdemars Tønder-Privilegium, at Hviding Herred skulde søge Ribe Marked. Det meste af Lø Herred var som Del af de kongerigske Enklaver ligeledes gledet uden for Privilegiets Rammer; men Tønder fik Erstatning mod Syd i Kær- og Viding Herreder, hvorved Byen paa mere naturlig Maade kom til at ligge midt i sit Opland. Direkte Handelskrig førtes til Tider med det paagaende *Flensborg*, der strakte sine Arme ud efter den østlige Del af Slogs Herred, og flere Gange kom det til haandgribelige Kampe. Fra gammel Tid havde Tønders Købmænd Ret til fri Ind- og Udslibning i *Aabenraa*; men derved opstod der stadige Stridigheder med de Aaben-

raaer om Vognmandsprivilegier og andet. Selv med *Møgeltønder* førtes der Handelskrige; *Møgeltønder* havde ikke glemt, at det engang var Store-Tønder, og det kunde drille Tønder, fordi det laa uden for slesvigsk Omraade.

Omkring Aar 1500 foregik der en radikal Ændring i alle Erhvervsforhold. Guldet fra det nyopdagede Amerika fremkaldte en voldsom Nedgang i Pengenes Værdi og dermed Stigning i Varepriserne, Opdagelsen af Søvejen til Indien udvidede Verdensmarkedet betydeligt. Den første Kapitalisme viste sig med et virkeligt Penge- og Postvæsen og med de første Industrier. De Tøndringer Købmænd havde hele Tiden ikke ladet sig nøje med det landlige Opland, de havde søgt Søen og den store Verden, de handlede vestpaa paa de frisiske og hollandske Kyster, og fra Østersølandene lod de Varerne komme over Flensborg og Aabenraa. Nu greb de med stor Dygtighed og Fremsynethed de Muligheder, den nye Tid bød. De kunde jo tilbyde de mest efterspurgte Varer, Korn og Kød, især de eftertragtede Stude, hvis saltede Kød leverede Skibsprovianten til de lange Sørejser. Verdenshandelens Centrum var *Holland*, og til *Holland* havde Tønder gammel og forholdsvis bekvem Forbindelse. Nøjagtige Efterretninger om *Hollandshandelen* har vi fra det 16. Aarhundredes anden Halvdel.

Studehandelen laa dengang overalt i Adelens Hænder, og de største Studehandlere var Hertugen og hans Amtmænd. Til Hertugens Slot i Tønder hørte Ladegaarden Hestholm ved Tønder, Fresmark og Fogedbøl ved Avntoft, Grøngaard ved Lydersholm, større Arealer Marskjord i Kogene og et Skæferi ved Kravlund; men desuden havde Hertugen Ret til at opstalde Kreaturer hos sine Fæstebønder. Det var ikke saa mærkeligt, at han sendte mange Heste og Føl til Itzehoe Marked og Stude til *Holland*. — Omkring 1600 bortforpagtede Hertugen Jorder og Indstaldningsrettigheder til sine Embedsmænd, og nu møder vi Amtmænd, Amtsskrivere, Digegrever o. s. v. som Studehandlere i stor Stil. Værst drev Amtmand v. Qualen det, idet han tvang Bønderne til at forære sig Heste og Stude og til at fodre dem gratis, saa Hertugen endelig paa Grund af utallige Klager maatte afskedige ham i 1595.

Men allerede paa denne Tid og vistnok langt før havde de *Tøndringer Købmænd* vundet den ledende Stilling i Stude- og Hestehandelen. Ad de ældgamle Veje kom Studedrifterne fra alle *Jyllands Egne*

til Markederne i Tønder, og det var naturligt, at Opkøberne sad i denne By. Senere blev det Regelen, at de Tøndringer allerede ved Nytaarstid, kort efter, at Studene var taget paa Stald, mødte hos Herremændene i Nørrejylland og købte Kreaturer til Levering til Foraaret. De magre Stude solgtes videre til Friserne i Marsken eller græssedes fede paa lejede Marskjorder, hvorpaa de udskibedes fra Tønder, senere fra Højer og Emmerlev til Holland.

Nøjagtigere Efterretninger, fremdraget af Dr. Ludw. Andresen, har vi fra det 17. Aarhundrede. Fra Højer eksporteredes iflg. Toldlisterne til Holland:

1621 . . . 1120 Stude	1650 . . . 1631 Stude
1622 . . . 1138 »	1657 . . . 422 »
1628 . . . ingen »	1661 . . . 314 »
1629 . . . 177 »	1671 . . . 279 »
1631 . . . 2065 »	1676 . . . 891 »
1638 . . . 3409 »	1690 . . . 123 »
1644 . . . 207 »	1691 . . . 14 »

Denne Oversigt viser tydeligere end mange Ord de forfærdelige Følger af *det 17. Aarhundredes Krige*. 1627-29 var de kejserlige Tropper i Sønderjylland, 1643-45 Torstenssons Svenskere, 1657-59 Brandenborgere og Polakker. Efter hver Krig søgte Bonde og Købmand at tage fat igen, men efter det tredje og haardeste Slag, Polaktiden, er Kraften udtømt. Det udmarvede Land har intet Overskud at eksportere; Ufredstiderne har desuden ført med sig, at Sørøveri og det lidt finere Kapervæsen har gjort Risikoen for stor.

Studehandelen til Holland var altid et *Voveforetagende*. Der kunde indtræde pludselige Prisfald, og Skib og Ladning, der begge ejedes af Købmanden, kunde gaa tabt. Vesterhavet var en farlig Svend, selv om man hele Vejen holdt sig til Vadehavet. Man sejlede fra Tønder Skibbro, senere fra Askeodde-Kulen, hvortil Byen i 1611-17 gravede en Kanal, senere fra Lægan, Rudbøl og Emmerlev, alt som Inddigningerne skød Havet længere bort, ud i Vadehavet og holdt sig hele Vejen saa vidt muligt nær til Kysten. Formuer tabtes ved Skibsforlis, andre ved de slemme Pirater.

De ovenstaaende Tal viser dog, at *Krigen* er den største af alle Ulykker. Tønder By havde rigtignok andre Hjem søgelser i Tidernes

PARTI FRA ØSTERGADE I TØNDER ca. 1860 (Opført efter Branden i 1725).

Løb. De straatækte Huse er Gang paa Gang gaaet op i Luer. 1517 nedbrændte hele Østergade, 1522 gik Vestergade op i Luer, den 30. Sept. 1581 ødelagde Ilden 300 Huse i Storegade og Vestergade, og den 25. Okt. 1725 brændte hele Østergade med Østerport og Hospital.

Lignende Ildebrande hjemsøgte ogsaa andre Byer, men Tønder havde desuden *Vandet* at slaas med. De store *Stormfloder* den 16. Jan. 1362 og *Allehelgensfloden* i 1436 har sikkert bragt Byen store Tab; men vi ved intet om dem. Derimod ved vi, at den anden *Allehelgensflod* den 1. og 2. Nov. 1532 anrettede store *Ødelæggelser* paa

Slottet, og at Vandet stod 3 Alen højt ved Klostræts Kirke. Da man i 1554-56 havde bygget Diget Højer-Rudbøl-Lægan-Grelsbøl, mente Tønderborgerne at være sikrede mod Stormfloderne, en lille Trøst i den Tort at have mistet Forbindelsen med Havet. Men Digerne var for svage, og Stormflodernes uhyggelige Besøg vedblev. 1593 rev Havet mange Huse bort, og den 1. December 1615 var Byen nær gaaet helt til Grunde. Ved Slottet stod Vandet helt op til Vinduerne, ved Østerport stod det 3 Alen højt, og mange Huse ødelagdes. Næppe saa galt gik det i den store Menneskedrukning den 11.-12. Oktober 1634. Vandet stod denne Gang 1½ Alen højt i Gaderne, og meget Kvæg druknede paa Bymarken.

Ild og Vand og Pest var Fortidens store Ulykker. 1539 døde her i Tønder 600 Mennesker af Pesten, 1602 500 og 1639 600. Krigen har dog altid været alle Ulykker i Sammenfatning: Plyndring og Forarmelse, Ildebrand og Smitsot. De 3 Krige kort efter hinanden i det 17. Aarhundrede ødelagde Velstanden.

Der havde ellers i Tiden før 1627 været *Velstand* i den driftige Handelsstad Tønder. Skibene havde ført Stude, Flæsk, tørret Kød, Smør, Huder, Honning og Korn til Holland og havde derfra hjembragt Kalk, Tagsten, Vægfliser, fine Møbler og Billeder, allehaande Kolonialvarer, særlig Krydderier, Vin, fine Klædestoffer, senere ogsaa Tobak. Det gav dobbelt Fortjeneste, og for Pengene byggedes der statelige Gavlhuse med Karnapper i hollandsk Stil, udstyret med fint hollandsk Indbo, og naar den rige Købmand døde, blev der skaaret store, smukke Mindetavler, som prydede Kirken og fortalte de kommende Slægter om disse Tønderinger Købmænds Rigdom og Fromhed. Det er den hollandske Handel, der har sat sig Spor i Kristkirkens overdaadige Udstyr. Ogsaa dér genspejler sig Opgangs- og Nedgangstider; indtil Polaktiden er Epitafierne lavet til Minde om Borgerslægter, efter Polaktiden om Embedsmænd.

Forbindelserne med Holland spores endnu i Dag i Tønder og hele Vestslesvig. Tønder Museum ejer Landets største Samling af hollandske Vægfliser, samlet sammen fra vestslesvigske Hjem, og her ses fine hollandske Skabe. De store Inddigningsarbejder i Vestslesvig foregik alle under hollandsk Ledelse. En Hollænder regulerede 1587-98 Vidaaens Løb ved Udgravning af Møllestrømmen fra Hostrup til Tønder Vandmølle. Den hollandske Bygmester Arend Cornelis byggede

Slusen ved Lægan (1554), Hollænderen Cornelius Claasen Pietall arbejdede fra 1629 med store Inddigningsarbejder ved Rudbøl, og han udvirkede, at denne By 1629 fik Købstadrettigheder. Heldigvis for Tønder gik Planerne om at lade opstaa en ny, stor Havneby her i Vandet.

Med Handelen kappedes *Haandværket* som tredje bærende Er-

DEN GAMLE VANDMØLLE (Opført 1598 efter Vidaaens Regulering).

hverv. Det havde i 1354 faaet Eneret paa 5 Herreder. Af de gamle Laugsstatutter fra Middelalderen er kun Skomagernes plattyske Vedtægter fra 1492 bevarede, alle de andre er fra senere Tid: Skræddernes fra 1648, Bødkernes fra 1666, Snedkernes fra 1670, Glarmestrenes fra 1692, Rebslagernes fra 1696, de andre fra Tiden efter 1700.

Da Tønders Rolle som Havnestad var udspillet og Hollandshandelen efterhaanden var ebbet ud, havde de foretagsomme Tønderborgere allerede søgt en Erstatning i *Knipleindustrien* og *Kniplingehandelen*, denne ejendommelige Forening af Haandværk og Kunst, Industri og Handel. Det danske Navn Knipling er dannet af »Kniplerne«, de smaa Træpinde, i Dag kaldt »Stokke« (Kniplepinde), hvormed Ar-

bejdet udføres. Hvorfra Kniplekunsten er kommet til Tønder og Vest-slesvig, kan ikke siges med Bestemthed, men Flamlend (Brabant) er vistnok Moderlandet til de tønderse Kniplinger. Den første Meddelelse om Knipling i Tønder stammer fra 1595. Kirstine Svendsdatter fra Østerby, der i 1639 fandt det første Guldhorn ved Gallehus, var en Kniplepige, der leverede sine Kniplinger til Tønder. Kong Kristian IV var en stor Ynder af Kniplinger, og de fine Kniplinger, der smykkede hans Klæder, var vistnok alle Tønderkniplinger. Ved Forordning af 16. Maj 1647 blev al Indførsel af udenlandske Kniplinger til det danske Monarki forbudt, og Regeringen vaagede endog meget nøje over, at ingen Kniplerske rejste ud af Landet og derved bredte den indtægtsgivende Kunst til andre Lande.

Støttet af kongelige og hertugelige Privilegier tog Knipleindustrien henimod Slutningen af det 17. Aarhundrede et saa stort Opsving, at den beherskede Erhvervslivet fra Tønder helt op til Ribe; Friserne i Marsken har aldrig kniplet. Den største Blomstringstid er hele det 18. Aarhundrede. Henved Midten af Aarhundredet var der 25 Kniplingshandlere i Tønder. Fra Aaret 1737 hedder det i Tønder Magistrats Indberetning til Kongen: »Der findes ingen anden Industri i Amtet end Kniplingsindustrien; men denne har vel aldrig været i stærkere Flor end nu, efter som de i Tønder By og Tønder Amt boende Kniplingshandlere beskæftiger mange tusinde Personer«. Der sad dengang saa mange Kniplersker i Tønder, at Magistraten i 1742 klagede over den militære Indkvartering, der lagde Beslag paa mange Kamre, som Kniplersker havde lejet. I 1767 skriver Amtmand U. A. v. Holstein til I. H. E. Bernstorff: »Handelen med Kniplinger er en meget vigtig Sag, og jeg er sikker paa, at den bringer flere Penge til Provinsen end Handelen med Stude, Heste og al anden Smaahandel, som findes der«. Ifølge Toldrullerne afsattes der i 1780 til Danmark, Hertugdømmerne og Norge for 62.000 Rdl., til Udlandet for 55.000 Rdl. Kniplinger, i 1781 henholdsvis for 73.000 og 63.000 Rdl. 10-12000 Kvinder var dengang sysselsatte i denne Industri. I 1805 var Salget til Udlandet gaet op til over 260.000 Rdl.

For en ussel Løn arbejdede Pigerne for en Kniplingsfabrikant, der udleverede Traad og Mønster til dem og aftog deres Varer. Fabrikanten (Grosserereren) solgte Varerne i større Partier, bl. a. paa Messerne i Braunschweig og Hamborg, eller overlod dem til Bissekræmmere,

som solgte dem over hele Danmark og Norge. Mønstrene skiftede med Moden. Indtil 1700 holdt man sig særlig til italiensk-flamske, 1700-1800 mere til flamsk-franske; men i Blomstringstiden havde alle Kniplinger dog et tønderisk Særpræg.

Knipleindustrien holdt sig ikke længe paa det Højdepunkt, den havde naaet omkring 1800. Napoleonstidens Krige medførte en stor Nedgang i Konjunkturerne, og det billige, maskinvævede Tyll, som var opfundet 1809, fortrængte snart de dyre, haandknipledte Mønstre. I 1816 hedder det, at Kniplerskerne nu næppe faar det halve af, hvad de før fik. En lille Opgang satte ind efter Landbrugskrisens Ophør, da de danske Bønderkoner begyndte at bruge Kniplinger paa deres Hovedtøj. I denne Tid blev Tønderkniplingerne helt særprægede i deres fine Mønstre. 1847 sysselsatte en Kniplingshandler i Tønder 250 Kvinder, to Kniplingshandlere i Møgeltønder 400, to i Brede 700 og en Kniplingshandler i Løgumkloster 200 Kvinder. Priserne var dog stadig faldende, Folkedragterne gik af Brug efter Aarhundredets Midte, og i den preussiske Tid var der ingen Betingelser for Kniplearbejdet som Erhverv. Men Kniplekunsten overvintrede i mange Hjem paa Tønderegnen (Rørkær, Emmerlev, Hjerpsted, Ballum og andre Steder), og efter 1920 er der kommet nyt Liv i den, takket være en god Reklame, et organiseret Salg og en grundig Uddannelse ved Kursus og Skoler. En særlig Knipleskole findes i Tønder; men de fleste Kniplersker sidder i Dag i Hjerpsted og Ballum.

Det 17. Aarhundredes Hollandshandel efterlod sig varige Minder i Kristkirkens indre Udstyr; det 18. Aarhundredes Kniplingshandel har sat sig et endnu smukkere Minde i Form af mange rige *Legater* til trængende Medmenneskers Hjælp. Peter Struck og Paul Popsen var Kniplingsgrosserere, Provst Balthasar Petersen og Borgmester Carsten Richtsen havde arvet deres store Formue efter Fædre, der var Kniplingshandlere. De fattige Kniplepiger fik kun Sulteløn for deres sure Slid; men Samfundets Stedbørn nyder endnu i Dag Gavn af de Penge, andre tjente paa deres spindelvævsfine Frembringelser.

Alt som den guldbringende Kniplingsindustri ebbede ud, saa de fremsynede Tønderborgere sig om efter Erstatning. I »den gyldne Tid« fra o. 1770-1815 søgte driftige Forretningsfolk at gøre Tønder til en *Industriby*. I 1777 oprettede Købmand M. Asmussen en »Plysch- og Silkemanufaktur«, der en Tid af Aaret gav 300 Mennesker løn-

GAARDSPLADS VESTERGADEN 12 (Angels Tobaksfabrik).

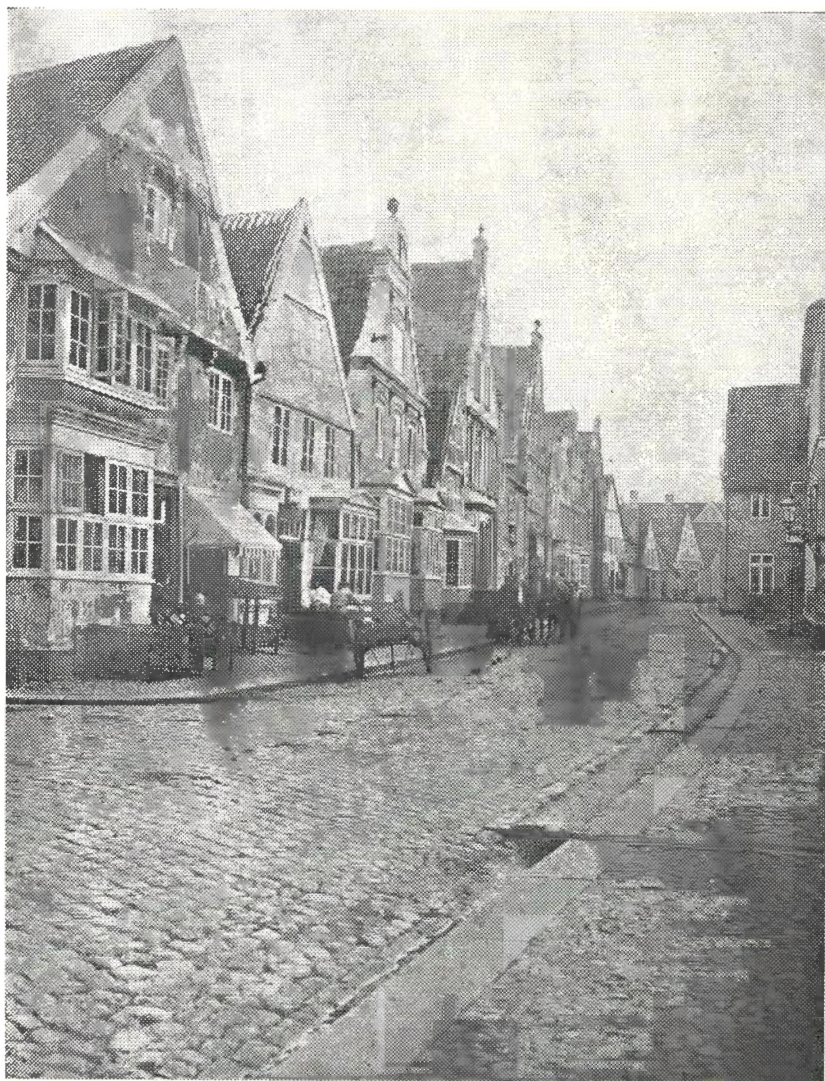
nende Bibeskæftigelse, og i 1785 oprettede han en Uldvare-, Kasket- og Strømpfabrik. Asmussen mindes som en af Byens Velgørere paa Tavlen, der er anbragt paa Huset Østergade 29. 1790 dannedes der et Aktieselskab til Fremstilling af Kniplingsgarn; denne Fabrik gav en Tid lang 60 Kvinder Arbejde. Tre større Tobaksfabrikker havde i den første Halvdel af det 19. Aarhundrede stor Omsætning, bl. a. til Nørrejylland. I 1861 fabrikerede de 214.500 Pund Røgtobak, 35.000 Pd. Skraatobak, 2.000 Pd. Snus og 650.000 Stykker Cigarer og syssel-satte 33 Arbejdere. Den sidste af dem, Angels Fabrik, blev nedlagt lidt efter 1880; men Negeren i Gaardspladsen til Vestergade 12 minder endnu om den Tid, da man viden om røg Tøndertobak. Efter 1850 fik Industrialiseringen et yderligere Skub fremad. Der grundlagdes i Tiden mellem Krigene to Uldvare- og Bomuldsvæverier (45 Arbejdere), en Cikoriefabrik (10 Arbejdere), et Jernstøberi (18 Arbejdere) og et større Bryggeri; desuden fandtes der ved Udgangen af den danske Tid i Tønder to større Garverier.

Et Billede af Erhvervslivets Struktur for 100 Aar siden giver nedestaaende Fortegnelse over selvstændige Haandværkere og Købmænd i 1845.

Haandværkere 1845: 17 Bagere, 10 Slagtere, 21 Skræddere, 9 Vævere, 3 Hattemagere, 1 Handskemager, 1 Knappemager, 1 Kammager, 40 Skomagere, 7 Murere, 1 Stenhugger, 8 Snedkere, 9 Drejere, 5 Stolemagere, 2 Kurvemagere, 5 Malere, 2 Glarmestre, 2 Blikkenslagere, 5 Bødkere, 2 Hjulere, 6 Rebslagere, 6 Sadelmagere, 4 Farvere, 5 Garvere, 12 Grov- og Klejnsmede, 1 Kobbersmed, 1 Kandestøber, 2 Lysesøbere, 16 Guldsmede, 3 Urmagere, 3 Bogbindere, 2 Frisorer.

Købmænd 1845: 3 Grosserere, 15 Kolonialhandlere, 17 Smaahøkere, 5 Isenkræmmere, 3 Krydderihandlere, 1 Porcellænshandler, 1 Kniplingshandler, 2 Vinhandlere.

I 1848 var der blevet oprettet en *Erhvervsforening* («Gewerbeverein»), stærkt politisk præget og derfor ikke af lang Varighed. 1862 oprettedes der en upolitisk *Industriforening*, som bl. a. overtog Driften af Søndagsskolen for Lærlinge. — Da *Jernbanerne* begyndte at komme paa Dagsordenen, meldte Tønder sig straks. I 1844 fremsattes der i den lokale Avis Planer om en Jernbane Flensborg-Tønder-Højer. Man gjorde opmærksom paa, at der herved vilde blive skabt den bedste Forbindelse mellem Rusland (St. Petersborg) og England (Hull), idet List Dyb var meget bedre Havn end Husum Havn; det var jo i denne Tid, at Planen om en Østersø-Vesterhav-Jernbane fra Flensborg til Husum var stærkt fremme. I 1857 holdtes der i Tønder et stort Møde angaaende Bygningen af en Midtbane Ø. Ørsted-Bredsted-Tønder-Løgumkloster-Snoghøj (eller Fredericia). Indtil videre maatte man dog nøjes med bedre *Landeveje*; 1861-64 udbyggedes Chausseen Husum-Tønder-Ribe. — Men Drømmen om at genoplive Tønders store Fortid som betydelig Vesterhavshavn dukkede jævnligt op paany. Forbindelsen med Fortiden var iøvrigt ikke helt afbrudt endnu; i 1833 var 6 Skibe, der rummede 50 Commerclaster, hjemmehørende i Tønder. 1857 udarbejdede Vandbygningsdirektør, Kammerraad E. R. Grove et Projekt ang. Bygning af en *Afvandings- og Skibsfartskanal* fra Tønder til Højer. Dette Spørgsmaal drøftedes stærkt helt til 1864; f. Eks. var man 1862 stærkt optaget af Planer om en Jernbane til Tønder (fra Tinglev eller andet Sted) i Forbindelse med en Skibsfartskanal fra Tønder ud til Havet.

STOREGADE ca. 1890.

Tønder, der oprindelig havde været en af Hertugdømmets allerrigeste Byer, kunde efter Tabet af sin Havn kun vanskeligt holde Trit med de andre Købstæders Udvikling. 1769 havde Tønder 2584 Indbyggere, Haderslev 3141, Aabenraa 2701, Sønderborg 2692; de var altsaa alle omtrent lige store, og Flensborg havde med sine 6842 Indbyggere tyde-

ligt taget Førerskabet. 100 Aar efter, 1860, saa Forholdet saaledes ud: Tønder 3216, Haderslev 8012, Aabenraa 5133, Sønderborg 3894 og Flensborg 19.682 Indbyggere. De østslesvigske Købstæder havde tydeligt nok udviklet sig meget bedre end Tønder, der nu laa paa Linie med Kolding (2865), Vejle (3300) og Ribe (2984 Indbyggere, efter Folketællingen i 1850). 1910 havde Tønder 4807, Haderslev 13.046, Aabenraa 7767, Sønderborg ca. 8000 Indbyggere, men Kolding var sprunget op paa 14.219, Vejle paa 14.592, og selv det ved Grænse-dragningen i 1864 og ved Anlæggelsen af Esbjerg Havn saa mishandlede Ribe havde indtil 1900 med Lethed kunnet holde Trit med Tønder (1900: Tønder 3969, Ribe 4243 Indbyggere).

Disse Tal viser klart, at det først var efter 1864, at Tønder for Alvor stod i Fare for at blive »en Ravnekrog, en elendig Rede«, som de Embedsmænd, der kom hertil, plejede at kalde den. Tallene viser ogsaa, at alle nordslesvigske Købstæder efter 1864 stod i Stampe, medens alle de danske var inde i en rivende Udvikling. Stilstandsperioden ligger især før 1900, medens Tiaaret 1900-1910 viser tydelig Fremgang, hvad der ses af følgende Tal:

	1860	1900	1910
Haderslev	8012	9201	13046 Indbyggere
Aabenraa	5133	ca. 6000	7767 Indbyggere
Tønder	3216	3969	4807 Indbyggere
Sønderborg	3894	5522	ca. 8000 Indbyggere (uden Militær).

Der er vistnok to Aarsager til den saa forskellige Udvikling af de sønderjydske og de kongerigske Købstæder i denne Periode. Det tyske Riges store Opblomstring kom kun Industriegnene og Storbyerne til gode, medens de udprægede Landdistrikter nærmest affolkedes; i Danmark, der hverken ejede Kul eller Jern, var Betingelserne for alle Byer de samme. Det danske Landbrugs Fremskridt bevirkede, at Danmark kom til at indtage den første Plads i Verden med Hensyn til Handelsomsætning pr. Indbygger, hvad der kom alle Landkøbstæder til gode, medens det tyske Landbrug blev staaende ved de gamle Driftsformer.

At de første Aartier under tysk Styre følte som økonomisk Nedgangstid, viser de stadige Klager i »Tond. Zeitung«. »Da vi blev befriede for det danske Herredømme, nærrede vi den barnlige Tro, at der ved Forbindelsen med Tyskland vilde blomstre en stor Lykke for os«,

skrives der fra Sild i 1871; men hvordan gik det? Vore gamle Privilegier er taget fra os; alle drukner i Skatter; Fremtiden ser tristere ud end nogen Sinde før. — 10 Aar efter, ved Aarsskiftet til Aaret 1880, skriver »Tond. Zeitung«: »Siden 1873 har vi oplevet syv lange og tunge Aar; men nu lysner det forude«. — At det første var sandt, vidnede de mange Konkurser om (i 1878 alene 11 i Tønder Købstad); det næste viste sig desværre at være et forfængeligt Haab. I Begyndelsen af Halvfemserne gik nye Konkursbølger over Egnen, og der klagedes over, at man næsten ikke kunde finde Købere til de tvangsudbudte Gaarde, naar et mellemgodt Kreatur kunne købes for 30 M. og Kornet næsten ingenting kostede. — Da Landbruget saa ved den nye Toldlov af 1901 fik rigtig gode Kaar, kom ogsaa Opgangen for Landkøbstæderne i Tiaaret 1900-1910, et Bevis for de mindre Byers Afhængighed af Oplandet.

Udvandringen i de første Aartier efter 1864 affolkede Vestslesvig i uhyggelig Grad. Rømø gik f. Eks i Løbet af 2 Aartier ned fra 1800 til 1100 Indbyggere. Af 347 Konfirmander, der i Tiaaret 1870-79 konfirmeredes paa Før, udvandrede straks de 137. Som Aarsag til den store Udvandring nævner alle Korrespondenter i Avisen overensstemmende Angsten for den preussiske Militærtjeneste. — De nordslesvigske Købstæder kæmpede endvidere hele Tiden en ret haabløs Kamp mod *Flensborgs* Metropolestilling; Kæmpeannoncer fra flensborgske Forretninger i lokale Aviser taler deres tydelige Sprøg.

Tønder Købstads talrige Smaaindustrier gik efterhaanden ind alle sammen; et Garveri holdt som Nummer sidst ud til 1910. *Aktiebryggeriet*, oprettet 1888 ved Omdannelse af et privat Bryggeri, var Tønders eneste industrielle Virksomhed, da Grænsen blev flyttet. En Tid lang havde Tønder endog to større Bryggerier. »Victoria-Bryggeriet« ved Strucks Allé, startet 1889, florerede med Salg til Hamborg, Frankrig og Afrika og med Guldmedailler fra Udstillinger i Nizza og London; men 1902 gik det fallit og trak mange andre efter sig. — En Tid lang var »Tond. Zeitung« *Trykkeri* ogsaa et større Foretagende. »Tondersches Intelligenz-Blatt«, oprettet 1813 som privilegeret Ugeblad af Rektor Forchhammers Enke og senere ført videre af hendes Søn H. Forchhammer, var 1871 blevet overtaget af J. W. Goos fra Heide og ført videre som »Tondersche Zeitung« med Udgivelse to Gange om Ugen. 1889 blev det overtaget af J. H. N. Thamssen fra

»STADI COPENHAGEN« PAA HJØRNET VESTERGADE-KOGADE ca. 1890.

Før og udkom fra 1. Okt. 1896 som Dagblad. Thamssen slog Trykkeriet stort op og overtog i Konkurrence med de store tyske Trykkerier Kæmpeordrer fra hele Tyskland; men han konkurrerede sig ihjel og maatte afstaa Avis og Trykkeri til Sønnen, der 1919 solgte det til Cornelius Petersen, Vesteranflod.

Disse mørke Pletter i det økonomiske Billede skal dog ikke skjule, at Tønder som Helhed igennem den tyske Tid i Forhold til mange andre Byer var kendetegnet ved et solidt, sundt Erhvervsliv, takket være gode Forbindelser med et stort Opland og solide og dygtige Købmænd og Haandværkere. I Tønder gjorde man ogsaa, hvad man kunde, for at fremme Byens Næringsliv. Gang paa Gang prøvede

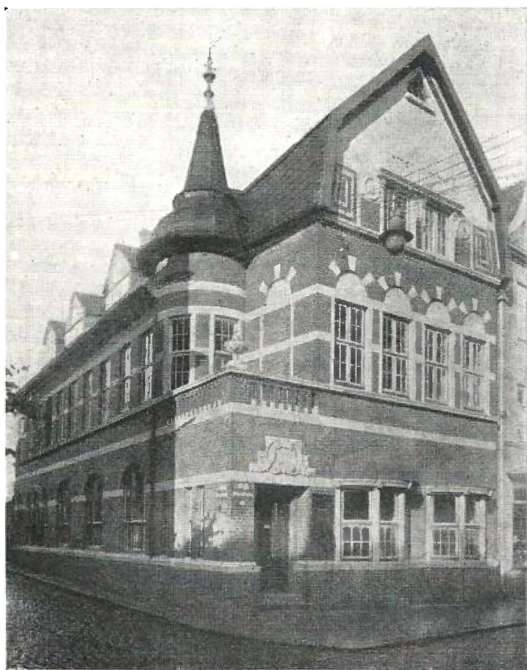
man at realisere den gamle *Havnedrøm*. I 1869 var man optaget af Forarbejder til Anlæggelse af en Havn paa Rømø i Forbindelse med en Jernbane Itzehoe-Tønder-Skærbæk-Rømø (over en Dæmning); Tønder Kreds dag bevilgede i 1870 op til 20.000 Thlr. til disse Forarbejder. I 1877 købte hamborgske Bankmænd store Arealer paa Rømø for at bygge en Havn, der vilde have den korteste Forbindelse til England. I 1888 var man lige ved at gribe Lykken. Selve den preussiske Stat arbejdede alvorligt med en Plan om at anlægge en stor Fiskerihavn ved Emmerlev eller Hjørpsted i Forbindelse med en Jernbane til Tønder, og i Tønder fik man »Gründungsfieber«: Aktie-Fiskeeksport, Aktie-Fiskekonservesfabrik, Aktie-Kæmpehotel o. s. v. — *Kanalplanerne* dukkede stadigt frem. 1872 og 1874 drøftedes for Alvor en Kanal Flensborg-Tønder-List Dyb; men af militære Grunde løb Kiel senere af med Nord-Østersøkanalen. Med beskedne Midler søgte de Tøndringer at holde Forbindelsen med Havet vedlige. Da Damperen »Graf Bismarck« den 22. Oktober 1871, ført af Kaptajn Selmer (Fader til Trælasthandler B. Selmer) dampede fra Højer til Tønder og tilbage igen, varslede det om nye Tider, selv om det var et mindre godt Varsel, at den store Bismarck (den var vist ca. 10 m lang) ikke kunde faa vendt ved Skibbroen. I 1873 uddybedes Kanalen til Askeodde, og man havde Planer om at anskaffe en Damper til fast Ruteforbindelse med Højer. For at holde Skibbro og Askeoddekanal rene, gravede man i 1878 en Kanal fra den højere liggende Møllestrøm til Skibbroen; Regeringen støttede dette Arbejde med et Beløb paa 33.000 M. Men Tiden krævede store Skibe, og alle Havne- og Kanalplaner kunde ikke hente gamle Dages Stortid tilbage.

Mere Held havde man med Landforbindelserne. Tønder blev den af de nordslesvigske Købstæder, der i den tyske Tid fik de bedste *Jernbaneforbindelser*. 1866 byggede et engelsk Selskab Jernbanen Tinglev-Tønder (Øst); 1881 tegnede Tønder Byraad for 150.000 M. Aktier og Tønder Amt for 1 Mill. M. Aktier i et Selskab til Anlæggelse af en Vestbane Itzehoe-Husum-Tønder-Ribe, og denne Bane blev aabnet 1886; 1890 blev den overtaget af Staten. Banen Tinglev-Tønder blev ført igennem til den nye Vestbanegaard, der saa blev Hovedbanegaard. Allerede i 1879 var der i Tønder blevet tegnet Aktier til en Hestesporvognsforbindelse Tønder-Højer; men i 1892 fik man i Stedet for en rigtig Jernbane. I 1901 aabnedes Jernbane-

strækningen Sønderborg-Tinglev, og Tønder laa nu ideelt som et virkeligt Jernbaneknudepunkt med Forbindelser i alle fire Retninger. Andre Jernbaneplaner om *Smaabaner* fra Tønder over Læk til Eggebæk (1877), over Sæd og Lydersholm til Valsbøl (1898), over Rabsted og Bolderslev eller Hjordkær til Aabenraa (1904) kom ikke til Udførelse. Med det friske Opland i Sydvest havde Tønder Dagvognsforbindelse, og 1912 kørte den første Rutebil paa Strækningen Tønder-Emmelsbøl.

Igennem alle Omskiftelser og Skuffelser forblev to Ting at være trofaste mod Tønder som sikre og gode Indtægtskilder: Seminaristerne og Studene. De store *Tønder-Marked* beholdt deres Ry. I Aaret 1912 tilførtes Tønder Marked 2981 Heste og Føl, 17.594 Kreaturer, 5241 Faar og 4314 Grise. I Stادهpenge m. m. havde Byens Kasse derved en direkte Indtægt paa 15.000 Mark, men indirekte mærkedes de rullende Millioner over hele Byen, i Forretninger og Gæstgiverier og i de mange *Pengeinstitutter*. Foruden den i 1820 oprettede »Gamle

private Spare- og Laanekasse« (nu Tønder Sparekasse) havde Byen en komunal Sparekasse. Den ældste lokale Bank, »Creditbank«, opførte i 1904 en flot Nybygning (nu Tønder Bibliotek), men maatte i 1907 træde i Likvidation paa Grund af forfejlede Spekulationer i Badeanlæg paa Amrom. 1901 oprettedes »Tønder Landmandsbank« og 1913 »Tønderbank«. Foruden disse to lokale Banker var der i Tønder Filialer af den tyske Rigsbank (nu Toldkammer), Schleswig-Holsteinische Bank (nu Handelsbanken), Westholstei-

CREDITBANK OPF. 1904 (i Dag Tønder Bibliotek).

Provst Petersens Vej,
en af de nye Gader.

nische Bank (der overtog Kreditbanken) og Bankverein für Schleswig-Holstein (nu »Vestkystens« Bygning). Alle disse Banker havde fuldt op at gøre. Da den første Verdenskrig kom, havde Tønder et stabilt Forretningsliv, og langs Hovedgaden laa der mange betydelige Forretninger med smukke og smagfulde Udstillingsvinduer.

»Hvis Tønder kommer med til Danmark, vil man om faa Aar kunne tøjre en Ged paa Tønder Torv«, profeterede Redaktør Theodor Janke i Afstemningstiden, og det maa indrømmes, at den nye, nærgaende Grænse, der skar hele det sydlige og sydvestlige Opland bort, nok kunde volde alvorlige Bekymringer. Hvordan det er gaaet i de forløbne to Aartier, skal først nogle tørre Tal vise:

Folketal i Tønder:

1910: 4807, 1921: 5129, 1925: 5866, 1930: 5728, 1935: 6415, 1940: 6234.

Antal af faste Ejendomme:

1922: 717 Grundejendomme, vurderede til 17,6 Mill. Kr.

1942: 1147 Grundejendomme, vurderede til 23,5 Mill. Kr.

Skatteborgernes Indkomst:

1920: 5,77 Mill. Kr., 1941: 7,85 Mill. Kr.

Byen er altsaa vokset stærkere end i nogen tidligere Periode, selv om Østkystens Byer med deres Havne og Industrier er ilet langt forud. Ligeftrem forbavsende er Stigningen i Bygningernes Antal: fra 717 til 1147 Ejendomme. Der er da ogsaa opstaaet helt nye Kvarterer, særlig

Horupsgade, en af de nye Gader.

Nord og Nordøst for Byen. Hvad Indtægten pr. Skatteyder angaar, indtager Tønder en pæn Plads som Nr. 24 af de 81 danske Køstæder (1942-43: 2892 Kr. pr. Indbygger). De aabne Rendestene, der om Sommeren dunstede fælt og om Vinteren blev til smaa Bræer, er forsvundne; Hovedgaderne er asfalterede; Tønder er en pæn By.

Byens Styrelse og de private næringsdrivende har udfoldet store Anstrengelser for at imødekomme de Krav, der fulgte med Ændringen i Statsforholdet og de dermed følgende nye Betingelser for Erhvervslivet. Markederne i den tidligere Form svigtede; men 1921 byggede Kommunen *Eksportstaldene*, der nu kan rumme 750 Kreaturer, og her sælges der aarligt ca. 10.000 Kreaturer. 1923 indrettede Kommunen i den tidligere Mælketørringsanstalt ved Vidingherredsgade et offentligt Slagtehus, hvor der fra 1926 har været *Eksportsvineslagteri*. Jernbanerne har ikke samme Betydning som før; efter 1920 blev det *Rutebilerne*, der besørgede den vigtigste Forbindelse med Oplandet; 1935 blev Jernbanens Personbefordring paa Strækningen Tønder-Højer endog helt standset. 1937 skabte Kommunen ved Nedrivning af nogle Huse i Richtsensgade og et enkelt i Smedegade en Rutebilplads midt i Byen; herfra kører der Rutebiler til Højer (Ballum), Visby-Bredebro, Løgumkloster, Rabsted, Bredevad, Rends-Tinglev, Flensborg (og i Fredstid til Læk og Rudbøl). — Tønders Betydning som *Skoleby* er større end

Tved Plantagevej, en af de nye Gader.

nogen Sinde før. Seminariet er blevet betydeligt udvidet, og Tønder har siden 1920 en Statsskole (et Gymnasium) med stort Elevbesøg fra Oplandet. — Desuden blev Tønder i 1920 *Garnisonsby* og fik i 1936 en stor, smuk Kaserne.

De gamle *Kanalplaner* er endeligt skrinlagte efter Tøndermarskens Afvanding, der blev afsluttet 1929; selv Skibbroen og Skibbrokanalen maatte udfyldes, og Kranen ved Skibbroen forsvandt. Med Vemod i Sindet satte man derved en Slutstreg under en lang Fortids Udvikling; men til Gengæld har man Ret til at vente, at der ved Afvandingen er skabt Betingelser for en stærkere Bebyggelse og en mere rationel Udnyttelse af Jorden, og at dette vil vise sig i en større Handelsomsætning i Marskens Hovedstad Tønder.

Aviser og større Industrier synes endnu ikke at ville trives rigtigt i Tønder. Tønder har ingen Lokalavis mere. »Vestslesvigs Tidende« (»Flensborg Avis«) trykkes i Flensborg, »Tønder Avis« (»Vestkysten«) i Esbjerg, »Tønder Amtstidende« (»Hejmdal«) i Aabenraa, »Jydske Tidende« i Kolding, »Sønderjyden« (tidl. »Sønderjyllands Socialdemokrat«) i Sønderborg, »Nordschleswigsche Zeitung« i Aabenraa; alle disse Aviser har Lokalredaktioner i Tønder. Det gamle Lokalblads Trykkeri er dog som »Tønder Amts Centraltrykkeri« igen

VINTERBILLEDE AF INDVANDET SYD FOR TØNDER FØR AFVANDINGEN.

blevet en ret betydelig Virksomhed. Tønder Aktiebryggeri har trodset Konkurrencen fra de store Bryggerier og har siden 1924 som Datterforetagende faaet en solid Margarinefabrik. Nogle nye Industrier er opstaaet: en Kunststensfabrik, et Par Møbelfabriker, en Parfumerifabrik, et Mælkerilaboratorium o. a.

Den gamle Tønder Sparekasse er nu den eneste Sparekasse i Byen. Tønder Landmandsbank og Tønderbank føres videre i gode Baner; desuden har Handelsbanken og Den danske Landmandsbank Filialer i Byen.

Men frem for alt har *Handels- og Haandværkerstanden* bevaret det gamle solide Præg. De to Aartier under dansk Styre er forløbet uden økonomiske Rystelser i Byens Erhvervsliv, og Tønder har i Dag en Række store Købmandsforretninger og gode Haandværkerforetagender, som meget let kan taale Sammenligning med andre Byer af lignende Størrelse.

DET INDRE AF KIRKEN 1894-1941.

Kirker, Kloster — Fattigrøgt.

DA Danmark efter Kristendommens Sejr blev delt i Stifter, lagdes Grænserne for disse i Sønderjylland midt igennem Sysler og Herreder, det eneste Sted i hele Landet, hvor dette er Tilfældet. Hviding-, Lø-, Tønder- og Højer Herreder kom til at høre under *Bispen i Ribe*, altsaa ogsaa Tønder Købstad, medens Slogs Herred lige Øst for Byen og Aventoft Sogn lige Sydvest for hørte til Slesvig Stift. Ogsaa dette er et Bevis for, at Tønders ældste Forbindelser peger nordpaa.

Naar den fremmede i Middelalderen over Vesterbroen var kommet ind paa Købstaden Tønders Grund, saa han straks Nord for Vester-gade Byens ældste Kirke med Kirkegaard ud til Gaden. Kirken laa der, hvor nu Husene Nr. 35 og 33 (Farvehandler Krogh og Bogtrykker Andresen) ligger, Kirkegaarden strakte sig fra Vesterbro (Nr. 43, Købmand A. Bai Nielsen) til det nuværende »Hotel Tønder«s Plads. Kirken var viet til *Sct. Laurentius*, og den var Sognekirke for Lille-

Tønder, Tved, Korntved, St. og Lille Emmerske. Ved Kirken virkede en Sognepræst og flere Kapellaner og Vikarer.

Fem Aar før Tønder blev Købstad, i Aaret 1238, stiftede Ridder Hans Navnesøn og hans Hustru Elsif et *Graabrødre*kloster (Franciskanerkloster) i Tønder. Dette kom ogsaa til at ligge ved Vestergade, men ved den sydlige Side, bag ved Husrækken, mellem Vestergade og Slotsgade; en Del af Klostergrunden blev senere den saakaldte »Frigrund«; men Klostret ejede dog en »Munkestavn« ud til Gåden. Klostrets Kirke, helliget Vor Frue, indviedes af Ribebispen Gunner den 16. August 1247.

Da Tønder blev Købstad og voksede ud over en Landsbys Rammer, fik det sit eget Kapel, der naturligvis blev viet til *Sct. Nicolaus*, Søfarernes Helgen. Det kom til at ligge i umiddelbar Nærhed af Torvet, i Hjørnet mellem Østergade og Smedegade. Byens Kirkegaard anlagdes omkring Kapellet, idet man til dette Formaal skar Gaardsplads og Baghuse fra de første Stavnshuse paa Østergades nordre Side. Dette Kapel udviklede sig i Tidens Løb til en Sognekirke for Købstaden; 1365 nævnes her en Sognepræst. Dermed var Tønder Købstad løst fra Forbindelsen med den øvrige Del af Sognet, og *Sct. Laurentius*-kirken var herefter gennem hele Middelalderen Sognekirke for Landsognet alene. *Sct. Nicolaj*kirken var opført af Kvaderstene, hvoraf en Del i Dag endnu ses i den gamle Latinskoles Bygning paa Hjørnet af Kirkeplads og Smedegade. Kirken havde flere Sidealtre, bl. a. viede til Vor Frue og *Sct. Gertrud*, ligesom der var et Helligkorsalter og et Alter for Søfarere. 1520 blev Kirkens Klokketaarn nedrevet, og i de følgende Aar byggedes et Taarn og en Mur omkring Kirkegaarden med tredobbelt Kirkerist ud til Smedegade.

I »Kapelfennen« Øst for Byen (lige efter de sidste Huse i Carstengade) laa der i Middelalderen et *Kapel* for Emmerske og Korntved, betjent af en Vikar fra *Sct. Laurentius*.

Ved Vejen til Møgeltønder ligger Fennen »*Korstoft*«, det hellige Kors's Toft (nu Kolonihaver). Det er muligt, at der her ogsaa har ligget et Kapel, viet til det hellige Kors.

Livet i Middelalderen var overmaade stærkt præget af Kirken. Kirken var den store Pengeudlaaner, Datidens Bankvæsen. Indtægterne af Jorder, Jernkøer (oprindelig Køer, skænkede til Kirken og af den laant ud som varige Køer), Tiender, Messer o. s. v. laantes ud, og

Renterne benyttedes til Livsophold til de mange Præster, til Underholdning af Kirkebygninger samt til Fattig- og Sygepleje, der især var knyttede til særlige gejstlige Stiftelser. Ved Østerport laa et *Helligaandshospital* for gamle og syge; Helligaandshospitalet har altsaa aldrig været et Kloster, som der staar paa Tavlen over Indgangen. Om dette Hospital ved vi fra Middelalderen kun, at det gik op i Luer ved den store Ildebrand i 1517. 6 Aar efter gav Frederik I Hospitalet Lov til at indsamle milde Gaver til Rejsning af en ny Bygning med Kapel og Sygehus, og 1527 skænkede han til Helligaandshospitalet de saakaldte Brarup-Jorder paa Byens Nørremark og Jord i Grelsbøl, Humtrup Sogn. — At Tønder desuden har haft et *Sct. Jørgens-Hospital*, for spedalske, ses deraf, at Hertug Frederik 1494 ofrede en Gylden til »Sct. Jørgen i Tønder«. Maaske har Gørresmark (Georgsmark) sin Oprindelse derfra.

Tønder havde som andre Købstæder en »Kaland«, en fornem, from Gildesammenslutning, hvis Medlemmer samledes den 1. i hver Maaaned i Kalandhuset og derfra i Procession gik til Kirken. Det er muligt, at det gamle gotiske Gavlhus ved Torvet — der heller aldrig har været et Kloster — oprindeligt har været Kalandhus.

Klostrene var tillige Herberger for rejsende, altsaa Datidens Hoteller. Seks Gange (1267, 1287, 1294, 1336, 1389, 1438) holdt de danske Graabrødre deres Generalkapitel i Tønder. Her som andre Steder klagede man dog over Brødrenes Vandel, og 1503 reformeredes Klostret af Provinsialvikaren Anders Glob, idet de saakaldte Konventualer erstattedes af strengere danske Munke, de saakaldte Observanter. Afholdt var Tiggermunkene imidlertid ingen Steder, og medens man ved *Reformationens Gennemførelse* lod Herreklostrenes Munke dø i Fred, blev Tiggermunkene overalt fordrevne. Hvorledes dette gik for sig i Tønder er nøje kendt. 1529 belejrede Kong Frederik I Tønderhus, som hans Farbrors Parti holdt besat. Ved denne Lejlighed benyttede man Klostret som Magasin og Hestestald. En Septemberdag, da Kongen havde hørt en luthersk Prædiken og efter denne gik i Klosterkirken, traadte Klosterets Guardian (Abbed) Niels Thybo hen til ham og bad for sig og Brødrene om Tilladelse til at blive her. Kongen svarede afvisende og gav som Paaskud, at Klostret laa for nær op ad Slottet. Efter Kongens Bortrejse fordrev Lensmanden alle Munkene. Hovedbygningerne med Kirken blev nedbrudt, og Materialerne an-

vendtes til Slottets Ombygning 1533-35. Klosters Grund skænkede Kong Kristian III i 1543 til Amtsskriveren Jacob von der Wattering.

— — —

Kirkereformationen vendte overhovedet op og ned paa alle Forhold. Fra hvilket af de to Reformationscentre i Sønderjylland, Husum eller Haderslev, Luthers Lære er kommet til Tønder, kan ikke siges. Allerede i 1526 skal Præsten Severin have forkyndt den i Tønder, og 1530 nævnes der 3 lutherske Præster og Prædikanter i Tønder: Hironymus, Johannes Decker og Hermann Skomager. Den sidste var beskikket af Raadet, og dette udnævnte ogsaa hans Eftermand, igen et Bevis for Raadets Bestræbelser for at udvide sin Magt.

Tiden efter Luthers Reformation var den store Kirkenedrivningstid, og Fyrster og Herremænd benyttede Stenene til Rejsning af Slotte og Herregaarde. Sct. Laurentiuskirken blev ogsaa, ligesom Klostret, ofret paa Slottets Udvidelse. 1532 skænkede Kong Frederik I Kirkegaarden til Borgmester Johannes Ketelsen; Kirken selv var fjernet før 1542. Paa den gamle fredede Plads rejste der sig snart Borgerhuse. Landsognets Beboere søgte først Kapellet ved Emmerske Vej, men 1543 anordnede Kong Kristian III, at der skulde anvises dem Stolestader i Sct. Nikolajkirken, der fra nu af var den eneste Kirke for Købstad og Landsogn. Samme Aar blev Kapellet nedbrudt; Stenene brugtes til Udbedring af Nikolajkirken, og Kappellets Klokke blev ophængt i denne Kirkes Taarn.

1542 blev Hertugdømmerne Slesvig og Holsten lagt sammen til en særlig »Landskirke«, og Tønder blev lagt ind under *Slesvig Stift*. Dette fremkaldte en bitter Strid med den myndige Hans Tavsén i Ribe, der ikke godvilligt vilde slippe sine slesvigske Sogne. Som Følge af en Voldgiftskendelse beholdt Ribebispen Ret til at visitere i Tønder indtil 1660, da denne Ordning blev ophævet. Kirkeregnskaberne, der gennem hele Middelalderen var blevet ført paa Dansk, blev i den følgende Tid ført paa Tysk. 1561 blev Jørgen Petersen fra Aabenraa Førstepræst i Tønder og samtidig Provst for Tønder Provsti; fra dette Aar og helt til 1937 var Førstepræsten i Tønder tillige Provst, en meget fornuftig Ordning, da Provstearkivet saa altid var paa et Sted. Selve Tønder Købstad blev dog først i 1850 lagt ind under Tønder Provsti.

Byens Sognekirke, Sct. Nikolaj, var blevet for lille, da Landsognet i 1542 fik Anvisning paa at søge den som Sognekirke, og brøstfældig

I KRISTKIRKEN EFTER RESTAURERINGEN I 1942.

var den ogsaa. Derfor blev den nedbrudt 1589, hvorefter man 1591-92 byggede en ny, stor Kirke, der indviedes som »Kristkirke« den 4. Oktober 1592. Underbygningen af Taarnet fik dog Lov til at gaa ind i den nye Bygning. Saaledes blev Tønder Kirke til, som den staar i Dag. I Løbet af det 17. Aarhundrede blev den nye Kirke ved rige Borgeres Stiftelser udsmykket med rigt Inventar og mange Epitafier.

Den *social*e Forsorg, der havde ligget i Kirkens Haand, kom ogsaa i Ulave ved Reformationen. Fyrsterne tog Kirkegodset, men de glemte at overtage Forsorgen for fattige, gamle og syge, der var blevet bestridt af Indtægterne. Om Sct. Jørgenshuset i Tønder forlyder der intet. Hel- ligaandshospitalet derimod beholdt sine Jorder og vedblev at være Alderdomshjem. De Bygninger, der opførtes efter Branden i 1517, gik op i Luer 1649, og det derpaa byggede Hus nedbrændte igen i den store Ildebrand 1725. — De fattige kom til at gaa for Lud og koldt Vand, indtil der navnlig ved Rationalismens Bestræbelser sattes et Arbejde for dem i System. Byen holdt en Prakker- eller *Stodderfoged*, der med sin Pisk drev de fremmede Tiggere til Bygrænsen; var de syge eller svagelige, blev de kørt til Kommuneskellet og dér kastet af Vognen paa et fremmed Herreds Grund. De i Byen hjemmehørende Tiggere maatte gaa med et synligt Tegn paa Tøjet. Hver Lørdag efter Prædikenen samlede Stodderfogeden dem alle i en Flok og drog med dem paa Tiggeri fra Hus til Hus; de var paa denne Maade privilegerede Tiggere i Byen. Til de saakaldte »Hjemmefattige«, der ikke kunde gaa med i Flokken, var der opstillet Bøsser ved Byens Porte, og der gik Bøsser rundt ved Bryllupper og andre Fester.

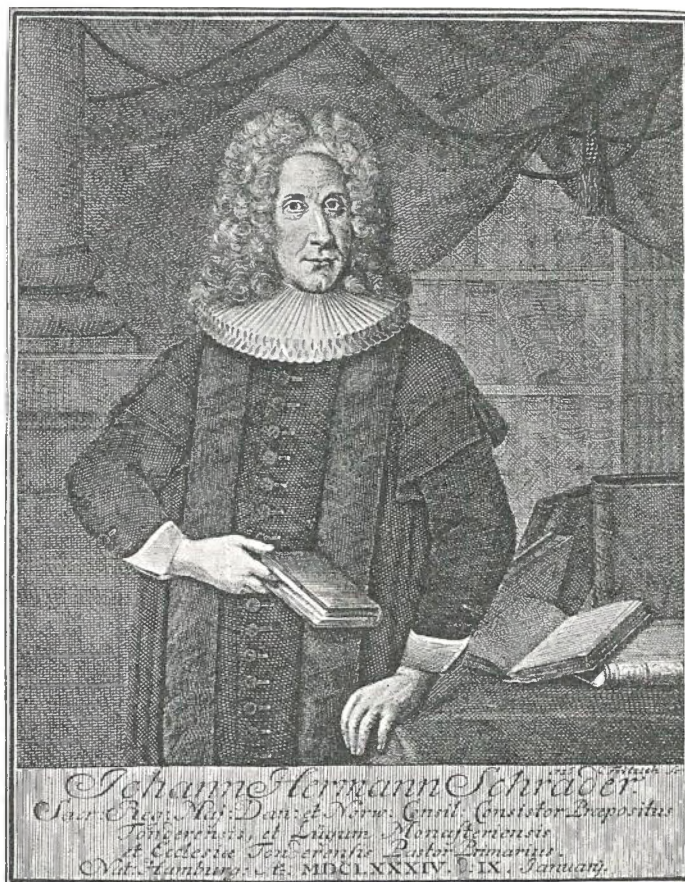
Raadet blev ved med at være Kirkens Patron. Om Søndagen var der Froprædiken Kl. 5½ og Højmesse Kl. 8½. 1785 blev Froprædikenen lagt hen til Kl. 6, og 1835 blev den flyttet hen til Eftermiddagen. Desuden blev der prædikeret i Kirken hver Onsdag og Lørdag.

— — —

Pietismens Gennembrud i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede betød paa alle Omraader en Fornylse af det stivnede Kirkeliv.

Den fromme Amtmand Johann Georg v. Holstein fik i Aaret 1728 sin Ven Johann Hermann *Schrader* kaldet til Førstepræst og Provst i Tønder, og dermed begyndte 10 rige Aar for det kirkelige Liv i Tønder. Kun godt 10 Aar efter, at Aug. Herm. Francke i Halle havde oprettet det første Vajsenhus, testamenterede den rige Kniplingshandler Peter

Struck 91 Demat Marskjord (1 Demat = ½ Hektar) til Oprettelsen af et *Vajsenhus* i Tønder; men hans Svigersøn havde efter Peter Strucks Død holdt Testamentet hemmeligt. Provst Schrader opdagede ved et Tilfælde Sammenhængen. Strucks Svigersøn maatte udlevere

PROVST JOH. HERM. SCHRADER; EFTER MALERI I KIRKEN.

Jorderne og en større Pengesum i Tilgift. Nu havde Schrader Penge ikke blot til Oprettelsen af et *Vajsenhus*, men ogsaa til Hjælp ved Genrejsningen af *Hospitalet*, der endnu laa i Ruiner efter Branden i 1725. Hospitalsbygningen genrejstes 1731-32 med Taarn og Taarnur, som den ses i Dag. I en Tilbygning indrettedes et *Vajsenhus* for 12 forældreløse Dreng. Igennem 200 Aar har *Vajsenhuset* været et godt

Hjem for et stort Antal fattige, forældreløse Dreng, som her er blevet udrustede til at blive dygtige Samfundsborgere. Da dansk social Lovgivning gjorde denne Hjælp overflødig, ophævedes Vajsenhuset 1. Oktober 1938.

I en anden Tilbygning til Hospitalet indrettede Schrader i 1733 et »Tugthus«, d. v. s. en Fattiggaard, i hvilken Aandssvage, Sindssyge, Drankere og arbejdssky Personer blev tvangsindlagte og opdraget til nyttigt Arbejde. I Forbindelse med Vajsenhuset indrettede Schrader

HELLEGAANDSHOSPITALET ca. 1860. (Huset med de 3 Skorstene er Sygehuset, opført 1855).

efter Franckes Forbillede endvidere et Trykkeri. Her tryktes hans store Salmebog, og her tryktes ogsaa senere 2. Oplag af Brorsons Passionssalmer (1735).

Da man i 1543 havde anvist Landsognets Beboere Stolestader i Købstadens Kirke, havde man overset een vigtig Ting: Landsognets Folk forstod ikke Tysk, og deres danske Modersmaal var med Reformationen blevet saa godt som fortrængt fra Tønder Kirke. Begge Byens Præster prædikede paa Tysk, og naar man lod prædike Dansk af en Student, saa var det til Froprædiken Kl. 5½ om Morgenen, rigeligt tidligt for Landsognet med den lange Kirkevej. I Aaret 1700 klagede de Emmerskeer over, at man ikke undte dem deres Pladser i Kirken og paa Kirkegaarden, men »allermest jamrer vi over, at vi enfoldige Landsbyfolk, som hverken taler eller forstaar det tyske Sprog, ikke hører andet end tyske Prædikener og saaledes maa leve i Uvidenhed, Mørke og største Sjælefare«. Alle Klager hjalp imidlertid intet. Resul-

tatet blev naturligvis, at de Emmerskeer aldrig lod sig se i Kirken, saa Provst Samuel Reimarus engang bad Hertugen sende sig nogle Dragoner, som kunde jage dem i Kirken, fordi han forgæves havde forsøgt det med Gendarmer («Fussknechte»). Reimarus's Efterfølger Schrader greb her ind paa en anden Maade. Paa hans Indstilling bevilgede Kongen Midler til Ansættelse af en »Tredje og Dansk Præst« ved Tønder Kirke, og Embedet blev 1729 besat med Hans Adolph Brorson fra Randerup, der for Resten i alle Tønderske Kilder fra den Tid korrekt kaldes Brodersen. I Magistratens Instruks fra 15. Sept. 1729 paalægges det Brorson at holde dansk Froprædiken i Tønder Kirke hver Søndag Morgen, at katekisere dansk i Emmerske hver Søndag Eftermiddag og i Tønder Kirke hver Fredag samt at anvende nogle Timer om Ugen til at undervise og opbygge de fattige. Til Gudstjenesterne i Emmerske opførtes 1730 det saakaldte »Bede-hus«, Nordslesvigs ejendommeligste »Kirke«, der dog først efter 1920 har faaet et rigtigt Alter med Altertavle af Joakim Skovgaard.

De tre Præster i Tønder, Schrader, Arends og Brorson, alle Pietister, fremkaldte en stor religiøs Vækkelse. Især var Schrader berømt langt ud over Hertugdømmets Grænser, hvad der ses af Erik Pontoppidans Skildring af hans nidkære Virksomhed i den mærkelige Roman »Menoza«. 1731 udsendte Schrader en stor Salmebog med 1157 Salmer, hvoraf 23 var digtede af ham selv. I den nordslesvigske Salmebog findes endnu tre af Schraders Salmer, oversatte af hans Ven Brorson: Nr. 318 Jesus, han er Syndres Ven,

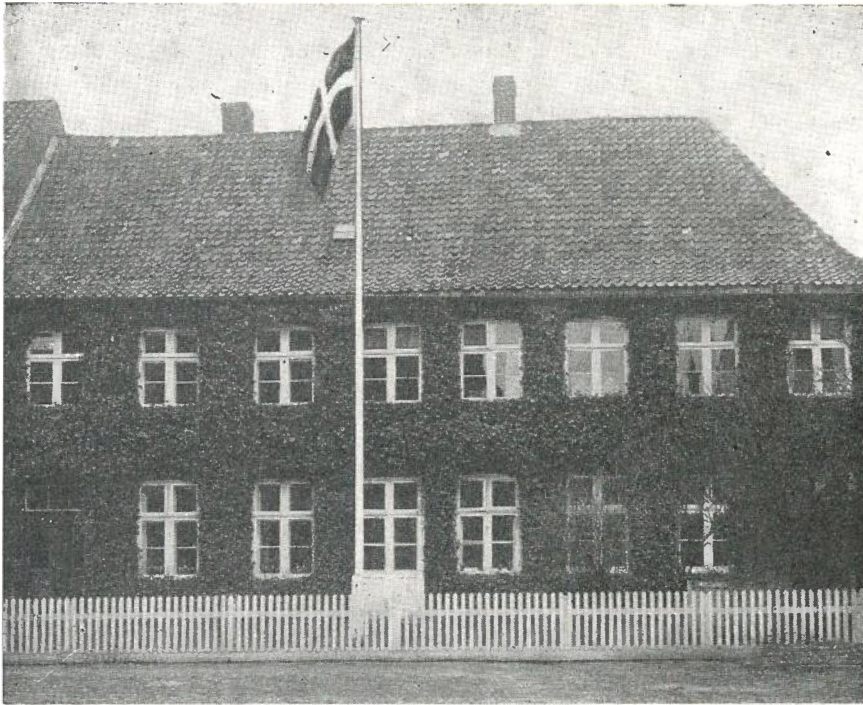
BRORSON. MINDESMÆRKET VED KIRKEN.

Nr. 333 Vor Tro er den Forvisning paa, Nr. 351 Du er alene, store Gud. Men større som Salmedigter blev hans Medarbejder Brorson. Tvunget dertil af det Forhold, at hans Menighed sang tyske Salmer til de danske Gudstjenester, udsendte han 1732 »Nogle Jule-Psalmer, Gud til Ære og Christne-Siæle, især siin elskelige Meenighed til Opmuntring, Til den forestaaende Glædelige Jule-Fest eenfoldig og i Hast sammenskrevne af H. A. B.«. Forfatteren undskylder sig altsaa med, at det er Hastværk og Lejlighedsarbejde, og han antyder i Beskedenhed kun sit Navn; men dette lille Hæfte, trykt »hoss Clauss Kiesbuy i Tundern«, satte Skel i dansk Litteratur, siger Georg Brandes. Aldrig før havde der lydt saa rene danske Toner som paa disse smaa, uanselige Blade, der bl. a. indeholdt »Den yndigste Rose«, »I denne søde Juletid«, »Her komme dine arme Smaa«, »Mit Hjerte altid vanker«, »Kom Hjerte, tag dit Regnebræt«, »Hvordan takke vi Vorherre«. Fra nu af kom der Aar efter Aar, saa længe Brorson var i Tønder, et Hæfte med Salmer fra hans Haand. Tønder Kirke og Emmerske Bedehus blev saaledes Udgangspunkter for den bedste danske Salmesang. — 1737 flyttede Brorson som Stiftsprovst til Ribe, og samme Aar døde Schrader, kun 53 Aar gammel. Arends blev hans Efterfølger.

Efter Arends Død blev *Balthasar Petersen* Førstepræst og Provst i sin Fødeby Tønder (1746). Han indrettede i Præstegaarden et »Theolog-Institut« til Uddannelse af Præster og senere et »Skolemesterinstitut« til Uddannelse af Folkeskolelærere. I sit Testamente skænkede han Gaarden Gørrismark, 6 Fenner paa Tønder Mark og en Kapital paa 12.800 Rdl. til Fortsættelse af Institutet, og saaledes opstod Tønder Seminarium.

Efter hans Død i 1787 blev Tønder Provsti for en kort Tid delt, og fra 1787-96 var Byens Førstepræst ikke samtidig Provst. 1792 blev *Adler* udnævnt til Generalsuperintendent (Biskop) for Slesvig og samtidig Provst for Tønder Provsti. Adler boede i Tønder paa det Sted, hvor nu Seminarieforstanderboligen staar, og Tønder var paa denne Maade i fire Aar Stiftsby. Da Adler i 1796 blev Hofpræst paa Gottorp samtidig med, at han beholdt Embedet som Generalsuperintendent (fra 1806 ogsaa for Holsten), flyttede han til Slesvig, og fra dette Aar var Førstepræsterne i Tønder igen Provster.

Fra 1809-1830 var *Peter Prah*, en født Bornholmer, Førstepræst og

PRÆSTEGAARDEN.

Provst i Tønder. Hans Bibelhistorie er kendt af alle ældre Nordslesvigere fra deres Skoletid. Hans Efterfølger Michael *Ahlmann* nedlagde sit Embede i 1853.

Ved Sprogreskriptet af 1851 bestemtes der følgende: I Tønder Kirke skal der hver Søn- og Helligdag holdes Gudstjeneste baade paa dansk og tysk Sprog paa den Maade, at Højmessen skiftevis skal være dansk og tysk, Eftermiddagsgudstjenesten tilsvarende tysk og dansk. Kirkelige Handlinger udføres i det Sprog, som de paagældende ønsker. Udførelsen blev ordnet paa den Maade, at den første og den tredje Præst overtog de tyske Gudstjenester, Andenpræsten de danske, saa der paa denne Maade indrømmedes det tyske Sprog en Førsterangsstilling. Førstepræster og Provster i Tiden mellem Krigene var *Odin Wolf Tidemand* (1853-60) og *Jens Matth. Lund Hjort* (1860-64). Sidstnævnte prædikede dog Dansk, og Pastor Carstens besørgede i disse 4 Aar de tyske Gudstjenester.

1864-84 var Carsten Erich Carstens Førstepræst og Provst i sin Fødeby Tønder. Hans Efterfølger blev hans Nevø *Kaftan*, der dog efter kun et Aars Virksomhed her blev Generalsuperintendent. Fra 1886-1910 var Peter Oswald *Kier* (= *Kjær*) Provst i Tønder, derefter Provst *Steffen* til 1920. — 1874 var det tredje Præsteembede blevet ophævet, efter at det ikke havde været besat siden 1861. For Fremtiden var der kun en Førstepræst (Provst) og en Andenpræst; sidstnævnte skulde kunne prædike paa Dansk. Blandt Andenpræsterne fra den tyske Tid kan nævnes *Scheel* (Fader til den nuværende tyske Professor *Scheel*) og *Bahnsen*, senere Leder af Breklum-Missionen.

Ved Forordning af 24. Juni 1864 var det blevet bestemt, at der i Tønder kun skulde prædikes Dansk hveranden Søndag Eftermiddag, medens alle Højmesse gudstjenester skulde være tyske. Senere prædikedes der kun Dansk een Gang om Maanedn, og i 1917 blev de danske Gudstjenester helt slettede, »fordi Deltagelsen er utilfredsstillende, og fordi der ikke kan findes en dansktalende Præst«. 1920 blev dansk og tysk Sprog strengt ligeberettigede med skiftende dansk og tysk Højmesse. Udførelsen af de kirkelige Handlinger sker efter de enkelte Borgeres Ønsker, uden nogen skarp Afgrænsning i to Menigheder.

Fra 1920-36 var Erik *Christensen* Provst og dansk Præst, fra 1937 er Hans *Magle* dansk Sognepræst i Tønder. Provsteembedet blev 1937 overdraget til Sognepræst P. *Schüle*in i Løgumkloster. Tysk Præst var efter 1920 først Pastor *Beuck*, derefter Pastor *Rühmann*.

— — —

Pietismen søgte at raade Bod paa de *fattiges* forfærdelige Kaar. Hospitalet kunde optage 24 Personer, senere 36, men hvad forslog det? Peter Struck fik i 1709 Fattigvæsnet nyordnet paa den Maade, at enhver Borger tegnede sig for en frivillig ugentlig Fattigskat, der blev opkrævet af 4 Borgere, en i hvert Bykvarter. Hver Lørdag uddeltes Pengene, i 1710 til 102 Personer, senere til 2-300. Ved Regulativ af 1842 blev der oprettet et Fattigkollegium, og Byen blev inddelt i 12 Fattigdistrikter, hvert med en Fattigplejer. Fattigkollegiet og Deputeretkollegiet paalignede i Fællesskab den ugentlige Fattigskat, der efterhaanden var blevet en tvungen Skat. Den bragte ca. 3000 Rdl. om Aaret, et betydeligt Beløb, naar man Side 38 kan se, at Byens Skatte-

GØRRESMARK.

indtægter ialt i 1847 beløb sig til henved 9000 Rdl. I Tidens Løb havde Velgørere desuden testamenteret Penge og faste Ejendomme til de fattige, saa Fattigvæsnets Legater i 1860 ejede 9.160 Rdl. Kapitalformue, 2 Huse og 9 Fenner.

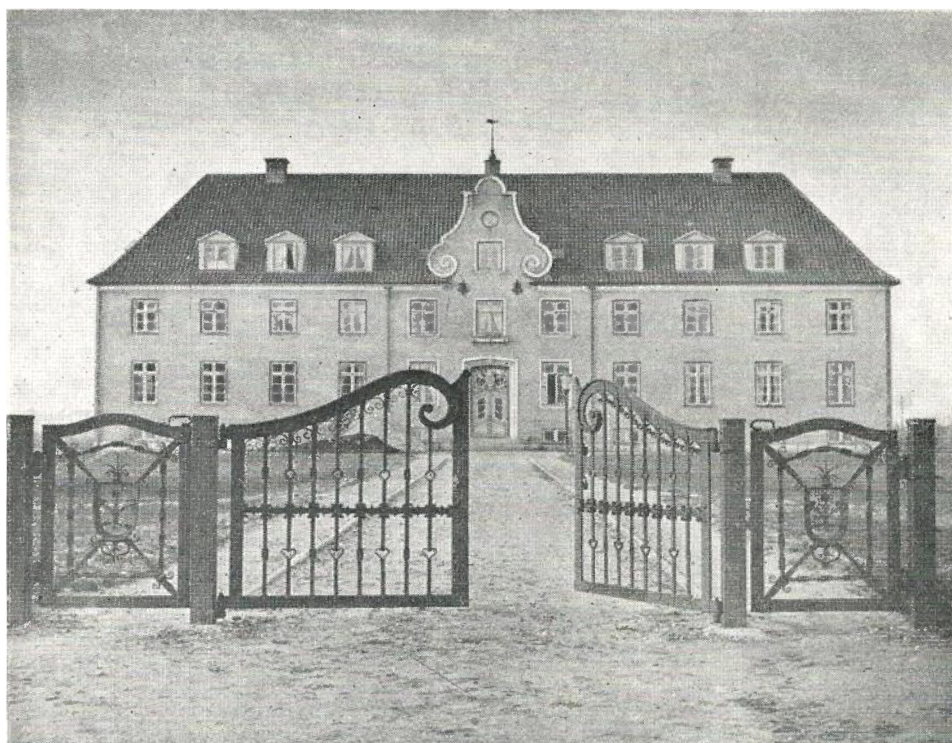
I Oplysningstiden erkendte man, at det var bedre at give de fattige Arbejdsfortjeneste end Almisser. Flere Industrier, der opstod i Merkantilismens Periode, havde et filantropisk Islæt og gav fattige Fortjeneste ved *Hjemmeindustri*, saaledes M. Asmussens Fløjls- og Silke-manufaktur og Uldvarefabrik, opr. 1777. 1820 udlagde Kommunen *Kolonihaver* til de fattige. 1826 oprettede Kommunen en *Arbejdsanstalt* (Østergade 15) under Ledelse af en Værkmester, og »Tugthuset« blev lagt sammen med denne Anstalt. Forsøget slog dog fejl, og Anstalten blev ophævet i 1834, efter at den havde kostet Byen mange Penge. Da Huslejhjælpen dannede en meget stor Del af Udgifterne til Fattigvæsnets net, indrettede Kommunen 1827 ved Kirkepladsen en Slags Fat-

tiggaard eller *Husvildehjem*, men det blev nærmest en Skandale. Meget bedre virkede et ved frivillige Bidrag startet *Folkekøkken*, der begyndte 1831 og straks i den første Vinter kogte 7550 Portioner Mad; det bestod til Indretningen af Fattiggaarden paa Gørresmark i 1854.

Allerede i 1835 havde flere »Indsendere« i den lokale Avis foreslaaet at leje Seminariets Gaard Gørresmark til Oprettelse af en »Fattig-Koloni«. 1847 brændte Gaardens Bygninger, og Seminariet havde ikke Midler til at genopbygge dem. 1853 sluttede saa Kommunen en Kontrakt med Seminariet, hvorefter Tønder By opførte Bygningerne og forpagtede Jorden i 50 Aar, og 1854 opstod saaledes *Fattiggaarden Gørresmark*, hvor de arbejdsduelige blev beskæftigede i Landbruget. 144 Personer, der levede af Fattighjælp, blev opfordrede til at flytte derud; men i første Omgang kom kun de 20, Resten vilde prøve at klare sig selv. Efter de 50 Aars Udløb blev Overenskomsten med Seminariet forlænget. Gørresmarks Drift som Fattiggaard kostede hvert Aar Byen mange Penge; men efter Datidens Forhold var det en reel Løsning. Dansk social Lovgivning gjorde efter 1920 en Fattiggaard overflødig, og Seminariet har nu indløst Bygningerne. Udgifterne i Henhold til Lovene om offentlig Forsorg, Folkeforsikring og Arbejdsanvisning og Arbejdsløshedskasser danner nu, som det ses paa Side 40, de største Poster paa Kommunens Udgiftsside, ialt ca. 430.000 Kr. om Aaret, hvoraf dog en Del refunderes af Staten (se Regnskabet).

Et stort Problem var efter 1870 *Vagabondplagen*. I den lokale Avis klages der Gang paa Gang over, at den næste Tigger banker paa, naar den foregaaende har lukket Døren. Man prøvede i Tønder først med en »Forening mod Tiggeri« (oprettet 1879), hvis Medlemmer gav Madbons i Stedet for Penge. I 1880 indrettede man i Østergade et Svendehjem — »*Herberge zur Heimat*« — En Indsamling i Byen gav 2200 M., Grev Schack gav 1500 M., Sparekassen 2000 M., Popsens Legat 1000 M. Her overnattede der hvert Aar over 2000 Vagabonder og rejsende Svende. De ledende ved Oprettelsen var Provst Carstens og Seminarielærer Wilms, og da Tønder Kommune i 1921 overtog »*Herberge zur Heimat*« og indrettede det til Boliger for enlige gamle Kvinder, mindedes man disse to Mænd ved at kalde det »*Carstens-Wilms-Stiftelse*«.

Det gamle Hospital fra 1731 syntes efter 1920 ikke tidssvarende mere, hvorfor Kommunen 1939-40 opførte et nyt smukt *Alderdoms-*

DE GAMLES HJEM VED LEOS ALLÉ.

hjem ved Leos Allé, indrettet med alle Nutidens Bekvemmeligheder. Det gamle Helligaandshospitals Bygning blev overtaget af Staten og benyttet til Udvidelse af Seminariet. Ved denne Lejlighed blev den fredede Hovedbygning ud til Gaden smukt restaureret.

Som det ses af den her skildrede Udvikling, var Forsorgen for syge, fattige og gamle oprindelig Kirkens Sag, derefter en frivillig Opgave for godhjertede Mennesker og nu det offentliges Pligt. Kirken har dog aldrig mistet sin Interesse for Samfundets Stedbørn. To danske og to tyske *Menighedssøstre* støttes i deres store sociale Arbejde af de to Menigheder. Den danske Menighedspleje i Tønder har et Budget, der i de senere Aar har været paa over 10.000 Kr. aarlig.

Arbejdet for de syge var i katolsk Tid udelukkende Kirkens Sag og blev efter Reformationen i lange Tider forsømt. 1787 fik Fysikus Krichauff ved frivillige Bidrag rejst et Sygehus i Østergade; men dette

vilde ikke trives og gik efterhaanden ind. 1855 byggedes paa Fysikus Ulrichs Foranledning et nyt Sygehus i Østergade ved Indgangen til Anlægget (Nr. 73). I 1892 vedtog Tønder Kredsraad at give Tilskud til Oprettelse af Kredssygehuse i Tønder, Højer, Løgumkloster, Nibøl, Læk, Vesterland og Wyk; Grev Schacks Forslag om at bygge et stort fælles Sygehus i Tønder for Kredsens Fastlandsdel blev stemt ned. Tønder var den sidste By, der fik sit Sygehus færdigt; det blev først taget i Brug den 18. November 1898. I Aarene 1924-25 blev det betydeligt udvidet og ved denne Lejlighed overtaget af Tønder Købstad og Tønder Amt i Fællesskab. 1938 opførtes den store Funktionærbygning ved Sygehuset.

SYGEHUSETS FUNKTIONÆRBYGNING.

TØNDER STATSEMINARIUM.

Kulturelle Forhold — Skoler.

DR. Ludwig *Andresen*, den bedste Kender af Tønder Købstads Historie, udsendte 1937 »*Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869*«, d. v. s. en Bearbejdelse af den paa Raadhuset førte »*Matricul*« over de Personer, som fra 1700-1869 aflagde Borgered og derved fik Borgerrettigheder i Tønder. Ordner man disse Borgere efter *Hjemsted*, faar man omstaaende meget interessante Oversigt, der fuldstændigt kuldaster de Forestillinger, som man baade paa tysk og dansk Side altid har haft angaaende Rekruteringen af Tønder Købstads Borgerskab.

Opgørelsen paa Side 80 dokumenterer uomtvisteligt, at 83,7 % af de nye Borgere var hjemmehørende paa *dansktalende* Omraade. Opgørelsen omfatter dog ikke de to Lag i Byens Befolkning, der ikke skulde aflægge Borgered: 1) et meget tyndt Lag over Borgerskabet,

	fra Tønder	fra det dansktalende Sønderjylland	fra Flensborg (dansk-tysktalende)	fra Danmark	fra Norge og Sverige	fra frisøktalende Omraade	fra det tysktalende Sønderjylland	fra Holsten	fra Tyskland	fra andre Lande	ukendt	ialt
Personer	948	734	36	355	20	79	64	55	162	13	33	2499
I Procent	37,9	29,4	1,4	14,2	0,8	3,2	2,6	2,2	6,5	0,5	1,3	100,0
	83,7					14,5			1,8			

bestaaende af Embedsmænd, Præster, Læger, Jurister o. l., der fortrinsvis rekruteredes sydfra, 2) et bredt Lag under Borgerskabet, bestaaende af Tyende, ikke selvstændige Arbejdere og »uærlige«, der næsten udelukkende rekruteredes nordfra.

Fortegnelsen gælder kun Tiden fra 1700-1869. Skal vi derfra slutte til *tidligere* Tider, maa der vel siges, at Forholdet mellem dansk- og tysktalende Personer, der slog sig ned i Tønder, vistnok nogenlunde har været det samme, antageligt dog med noget større Overvægt for det dansktalende Element, fordi Tønders Oplandsforbindelser i den første Tid mere end senere var rettet nordpaa.

Sammenligner vi efter Borgerbøgerne *Tønder* (1700-1869) med *Aabenraa* (1735-1777 og 1791-1850) og *Haderslev* (1670-1863), faar vi følgende Opstilling:

	Fra dansk-nordisk Omraade N. F. Ejder	Fra Holsten og Tyskland	Fra andre Lande
Tønder	89,5	8,7	0,5
Aabenraa	93,1	6,4	0,5
Haderslev	88,7	10,5	0,8

Som man ser, er Forholdet omtrent det samme for alle tre Købstæders Vedkommende. Sluttes vi fra Borgernes Hjemegn til *Sproget*, kommer vi til det Resultat, at Tønder lige saa godt som Aabenraa og Haderslev var en *dansktalende* By. Dette er jo ogsaa det eneste naturlige, da Byen altid har ligget i et rent dansktalende Omraade, og Købstæder som sproglige Enklaver turde være meget sjældne, hvis de overhovedet eksisterer nogensteds i Verden.

De Beretninger, vi kender, omtaler da ogsaa altid Tønder som en dansktalende By. Generalsuperintendent Jacob *Fabricius*, født i Tønder, fortæller i sine Livserindringer: Da han i 1560'erne som Barn flyttede med sin Fader til Rendsborg, kunde han ikke et Ord Tysk, skønt han stammede fra Tønder Borgerskabs førende Kredse; da han efter nogle Aars Forløb vendte tilbage til sin Fødeby Tønder og i Mellemtiden havde glemt sit danske Modersmaal, kaldte de Tøndringer-Drenge ham »tyske Jacob«. — Den 4. August 1841 skrev »*Kjøbenhavnsposten*«: »Som enhver, der blot kender en Smule til Forholdene i Tønder, ved, er Dansk det daglige Omgangssprog i Tønder og Omegn, ja der gives maaske i Tønder og hele Tønder Amt, naar man undtager Embedsmændene, ikke 10 Mennesker, der er i Stand til at skrive et Brev paa nogenlunde ordentligt Tysk«. En Skolelærer i Tønder blev meget fortørnet og indleder et Gensvar i »*Tønd. Intell. Blatt*« den 2. September 1841 med følgende Sætning: »Det er desværre sandt, at Omgangssproget i Tønder er en dansk Jargon, der har saa faste Rødder her, at selv Ultra-Slesvig-Holstenere omhyggeligt nærer og plejer den og bibeholder den i deres Hjem og Omgang, medens vi i Skolen ligger i en ligesaa endeløs, som haabløs Kamp mod den«. — Saa langt *Mands Minde* i Dag gaar tilbage, har Tønder været en dansktalende By. De Folk, der tilflyttede sydfra og blev boende her, lærte efterhaanden Dansk, og deres Børn plejede at tale Dansk, ofte endog med Forældrene.

Over for den Kendsgerning, at Folkesproget i Tønder altid var Dansk, staar den lige saa ubestridelige, at *Kultursproget* i det mindste siden ca. 1400 altid har været Tysk. Der er ingen Dokumenter bevarede fra Middelalderen i Byens Arkiv, men de har naturligvis mest været affattede paa Latin; Latin har ogsaa været den lærde Skoles Sprog, medens Latin og Dansk og Tysk har været Kirkens. Kirkens Regnskaber er ført paa Dansk; men en Postil, som Tønderpræsten Meyndorp skrev i 1448, er skrevet paa Plattysk. Man skal dog være lidt forsigtig med at slutte derfra til tidligere Tider, da Aaret 1448 ligger efter de afgørende Aar 1386 (Forleningen i Nyborg) og 1435 (Freden i Vordingborg), der bragte Hertugdømmet Sønderjylland i de holstenske Grevers Haand, som lod Landet administrere af tyske Embedsmænd. Paa den anden Side maa det ikke glemmes, at Tønders juridiske Forbindelse med Lübeck og Firestadsdomstolen og den ret

nære Forbindelse med det gottorpske Hof fra Begyndelsen har givet det plattyske Sprog en Fortrinnsstilling, ligesom Handelsforbindelserne sydpaa har gjort Kendskab til det tyske Sprog til en Nødvendighed for de førende Købmænd.

At det tyske Sprog, først Plattysk, senere Højtysk, *efter Kirkereformationen* helt til 1851 var Kultursproget i Tønder, er der ingen Tvivl om. I hele Byens Arkiv søger man forgæves efter skriftlige Ting paa Dansk, i Kirken maatte Dansk nøjes med en Askepottilværelse, i Skolen var Tysk eneraadende. Tønder delte med Hensyn til Kløften mellem Folkesprog og Kultursprog Skæbne med den største Del af Sønderjylland, med store Dele af Østelbingen og andre Lande i Europa. Her som saa mange andre Steder var det saadan, at Folk, der i daglig Omgang aldrig talte andet end Dansk, benyttede et andet Kultursprog, saa snart de skulde give noget skriftligt fra sig eller blot blev højtidelige, f. Eks. holdt en Tale ved en festlig Lejlighed.

Ved Sprogforordningen af 1851 blev Dansk Skolesprog i Tønder, i Modstrid med det store Befolkningsflertals Ønske; dog indførtes der tyske Sprogtimer, og Privatundervisning var tilladt. I Kirken blev de to Sprog ligeberettigede. 1864 vendte man tilbage til de gamle Forhold, der havde hersket helt fra Reformationens Tid.

Det *frie* danske Kulturarbejde repræsenteredes i de første 20 Aar i Hovedsagen ved *danske Teaterselskaber*, som hvert Aar gæstede Tønder i 3-4 Uger. Navnlige maa fremhæves Vilh. Petersens Selskab fra Theatre du Boulevard i København, der hvert Aar mødte med et smukt og forbavsende modernt Program. Som Eksempel kan nævnes, at der i 1880 blev spillet følgende Stykker: Hostrup: Soldaterløjer, Carit Etlar: Tordenskjold i Dynekilen, Bj. Bjørnson: De nygifte, H. C. Andersen: Kongen drømmer, Ibsen: Et Dukkehjem, C. Hauch: Søstrene paa Kinnekullen, Holberg: Julestuen, Magdalene Thorsen: Inden Døre, Hostrup: Eventyr paa Fodrejsen, Heiberg: En Søndag paa Amager, Ibsen: Samfundets Støtter, Holberg: Jeppe paa Bjerget, Erik Bøgh: Fastelavnsgildet, Overskou og Arnesen: Capriciosa, Molbech: Ambrosius, Heiberg: Recensenten og Dyret og mange andre Stykker; Ibsens, Bjørnsons og Brandes's nyeste Stykker blev spillet hvert Aar. Forestillingerne var overmaade godt besøgte; til nogle Aftener kom der op til 50 Vogne med Teatergæster fra Landet ind til Tønder. »Tond. Zeitung« roser Spillet i høje Toner, men beklager ideligt, at

det ene tyske Teaterselskab efter det andet maa spille for tomme Rækker, hvad der ikke undrer, naar man ser Programmet og mellem Linierne kan læse om dilettantisk Spil. — De tyske Myndigheder lagde dog efterhanden Hindringer i Vejen for de danske Skuespillere, og det maa indrømmes, at man fra dansk Side udfordrede dertil. »Elverhøj« med den danske Nationalsang og »Tordenskjold i Dynekilen« med Udfoldelsen af Danebrog paa Scenen var staaende Stykker i hvert Repertoire. Henimod Slutningen af 80'erne blev Skuespillerne udviste, og de danske Teaterforestillinger blev forbudte. Da Bjørnson den 20. December 1887 skulde have holdt Foredrag i Tønder, blev dette ogsaa forbudt. Derimod var gode danske Koncerter tilladte lidt længere; f. Eks. gav Georg Lumbye den 12. November 1888 Koncert i Tønder.

Det *frie tyske Kulturarbejde* blev varetaget af *Industriforeningen*, som hver Vinter lod holde oplysende Foredrag med Lærere fra Seminariet, Kredsskoleinspektører og andre stedlige Kræfter som Foredragsholdere. Efter 1910 søgte »Deutscher Verein« at føre den i Mellemtiden afbrudte Linie videre.

I 1912 genoptoges et frit dansk Kulturarbejde ved Tønder Læseforening.

Efter 1920 har der været et rigt Kulturliv baade paa dansk og tysk Side med Foredrag, Teaterforestillinger og Koncerter. Som Arrangører maa især paa dansk Side nævnes »Tønder Læse- og Ungdomsforening«, paa tysk Side »Bund für deutsche Kultur«.

— — —

I Forbindelse med denne Oversigt over den kulturelle Udvikling gennem Tiderne skal *Skoleforholdene* behandles i al Korthed.

A. HØJERE SKOLER.

Igennem 300 Aar var Tønder stolt af at eje en *Rektorskole*, en Latinskole, der viste, at Tønder var en By, som regnedes til de betydelige. Fra ca. 1560 har der paaviseligt været Rektorer i Tønder; men antageligt gaar den lærde Skole tilbage til Middelalderen. Den har i saa Fald været knyttet til Kirken eller til Klosteret. Kirken sørgede for Uddannelse af de vordende Præster, og Graabrødrene, der havde et Kloster i Tønder, tog sig overalt af Undervisningen.

Kirkeordinansen af 1537 (Danmark) og 1542 (Hertugdømmerne)

paabød, at der skulde oprettes Latinskoler og Folkeskoler, og Latinskolen i Tønder kan eftervises fra 1565; men den har sikkert eksisteret før dette Aar. Fra Slutningen af det 16. Aarhundrede ved vi, at der i Tønder fandtes 1 Rektor og 1 Konrektor til *Latinskolen* og en »tysk Skolemester« til *Folkeskolen*. Desuden eksisterede der en *Biskole* for smaa Dreng og Piger og flere saakaldte »*Vinkelskoler*«, der Gang paa Gang blev forbudte og alligevel aldrig blev udryddede.

DEN GAMLE LATINSKOLE, BYGGET 1612.

Den 4. December 1612 indviedes en ny *Skolebygning* til Latinskolen ved Kirkegaarden, som dengang omsluttede Kirken. De Kvadere, der sidder i Bygningen, stammer fra det nedlagde Kloster.

Latinskolen havde kun een Klasse. Rektor havde fri Bolig og 150 M. i Løn om Aaret. Desuden fik han Indskrivningspenge fra de nye Elever og delte Skolepengene med Konrektor, der tillige var Kantor ved Kirken. Ved Bryllupper og Begravelser fik de en Portion Suppe bragt i Huset og til Krammarked en Gave.

Fra 1570 kendes saa godt som hele Rækken af Rektorer. Indtil 1750 stammede de næsten alle fra Tyskland Syd for Elbe. Det kendteste Navn blandt disse Rektorer er Christopher *Bluhme* fra Osterburg, Neumark, Rektor i Tønder 1680-1710, gift med en Datter af

Raadmand Thomsen i Tønder, Fader til Kristian VI's berømte Hofpræst Johann Bartholomæus Bluhme. — Fra 1751-1850 var Rektorerne Slesvigere: 1751-1803 Thomas *Carstensen* fra Tønder, Balthasar Petersens Svigersøn, 1803-1810 Johann Ludolph *Forchhammer* fra Ravnkær i Angel, 1810-1827 Jacob *Decker* fra Nørballe i Angel, 1830-1843 Heinrich *Jensen* fra Tønder, 1843-1850 Detlev Friedrich *Petersen* fra Haby i Sydslesvig. Carstensen, Forchhammer og Decker var ved Siden af Seminarieforstandere.

Da Rektor Carstensen døde i 1803, blev hele Tønders Skolevæsen reformeret. Latinskolen blev ophævet og omdannet til en *højere Børgerskole*, hvis Rektor dog skulde være en »litteratus«, d. v. s. en studeret Mand, der kunde give Privattimer i Latin og Græsk. Skolen havde tre Klasser med 3 Lærere: Rektor, Kantor og »Skrive- og Regnemester«. Indtil 1829 var Seminariet knyttet til denne Skole, idet Seminarieeleverne besøgte de to øverste Klasser, hvis Lærere tillige var Seminarielærere, som gav Seminariets Elever Timer uden for Skoletiden.

Fra 1829 var *Rektorskolen*, som den kaldtes, kun eenklasset, altsaa egentlig en Klasse oven over Børneskolen for Eliten af Børnene. Ved Reskript af 7. Februar 1851 fik denne Rektorklasse dansk Undervisningsprog. Rektor var fra 1851-56 N. V. *Müller*, den senere Undervisningsinspektør for Danmarks Realskoler.

Det absolut utilstrækkelige i Ordningen af 1829 havde man længe været klar over. Den 8. Februar 1849 havde f. Eks. en Indsender i »Tond. Int. Blatt« foreslaaet at omdanne Rektorklassen til en *Realskole*. Denne fornuftige Ordning blev gennemført mellem Krigene. Fysikus Ulrich fik, støttet af Borgmester, Kancelliraad Holm, i 1861 oprettet en privat Realskole, der begyndte med 3 Klasser og havde til Huse Østergade 46. Denne Realskole tog snart Livet af Rektorklassen. Efter 1864 førtes den videre af Lærer Hagerup, efter hans Død af Lærer Tørsleff, indtil den preussiske Regering forbød den i 1872.

Fire Dage før Dybbøls Fald fremsatte den fra Rendsborg stammende Læge Dr. Tanck i »Tond. Int. Blatt« en flammende Opfordring til at genoprette den gamle, berømmelige Rektorskole i Tønder. Efter overmaade hadefulde Udfald mod Realskolen og Danskerne overhovedet slutter han: »Vi lever i en stor Tid, som kan omvende Gudsfor nægttere . . . Derfor lad os i alt vende tilbage til det hjemmegroede,

patriotiske, gamle . . . Og dertil maa vi ikke savne den gamle Rektor-skole!« Den 1. Oktober 1864 genaabnedes saa *Rektorklassen* med Pastor Obbarius fra Coswig i Anhalt som Rektor og eneste Lærer. 1866 oprettedes der en 2. og 1867 en 3. Klasse. Skolen arbejdede med blandet Real- og Gymnasialuddannelse.

TØNDER STATSSKOLE, OPFØRT 1909-10.

Dette var hverken Fugl eller Fisk, og den 1. April 1874 omdannede Byraadet Skolen til en 5-klasset *Mellemskole*, hvis Rektor dog skulde kunne undervise i Latin foruden enten Fransk eller Engelsk. Denne Skole besøgtes af alle Drengene, hvis Forældre var i Stand til at betale Skolepenge, medens de øvrige Drengene besøgte Seminariets Øvelses-skole, hvor Undervisningen var gratis.

Saaledes laa Skoleforholdene i Tønder i en Menneskealder, indtil Tønder Kommune i 1905 aabnede en kommunal *Realskole* med 6 Klasser, som i 1910 kunde flytte ind i den store, flotte Nybygning ved Popsensgade. 1913 gik Skolen og Bygningen over til den preussiske Stat.

I 1920 overtog den danske Stat Bygningen og indrettede en *Stats-skole*, en saakaldt højere Almenskole, Fællesskole for Drengene og Pi-

ger, med nysproglig Linie, der altsaa førte Eleverne frem til Studentereksamen. I 1936 fik Skolen ogsaa en matematisk-naturvidenskabelig Linie, og der opførtes en Tilbygning til Skolen. — Fra 1920-1930 lededes Statsskolen af Rektor A. J. West, efter 1930 af Rektor J. Randrup. Skolens Elevtal ligger mest mellem 250 og 300 Elever fra Byen og Oplandet.

DEN TYSKE »ALEXANDRINESKOLE«.

Pigernes »højere« Uddannelse var indtil 1920 i det væsentlige overladt til de privates Initiativ og Bekostning. Saa vidt det kan ses, stammer de første højere Skoler for Piger fra »den danske Tid« mellem Krigene. 1850 aabnede Lærer Borchert en tysk Privatskole, som han opgav 1860. Den førtes saa videre som tysk *blandet Privatskole* af Lærer Jespersen. I Foraaret 1862 begyndte Frk. Albertine Sørensen et dansk *Pigeinstitut* i Tønder, hvor Eleverne betalte 3 RM. Skolepenge om Maanedn.

Allerede midt i Sommeren 1864 aabnede Sophie og Albertine Petersen en »Höhere Töchterschule«, altsaa en højere Skole for Piger, og i Januar 1865 begyndte Lærer Hagerup en dansk Privatskole, som en Fortsættelse af den danske Realskole, men nu for begge Køn. Den Petersenske Privatskole gik hurtigt ind, og da den danske Privat-

skole blev forbudt i 1872, aabnede Frk. Helene Carstens, Apotekerens Søster, i Efteraaret 1872 en ny »Höhere Töchterschule«, der efter Programmet ogsaa skulde give danske Sprogtimer; dette blev dog ikke holdt. Skolen førte i en halv Snes Aar en sygelig Tilværelse og gik saa ind. Byraadet tog Livet af den ved at indføre Undervisning i fremmede Sprog i Pigeskolens 1. (øverste) Klasse fra Foraaret 1877. Dette ophørte dog igen lidt efter 1890, og Pigerne i Tønder havde saaledes ingen Adgang til »højere« Uddannelse.

En privat Forældrereds oprettede derfor i 1904 paany en »Höhere Töchterschule«, der først begyndte paa Gaarden Nyholm, saa fik egen Skolebygning i Popsensgade 8, saa i en af Byen opført Tilbygning til Kommuneskole ved Richtsensgade. I 1914-15 byggede Byen til denne Skole den flotte »Alexandrineskole« ved Nørregade, opkaldt efter den lille Prinsesse Alexandrine, det tyske Kronprinsepars ældste Datter. Her havde den højere Pigeskole til Huse indtil 1923. Da nu alle Skoler, baade danske og tyske, havde Fællesundervisning, var den blevet overflødig. Bygningen blev overladt til den tyske Mellemskole, og Byen overtog Driften af Skolen.

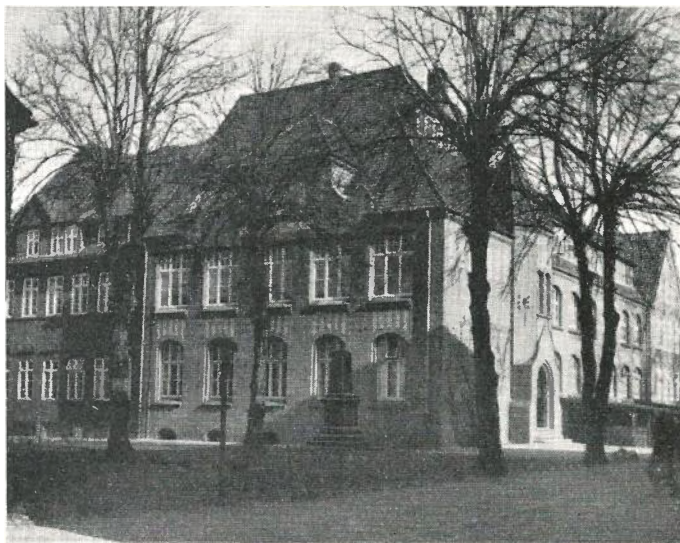
B. SEMINARIET.

Naar man vender Blad for Blad i de 100 Aargange af »Tond. Intell. Blatt« og »Tond. Zeitung«, kan man ikke undgaa at lægge Mærke til, hvilken dominerende Rolle Tønder Seminarium i over 100 Aar har spillet i Byens Liv, baade økonomisk, kulturelt og selskabeligt.

Tønder Seminarium er Nordens ældste, og intet andet Seminarium har været ude for saa mange Omskiftelser som dette. Det begyndte som et beskedent Præstegaardsseminarium, fortsatte som privat Institution i nær Tilknytning til Kommunens Borgerskole, blev dansk Statsseminarium, kongelig preussisk Seminarium og atter dansk Statsseminarium. Friskarer fra alle Tysklands Egne, preussiske, østrigske, engelske og danske Soldater har brugt det som Kaserne. Kulturelle, religiøse, politiske og nationale Kastevinde har truet denne Skole. Den har været Hjemsted for spekulativ Ortodoksi, maadeholden Rationalisme, pietistisk Religiositet og fyrig Grundtvigianisme, for loyalt Helstatssindelig, antidansk og antipreussisk Slesvig-Holsteinisme,

preussisk Uniformering, bevidst tysk og lige saa bevidst dansk nationalt Arbejde.

Det stod sørgeligt til med Almueskolen omkring 1750. Skulde det blive bedre, maatte man først jage Byhyrder, afdankede Underofficerer, forkrøblede Haandværkere og forsumpede Studenter ud af deres Skoleholderstillinger og uddanne unge Kræfter til en virkelig Lærer-

TØNDER STATSEMINARIUM.

gerning. Dette indsaa Provst Balthasar Petersen i Tønder. Den 13. November 1752 udsendte han til Provstiets Præster en Rundskrivelse, i hvilken han meddelte, at han Nytaar 1753 for egen Regning vilde begynde et Skolemesterinstitut, for at Tønder Amt kunde faa »et godt Forraad af dygtige Skolemestre« og ikke længere behøvede at nøjes med »det elendige Kram, som Bønderne belemrer sig med og fordærver deres Børn med«.

Den 1. August 1786 skrev Balthasar Petersen sin »Fundationsacte«, som sikrede Skolemesterinstitutets Fortsættelse efter hans Død. Da han døde den 1. Jan. 1787, gik ifølge Stiftelsens Bestemmelser Gaarden Gørresmark (209 Demat), 2 Fenner paa Tønder Mark (mellem »Tiedemanns Vej« og Alléen og den Mark, der nu gennemskæres af »Provst Petersens Vej«), 4 Fenner ved Korntved samt 12.800 Rdl.

kontant Kapital over i Stiftelsens Eje. Omkring Mikkelsdag 1788 begyndte saa Seminariet i sin nye Skikkelse, nærmest som et beskedent Privatseminarium, ledet af Rektor Carstensen, Balthasar Petersens Svigersøn.

Ved Rektor Carstensens Død i 1803 blev hele Byens Skolevæsen omdannet, og Seminariet blev knyttet til den højere Borgerskole og ledet af dennes Rektorer. De almindelige Fagkundskaber fik Seminariets Elever i Borgerskolens to øverste Klasser, en videregaaende speciel Uddannelse ved Ekstratimer efter Skoletiden.

I 1829 blev Seminariet et selvstændigt dansk Stasseminarium og flyttede til sin nuværende Plads, hvor Kommunen stillede en Bygning til Raadighed. Den første selvstændige Forstander blev Prof. *Bahn-*sen, en Angelbo, en ualmindelig dygtig Mand, der førte Seminariet frem til stor Blomstring. Undervisningssproget var tysk, og Eleverne indførtes i tysk Kultur; men Danmarks Historie var Fædrelandshistorien. Prof. Bahnsen var Helstatsmand, en stejl Modstander af de nye liberale og nationale Strømninger, der brød frem sydfra.

Udviklingen sprængte denne Dobbeltstilling. 1855 standsede Undervisningen i Tønder, og Seminariet flyttedes med sine Lærere til Eckernførde. Den 7. Januar 1858 genaabnedes Tønder Seminarium som et rent dansk Statsseminarium. Forstander blev Professor *Kühnel*, en dygtig og myndig Mand af typisk nationalliberal Støbning. Andenlærer var Kaptajn, cand. theol. de Thura, grundtvigsk indstillet, Tredjelærer cand. theol. Meier. L. Jastrau var Seminariets Musiklærer og samtidigt Organist ved Kristkirken, Cornelius Appel havde Timer i Skrivning ved Siden af sin Gerning som Lærer ved Byskolen. Da de danske Tropper den 7. Februar 1864 paa Tilbagetoget fra Frederiksstad drog gennem Tønder, sluttede dette Afsnit af Seminariets Historie.

Den 30. Maj 1864 aabnedes Seminariet igen som et Dobbeltseminarium med en tysk og en dansk Afdeling. Den første Forstander blev Pastor Niels *Schmidt*, Fader til den senere tyske Folketingsmand Pastor Schmidt, tidligere Sognepræst i Vodder. Seminariets Standard var væsentligt højere end Seminariernes i de gammelpreussiske Lande, hvor en haardhændet Reaktion efter 1848 havde skruet Folkeskolelæreruddannelsen meget langt ned. Flere Forsøg paa at uniformere Tønder Seminarium efter preussisk Mønster strandede paa Lærernes og Elevernes Modstand. De tyske og de danske Seminarister var enige

om at kræve Studenterfriheder; men Forholdet mellem de to nationalt forskellige Afdelinger var iøvrigt ofte præget af bitre Stridigheder.

I 1884 endte denne Periode. Den danske Afdeling flyttedes som Stamme for et nyt preussisk Seminarium til Haderslev, og Tønder Seminarium fik lidt efter lidt Præg af et normalt kongelig preussisk Seminarium. Ved Nyordningen af 1901, der indrettede en sammenhængende 6-klasset Institution med 3 Præparand- og 3 Seminarieklasser

STATSSEMINARIETS ELEVHJEM.

ser og med væsentlig bedre Uddannelse, indledes en ny Blomstringstid, særlig under Seminarieforstander Dr. *Runkels* Ledelse (1902-1908). Hans Efterfølger *Krahe* (1908-16) interesserede sig meget for Sporten og fik den store Sportsplads ved Ribe Landevej anlagt.

Den første Verdenskrig 1914-18 krævede store Ofre af Lærere og Elever. Den smukke Sten i Seminariets Anlæg minder om, at 1 Seminarielærer, Skolens Pedel og 87 Elever satte Livet til paa Slagmarkerne. Undervisningen holdtes dog i Gang til efter Folkeafstemningen i 1920. I Maj 1920 flyttede Forstander *Pott* med de tyske Elever til Nibøl; men faa Aar efter blev Seminariet der nedlagt.

Den 31. August 1920 genaabnedes Tønder Seminarium under Forstander *E. Albecks* Ledelse som et dansk Statsseminarium med Fællesundervisning for unge Mænd og Kvinder, og Dagen efter begyndte Øvelsesskolen som den danske Folkeskole for Tønder Købstad med Seminarielærer *H. P. H. Novrup* som Leder. Begge Skoler har udviklet

sig med rivende Fart, saa Institutionen nu er større end nogen Sinde før: ca. 25 Lærere, over 150 Elever i Seminariet og Forberedelsesklassen, ca. 400 Børn i Øvelsesskolen. Seminarieførstander *Albeck* blev pensioneret 1937 og døde samme Aar, og mag. art. *Morten Bredsdorff* har siden ledet Institutionen.

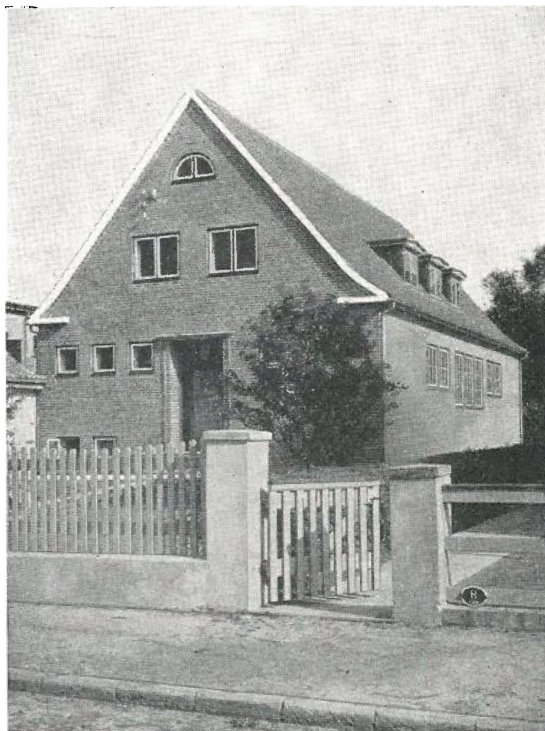
Udviklingen har medført stadige *Nybygninger*. Forstanderboligen byggedes i Løbet af 1859. 1874-75 opførtes den store Bygning til højre for Indgangen, rummende Øvelsesskole, Lærer- og Pedelbolig og Festsal, 1905 byggedes en ny Seminariebygning, 1915 den nye Øvelsesskolebygning, 1921 Elevhjemmet til de kvindelige Elever og en ny Gymnastiksal, 1932 Tilbygningen til Seminariet, 1939 den anden Gymnastiksal, og samtidigt overtog Seminariet det gamle Hospitals og Vajsenhusets Bygninger, hvor der bl. a. indrettedes Overlærer- og Pedelbolig, Biblioteks- og Læsestuelokaler.

C. FOLKESKOLEN OG BØRNEHAVER.

Byens »tyske Skole« fra Reformationstiden blev i Aarhundreder ved at have Lokaler i Rektorskolens Bygning bag Kirken. 1777 indrettedes der en 2. Folkeskole for 100 Børn i Hospitalsbygningen og 1791 en 3. Folkeskole i Vestergade. Den 28. August 1870 indviedes en ny stor Skolebygning ved Richtsensgade, frem for alt bestemt til en 5-klasset Dreng-Mellemskole. Klassernes Antal udvidedes efterhaanden, saa baade Dreng- og Pigeskolen fra 1894 havde 8 Klasser. Foruden disse to kommunale Skoler var der fra 1874 en 4-klasset Seminarie-Øvelsesskole for de Dreng fra Byen, hvis Forældre ønskede gratis Undervisning. Lokaleforholdene blev efterhaanden med Udvidelsen af Klassetallet utaalelige. Dreng-Mellemskolen bredte sig i Bygningen ved Richtsensgade, og Pigerne maatte de første to Aar besøge den gamle vestre Skole, en skummel Bagbygning bag den nuværende Biograf, og derefter atter i to Aar den endnu værre Rønne »Vajsenhusskolen«. 1891 havde Pigeskolens 4 Klasser 70, 75, 100 og 65 Børn. Aaret efter klages der i den lokale Avis over, at de 2 Klasser i den vestre Skole tæller 140 Børn, der er sammenstuede i skumle Klasseværelser uden Sol, og Skolen har ingen Vandpost; i Frikvartererne stilles der 2 Spande Vand ind i Forstuen som Drikkevand for Børnene. Disse Forhold blev først rettede, da Kommunen i 1900-01

til Pigeskolen opførte den saakaldte »Kommode« bag Skolebygningen i Richtsensgade.

Begge disse Bygninger ved Richtsensgade rummer efter 1920 den tyske Kommuneskole.

DEN DANSKE BØRNEHAVE I VIDAAGADE.

I 1859 fik Fysikus Ulrich oprettet et saakaldt *Asyl* for Smaabørn i Rektorklassen ved Kirken, som dengang stod tom, fordi Klassen var gaaet ind. Denne første Børnehave gik ind under Krigen i 1864. Den 26. Oktober 1865 genaabnedes den som »*Warteschule*« med Lokale i Vestergades Skole. 1883 fik den sin egen Bygning ved Alléen bag ved Kommuneskolen. Efter 1920 er der kommet 3 Børnehaver til, saa Tønder nu har 4 Børnehaver: 1 tysk »*Warteschule*« og 1 tysk »*Kindergarten*« i Strucks Allé, 1 dansk Børnehave i Vidingherredsgade (opr. 1924) og 1 dansk i Vidaagade (opr. 1938); sidstnævntes Nybygning blev indviet af Kronprinsesse Ingrid den 15. August 1942.

D. UNGDOMSUNDERVISNING OG BIBLIOTEKER.

I 1803 fik Provst Prahll ved frivillige Bidrag startet en *Søndagsskole* for Lærlinge. Hver Søndag Eftermiddag undervistes der i Læsning, Skrivning, Regning, Tegning og Sædelære. Der holdtes hvert Aar en Eksamen, og de flittigste Elever fik Præmier. Skolen besøgte gennemsnitligt af 25-30 Lærlinge.

Denne Søndagsskole gik ind under Krigen i 1848; men i 1862 begyndte Industriforeningen en ny Søndagsskole. 1876 blev denne forvandlet til en »*Fortbildungsschule*« med Aftenundervisning. Besøget blev først bedre, da Undervisningen blev gjort tvungen.

Efter 1920 har der i Tønder været baade en *teknisk Skole* og en *Handelsskole*, drevet henholdsvis af Haandværkerforeningen og Handelsforeningen og begge anerkendte og kontrollerede Skoler. Handelsskolen har faaet Anerkendelse som Oplandskole.

Tønder Kreds dag startede i 1912 en *Vinter-Landbrugsskole* for Amtets unge Landmænd, og Tønder Kommune opførte dertil i 1913 en smuk Skolebygning ved Ribe Landevej. Denne Bygning blev 1920 overtaget af Det Danske Hedeselskab.

— — —

Tønder Magistrat købte 1828 afdøde Lærer Rohlfs Samling af Børnebøger, ialt 158 Bind, og oprettede med dem et *Børnebibliotek*. Det holdtes i Gang ved Læsepenge og frivillige Bidrag og var 1848 vokset til 816 Bind. Efter 1864 indrettedes der Skolebiblioteker for Børnene, og det frie Børnebibliotek gik ind.

Den gamle Forening »Harmoni« og dens Afløser »Bürgerverein« havde smaa Biblioteker for Medlemmerne og lod Læsemapper cirkulere. I Hovedsagen var de voksne dog her som andre Steder henviste til *Lejebiblioteker*. I en længere Aarrække var J. J. Petersens Lejebibliotek paa Hjørnet af Uldgade og Slotsgade det betydeligste, idet det f. Eks. i 1861 omfattede 8000 Bind tyske, danske, engelske og franske Bøger. Seminariet havde et stort og righoldigt Bibliotek, men dertil havde Byens Borgere ingen Adgang.

Efter 1920 skabtes et godt Biblioteksvæsen efter danske Forhold. Den 1. Oktober 1923 aabnedes »*Tønder Bibliotek*« som et dansk Folkebibliotek. 1926 flyttede Biblioteket til dets nuværende Bygning i Storegade; Udviklingen har været saa voldsom, at ogsaa denne Byg-

ning forlængst er blevet for lille. I 1928 blev Tønder Bibliotek anerkendt som Centralbibliotek for Tønder Amt. Bibliotekets Bogbestand er ca. 16.000 Bind, det aarlige Udlaan ligger paa ca. 50.000 Bind Fag- og Skønlitteratur, Læsesalsbesøget ligger paa ca. 30.000 Personer aarligt. I Forbindelse med dette Bibliotek drives et *Børnebibliotek*, der for Øjeblikket er anbragt i Richtsens Hus i Vestergade. — Omtrent samtidigt med det danske oprettedes der et *tysk Bibliotek*, som arbejder efter lignende Principper.

E. TØNDER KØBSTADS TILSKUD TIL DANSK OG TYSK KULTURLIV.

Naar Kultursproget i Tønder gennem Aarhundrederne var tysk, er det selvfølgelig, at Tønder Bys Sønner særlig har øst af den tyske Kultur, og at de betydeligste af dem har ydet en Indsats i tysk Kulturliv. Men Beliggenheden i Grænselandet har medført, at en enkelt som Gerstenberg kom til at staa paa Broen mellem Dansk og Tysk, at Brødre som Brødrene Forchhammer kunde gaa nationalt forskellige Veje, og at andre har tilført dansk Kulturliv nye Rigdomme.

Den vigtigste af den sidste Gruppe er Hans Adolph Brorson, der ikke hørte til de fødte Tøndringer, men hvis Tøndertid fik den største Betydning for dansk Salmedigtning og Kirkeliv. I det følgende skal der dog kun tages Hensyn til de Mænd, der er fødte i Tønder (med Undtagelse af to af Brødrene Forchhammer). De biografiske Meddelelser er holdt i den knapteste Form.

Jacob Fabricius. Født i Tønder 30. Januar 1560 som Søn af Toldforvalter Jacob Schmidt. Bedstefaderen var Købmand i Tønder. Hans Moder var en Datter af Raadmand Jannik Heiksen i Tønder. Blev Præst i Tønder, Hofpræst paa Gottorp og 1593 Superintendent (Generalprovst). 1610 blev han afskediget, fordi Hoffet blev calvinistisk, og Fabricius blev Præst i Hamborg. 1616 blev han genindsat som Superintendent, og 1636 blev han Generalsuperintendent (Biskop) for den hertugelige Del af Slesvig. Død 1640. Forfatter af flere teologiske Skrifter og en Selvbiografi.

Jørgen Andresen. Født i Tønder, rejste fra Holland gennem Lilleasien, Palæstina, Persien, Indien. Hans Rejsebeskrivelser blev udgivet af Adam Olearius i 1669 og 1670 oversat til Hollandsk.

Johannes Uppendorp. Født i Tønder 1645. 1672 Rektor ved den tyske Skole i Stockholm, 1677 Skoledirektør i Riga, 1698 Professor i Græsk og orientalske Sprog ved Universitetet i Dorpat. Død samme Aar.

Johannes Bartholomæus Bluhme. Født i Tønder 1. November 1681 som Søn af Rektor Christopher Bluhme; hans Moder Catharina Thomsen var Datter af en Raadmand i Tønder. Præst i Boren i Angel og i Rendsborg. Her hørte Kong Frederik IV ham prædike og kaldte ham 1729 som Hofpræst til København. Bluhme blev Kong Kristian V's Sjælesørger og Ven og udøvede stor Indflydelse ved Præsteudnævnelser, ved Indførelsen af Konfirmationen i Danmark m. m. Protegerede Erik Pontoppidan og Brødrene Brorson, men bekæmpede Holberg. Død 1753.

Balthasar Petersen. Født i Tønder 7. Maj 1703 som Søn af Kniplingshandler Peter Petersen. Præst i Læk, 1739 Præst og Provst i Sønderborg, 1746 i Tønder. Oprettede et Præsteinstitut, som maatte ophæves 1762, fordi Regeringen krævede, at alle vordende Præster i det mindste en Tid lang skulde besøge et Universitet. Begyndte 1753 at uddanne Folkeskolelærere og gav i sit Testamente rige Midler til Fortsættelse af Seminariet i Tønder, hvorved Seminarieeleverne endnu i Dag foruden Statsunderstøttelser kan faa Stipendier. Forfatter af flere religiøse Skrifter. Død 1. Januar 1787.

Burchhardt Adam Cellius. Født i Tønder 1707 som Søn af Kantor ved Rektorskolen. Traadte i St. Petersborg over til den græsk-katolske Kirke og døde 1744 som Munk i Alexander Newsky-Kloster. Anlagde store Samlinger af Kildeskrifter til Belysning af russisk Historie.

Oluf Gerhard Tychsen. Født i Tønder 14. December 1735 som Søn af en Skrædder. 1759 Jødemissionær, 1764 Professor i orientalske Sprog ved Universitetet i Bützow, senere i Rostock. Kendt langt ud over Tysklands Grænser som Kender af orientalske Sprog og af forasiatiske Religioner og Sekter; var blandt de første, der gav sig af med Kileskriftforskning. Død 30. December 1815.

Heinrich Wilhelm v. Gerstenberg. Født i Tønder 3. Januar 1737 som Søn af en kgl. dansk Ritmester. Skrev som Løjtnant i den danske Hær »Kriegslieder eines dänischen Grenadiers«. Fik Ansættelse i det tyske Kancelli i København og var fremtrædende Medlem af den dansk-tyske Digterkreds der. Han var den første, der gjorde opmærksom paa de Skatte, der laa gemt i den nordiske Mytologi og fik stor Betydning for flere danske Digtere. Hans Drama »Ugolino« (1768) blev Forbillede for Schillers »Die Räuber«. Han regnedes tidligere til de tyske Klassikere. Goethe kaldte ham »et smukt, men bizart Talent«. 1765 blev Gerstenberg dansk »Resident« (Gesandt) i Lübeck, men dette Embede solgte han og blev senere dansk Lotteridirektør i Altona, hvor han døde den 1. November 1823.

Johann Christian Fabricius. Født i Tønder 7. Januar 1745 som Søn af Fysikus Fabricius, en Præstesøn fra Hostrup, der senere blev Overlæge ved Frederikshospitalet i København. Faderen vaccinerede 1754 sine to Sønner mod Kopper, vistnok den første Vaccination i Landet. Fabricius studerede hos Linné i Uppsala, senere i Tyskland, Holland og England. Blev Professor ved Københavns Univer-

VESTERGADE 15 OG 17 ca. 1890.

(I Huset Nr. 17 fødtes Astronomen P. A. HANSEN. Nr. 15 var Lærerbolig til Vesterstadsskolen).

sitet og blev berømt som den første Entomolog (Insektforsker). Blev senere Professor i Kiel og kgl. dansk Etatsraad, udgav 1774 en Plantepatologi. Fabricius var Medlem af et stort Antal videnskabelige Selskaber i hele Europa og betegnes som det 18. Aarhundredes berømteste Entomolog og som den ypperste af Linnés Disciple.

Nicolai Tychsen. Født i Tønder 1751 som Søn af en Købmand. Apoteker i København (Hjorteapoteket), Medlem af det kgl. videnskabelige Selskab og Lektor i Kemi ved Universitetet. Død 1804.

Grev Ernst Friedrich v. Waltersdorff. Født i Tønder 1755 som Søn af en Ritmester. Blev 1786 Generalguvernør i Dansk Vestindien og 1797 Direktør for det kgl. Teater i København. 1810 dansk Gesandt i Paris, hvor han døde.

Thomas Høier Jensen. Født i Tønder 27. Maj 1771 som Søn af Borgmester Nicolai Jensen, dansk Præst i Flensborg og senere Sognepræst i Bov. Talsmand for det danske Sprogs Ret i Sønderjylland; prædikede ofte Dansk, endskønt det officielle Kirke- og Skolesprog i Bov Sogn var Tysk. Død 13. December 1846.

Momme Heseler Steffens. Født i Tønder 21. Januar 1790 som Søn af en Advokat. Privatdocent i Kiel, 1829 Herredsfoged i Nordborg. Sluttede sig til Hertugen paa Augustenborg og kaldtes »Hertugens Adjutant«. Død i Eksil i Hamborg 1849.

Peter Andreas Hansen. Født i Tønder 8. December 1795 som Søn af en Guldsmed. Nedsatte sig som Urmager i Tønder, men studerede privat Astronomi. Blev Medhjælper hos Professor Schuhmacher i København og flyttede senere med ham til Altona. 1826 Direktor for Observatoriet i Gotha med Titlen Professor. 1832 Ridder af Danebrog. Medlem af mange videnskabelige Selskaber og verdenskendt Astronom. Afslog Tilbud om store Stillinger i Rusland og Danmark. Død 28. Marts 1874 i Gotha.

Brødrene Forchhammer. Johann Ludolph Forchhammer var Rektor og Leder af Seminariet i Tønder fra 1803-10. Hans Søn **Johann Georg Forchhammer** (født i Husum 1794) blev Danmarks første betydelige Geolog; død i København 14. Februar 1865. Broderen **Peter Wilhelm Forchhammer** (født i Husum 1801) blev Professor i Kiel. Blev 1848 valgt i Tønder som Deputeret til det tyske Parlament, preussisk Landdagsmand 1867, tysk Rigsdagsmand (frisindet), Medlem af det preussiske Herrehus 1876. Død i Kiel 8. Januar 1894. Broderen **Heinrich Forchhammer** redigerede indtil 1871 »Tondersches Intelligenz-Blatt« i slesvig-holstensk Aand.

Johann Andreas Rehhoff. Født i Tønder som Præstesøn 24. August 1800. 1837 Præst og Provst i Aabenraa. 1848-50 Superintendent for den dansktalende Del af Slesvig, 1850 Præst i Hamborg. Død der 9. Januar 1883.

Andreas Christian Johannes Schmid. Født i Tønder 1815. 1850 Docent i København, 1853 Professor i Kiel, Præsident for Slesvigs Stændersamling 1853.

Brødrene Saloman. Faderen Isaak Salomon, en Jøde, var 1813-32 Købmand i Tønder (Dessauer og Saloman, Storegade 10). **Siegfried Saloman**, født i Tønder 1816, blev en kendt Komponist, død i Stockholm 1899. **Geskel Saloman**, født i Tønder 1821, Elev af Eckersberg, blev en berømt svensk Maler, Professor i Stockholm, Lærer for Prins Eugen, død i Baastad 1902. **Nola Saloman**, født i Tønder 1823, blev 1873 Chef for den danske Hærs og Flaades Lægekorps, virkede for Indførelse af Røde Kors i Danmark.

Johannes Møllgaard. Født 5. Maj 1854 i Tønder, Østergade 62, som Søn af en Gæstgiver. I Købmandslære, derefter Fotograf og saa Billedhugger. Studerede i Berlin, København og Chicago. Udførte særlig Portrætbuster. Skabte bl. a. Richtsens Mindesmærke i Tønder, Flors Mindesmærke paa Skamlingsbanke og Portrætbuster til Dagmar-teatret i København (nu i Teatermuseet). Døde i København-Frederiksberg 9. Oktober 1927.

Ludwig Andresen. Født i Tønder som Søn af en Bogbinder 1880. Lærer i Kiel. Kendt som den bedste Kender af Tønder Købstads og det gottorpske Hofs Historie. 1931 Æresdoktor ved Kiels Universitet. Død i Tønder 1940.

ØSTERPORT; FJERNET 1872.

Borgerliv og Borgersind.

DET kunde være meget interessant at læse om, hvorledes Folk i Tønder klædte sig i gamle Dage, hvad de spiste, hvorledes deres Hjem var udstyrede, hvorledes de fejrede Aarets og Livets Højtider o. s. v. Denne lille Bog kan for Pladsens Skyld slet ikke komme ind paa disse Spørgsmaal. Man kan ogsaa sige, at det hører Privatlivet til; men naar Borgerne slutter sig sammen i *Lav og Foreninger*, paa kalder de Offentlighedens Interesse. Derfor skal en Byhistorie fortælle lidt om Foreningslivet og i Særdeleshed om de Foreninger, der har bevaret Fortidens Traditioner ned til Nutidens Dage. Dette gælder for Tønders Vedkommende særlig to: Skyttekorpset og Ringryderkorpset.

SKYTTEKORPSET.

Folk, der er fremmede i Tønder, undrer sig, naar de ser Skytterne marchere ud til Skydning, i Uniformer, med sabelbærende Officerer og scepterbærende Oldermænd, med Dreng i Spidsen, der bærer

Sølvskær i grønne Kranse. Men det er ældgamle Traditioner, som her holdes i Hævd til vore Dage.

Den 18. Juni 1693 oprettede Borgere af Byens Overklasse et »Skyttekompagni«; men dette har som saa mange andre Byers Skyttelav Rødder langt tilbage. Den nærmeste Forløber i Tønder var et Købmandslav, der kaldte sig »Fastelavnslaug«. Dette gaar sikkert tilbage til Middelalderen; men Lavets Skraa blev fornyet 1546. Det var en meget eksklusiv Sammenslutning, bestaaende af Borgmester, Raadmænd, førende Embedsmænd, Herremænd fra Omegnen o. s. v. To Gange om Aaret holdt det Fester: i Fastelavnsugen fra Søndag til Fredag, skiftende i Medlemmernes Hjem, og omkring St. Hans Fugleskydning paa Papegøjepladsen. Festerne i Hjemmene begyndte ved Middagstid med Spisning og sluttede om Aftenen med Dans. Kl. 9 Aften mødte de uundværlige Lygtebærere og ledsagede Deltagerne hjem. Ved Sommerfesten skød man efter Papegøjen i Papegøjefennen, der har beholdt sit Navn til i Dag; Vejen fra Godsekspeditionen syd-paa (efter Ubjerg) hedder ogsaa endnu »e Papegøjevej«.

Under Trediveaarskrigens og de efterfølgende Kriges Hærgninger gik dette Lav ind; men da Knipleindustrien bragte ny Velstand til Byen, blev det i 1693 genoprettet som »Skyttekompagni«. Hertug Christian Albrecht forærede 1693 et Scepter til Oldermændene, Kong Kristian VII gav et andet Scepter i 1779. Disse to bæres endnu af Oldermændene ved Korpsets March gennem Byen, og Oldermændene slaar med dem paa Lavsskrinet, naar Drøftelsen af Korpsets Anliggender begynder og slutter. Derimod eksisterer den Fane, som Kong Frederik IV skænkede Korpset, ikke mere.

Den 19. Oktober 1731 gjorde Kong Kristian VI Korpset til et privilegeret Skyttekorps, idet Skyttekongen blev fritaget for Skatter og Indkvartering i det Aar, han var Konge. Dertil føjedes 1741 det Privilegium, at Kongepremien, et Sølvbæger til 7 Rdl., skulde betales af Byens Kasse. Alle Formaliteter er fra gamle Dage nøje fastlagde, som vi kender dem i Dag: Mandag efter Trinitatis Kl. 7 Morgen March gennem Byen, forrest Musikken, saa 3 Drengene med Præmierne i løvvundne »Kroner«, saa Kongen, flankeret af de to Oldermænd, saa Majoren med sin Adjudant, dernæst Skytterne, førte af Kaptajnerne. Uniformerne har dog skiftet flere Gange. Den nuværende bruges siden 1924.

Ved hver Skydning blev der afgivet et Skud i Kongens Navn, og flere Gange er der paa disse Skud faldet Præmier, som saa sendtes til Kongen. Hver Gang den danske Konge gæstede Tønder, parade-rede Korpset og stillede en Æresvagt. Da Tønder den 25. August 1843 fejrede 600 Aars-Byjubilæum, parade-rede Korpset paa Torvet, mens Borgmester og Byraad i højtideligt Optog gik ind paa Raadhuset.

Den frembrydende Slesvig-Holsteinisme fejede det varme Forhold til den danske Konge til Side. Skyttekorpsets Medlemmer dannede Kærnen i den Borgervæbning, som opstod 1848, udrustet med Geværer fra Rendsborg, og en af Korpsets Officerer, Købmand J. C. Iwersen, blev Borgervæbningens Chef. Derfor mistede Korpset i 1851 sine Privilegier, og 1854 besluttede Medlemmerne at opløse det. Allerede i 1857 opstod det dog paany, men Marchen ud til Festpladsen bort-faldt, fordi man ikke, som Politimesteren forlangte det, vilde mar-chere bag Dannebrog.

I 1867 vedtog man at udnævne Kong Wilhelm til Æresmedlem, men man fik aldrig Svar paa Forespørgslen, om Kongen modtog Æren. Derimod fik man i 1871 Afslag paa et Andragende om at faa overladt Militærgeværer. — Korpsets Kommandosprog er stadig Tysk, men nogle dansksindede Medborgere har indtil de sidste Tider staaet som Medlemmer.

— — —

For Øjeblikket eksisterer der ved Siden af Skyttekorpset en dansk *Skyttekreds*, organiseret som andre Skyttekredse inden for de danske Skytteforeninger.

R I N G R I D E R K O R P S E T .

Da Middelalderens Ridderturneringer havde mistet deres krigerske Betydning, fortsatte de i Form af Overklassens Forlystelser og Op-visninger ved større Festligheder. Lidt før 1600 fik denne Sport sin nuværende Form: i strakt Galop skulde Rytteren stikke Lansen gen-nem en lille Ring, ophængt i en Snor. Kong Kristian IV var en liden-skabelig Ringrider. Borgere og Bønder efterlignede efterhaanden de højere Stænders Sport, og i det 17. Aarhundrede var den almindelig overalt paa Landet. I Danmark uddøde den lidt efter lidt, i Hertug-dømmerne har den holdt sig til i Dag. Betegnelserne »Konge«, »Kron-

prins« og »Prins« for dem, der faar de fleste Ringe, »Munk« for den, der slet ingen faar, gaar helt tilbage til Sportens ældste Tider.

Unge Mænd fra Fastelavnslavet (Skyttekorpset) foranstaltede i 1595 Ringridning i Tønder; Ringridningen holdtes tidligere altid i Fastelavnsgugen og er først i nyeste Tid flyttet hen til Sommeren. Amtmand v. Bertouch skrev i 1805 til Kronprinsregent Frederik, at der i Tønder i 1693, altsaa samme Aar, som Skyttekorpset dannedes, blev oprettet et »Ridende Korps«, »som tillige var et militært Korps og som har gjort Tjeneste som Æresgarde, naar Fyrstehuset var paa Besøg«. Om Ringriderkorpset virkelig gaar saa langt tilbage, ved vi ikke, men det har eksisteret omkring 1740. Kong Kristian VI skriver nemlig i sin Dagbog om et Besøg i Tønder i 1742 (paa Tysk): »Lørdag den 26. Maj saa vi om Morgenen, inden vi rejste fra Tønder, hvorledes nogle af Borgerskabet red efter Ringen«.

Da Kong Frederik V i 1747 besøgte Tønder, deltog han personligt i Ringridningen (21. Maj), og han gav Korpset Lov til at kalde sig »Frederiksgarden«. Denne Garde havde flotte Uniformer; Kongens fine Lanse opbevaredes helt til efter 1914 og er først paa uforklarlig Maade gaaet tabt under den første Verdenskrig.

Efterhaanden døde denne Sport dog hen. I 1804 fik Amtmand v. Bertouch Korpset kaldt til Live igen med nye, fine Uniformer, og Kronprinsregenten gav det 1805 Lov til at kalde sig »Frederiks-Corps«. Da han senere blev Konge (Frederik VI) forærede han Korpset det fine Æresskjold, som endnu bæres af »Kongen«. Korpset blev Byens fineste Forening, der var ved at tage Luven fra Skyttekorpset. Ved alle Kongebesøg i det 19. Aarhundredes første Halvdel dannede Korpset Æreseskorte og sammen med Skyttekorpset Æresvagt. Omkring 1840 sov det dog ind igen, og de nationale Modsætninger gjorde det helt af med Frederikskorpset. Medvirkende dertil var efter Ludw. Andresens Mening, at Korpsets Chef, Apoteker Johan Balthasar Stehr, var en tilflyttet Dansker (Præstesøn fra Kjerte paa Fyn) og næppe dengang endnu, som Familien senere gjorde det, havde taget Stade paa tysk Side.

I 1865 opstod Ringriderkorpset paany som »Tønder Ringriderkorps« med meget flotte og dyre Uniformer, der blev lagt helt nær op ad Lichtensteiner-Husarernes, som man havde beundret i Krigen. Da Kong Wilhelm den 17. September 1868 gæstede Tønder, stillede

Korpset Æreseskorte igen. Men Interessen svandt hurtigt; Sporten var ogsaa for dyr, idet der krævedes baade Ridehest og Uniform. Først omkring 1888 vaagnede den igen, kaldt til Live af de store Ringriderfester i Sønderborg, som man søgte at efterligne efter bedste Evne. Kommandosproget var Tysk, men nationale Modsætninger kendtes ikke i Korpset. Som Symbol paa Fordrageligheden var gennem lang Tid Slagtermester Warnstädt (tysk) og Dyr læge og Gæstgiver A. Hage (dansk) de ledende i Korpset. Man gav nu Afkald paa Uniformer og nøjedes med ens Hue og nogenlunde ens Paaklædning.

1892 begyndte man med Kredsringeriderfester, der besøgte af Ryttere fra baade dansk- og tysksindede Sogne, og i 1910 oprettede man en særlig Kredsringeriderforening, som dog fik ringe Tilslutning fra den nordlige Del af Amtet. 1920 oprettede man »Tønder Amts Ringriderforening« med Mænd fra begge nationale Lejre i Spidsen. Den har dog aldrig rigtig villet trives.

Efter at Tønder i 1920 var blevet Garnisonsby for Dragonerne, gjorde man Forsøg paa at udnytte den store Luftskeibshavn Nord for Byen til aarlige *Hestesportsstævner* med Væddeløb, Travløb, Præmiekørsel, Totalisator og alt til et mondænt Løb henhørende. Der holdtes nogle meget vellykkede Fester; men saa døde de hen, og 1932 forlod Dragonerne Byen.

ANDRE FORENINGER.

Foreningslivet var gennem Aarhundrederne naturligvis præget af Samfundets skarpe Klassedeling. De enkelte Haandværkerlav, et for hver Branche, tjente baade Erhvervsinteresserne og Trangen til Selskabelighed; Skyttekorpset var oprindeligt, som vi har hørt, en eksklusiv Forening for Købmændenes Overklasse; Underklassen under Købmænd og Haandværkere havde naturligvis ingen Organisation eller Forening. Med den frembrydende Liberalisme efter 1830 faldt de skarpe Skel efterhaanden, og siden 1840'erne møder vi i stadigt stigende Tal Foreninger, som omfatter Borgere fra forskellige Klasse-

BORGMESTER RICHTSENS HUS, VESTERGADE 9 (opført 1777).

grupper. Nogle af dem, der altsaa stammer fra de sidste 100 Aar, skal nævnes i Korthed.

Byens tredjældste Forening er »Singverein«, oprettet den 20. November 1842 i den bevægede Tid, da der overalt i Hertugdømmerne opstod »Liedertafeln« til Pleje af den tyske Sang. Ogsaa »Singverein« gik ind i Rækken af de nationaltyske Foreninger, i de første Aar dog ikke skarpere, end at man bragte Kong Kristian VIII en Serenade, da han i 1844 besøgte Tønder. Hvert Aar fra Stiftelsen sang man Nytaarsaften Kl. 12 paa Torvet »Des Jahres letzte Stunde«.

Foreningen hvilede i Treaarskrigen, men genoptog sin Virksomhed i 1855. Efter 1864 havde »Singverein« en stor Blomstringstid, hvor man baade havde indrettet Gymnastik for Børn, Foredrag og Skydning. De nationale Forhold var blevet saa fredelige, at man i 1884 optog Redaktør P. Skovrøy og noget senere den danske Læge Dr. Jersild som Medlemmer. I 1886 startedes der en konkurrerende Sangforening med Navnet »Einigkeit«, men efter nogle Aars Forløb var »Singverein« atter ene om at dyrke Sangen i Byen.

1914-18 hvilede Arbejdet igen, men det blev genoptaget i 1919, og siden da har »Singverein«s Virksomhed atter bevidst staaet i den tyske Kulturs Tjeneste.

Ved Siden af den tyske »Singverein« bestaar der for Tiden to danske Sangforeninger: »Tønder Sangkor« og »Arbejdernes Mandskor«.

— — —

Til de gamle Foreninger hører ogsaa det *frivillige Brandværn*, der blev oprettet den 4. Oktbr. 1869 og siden da ved fremragende Hurtighed og Dygtighed har reddet store materielle Værdier for Samfundet.

Lidt ældre er »Männer-Turnverein«, oprettet 1865. Foreningen har hele Tiden været med i de tyske Gymnastikforeningers Organisation. Betydeligt yngre, fra indeværende Aarhundrede, er »Kaufmännischer Turnverein«. Fra 1909 til Verdenskrigens Udbrud var der ogsaa en ret talstærk »Damen-Turnverein« i Byen. — Paa dansk Side varetages Ungdommens Legemsøvelser i Dag af »Tønder Sportsforening«, der tager sig af Gymnastik og alle Sportens Grene. Rosporten dyrkes af den danske »Tønder Roklub« og den tyske »Ruderverein«.

— — —

En særlig Gruppe danner Soldaterforeningerne. Den ældste i Byen var »Kampfgenossenverein 1848-50«, hvis mangeaarige Formand var

Gæstgiver Niels Jensen Petersen i den »Norske Løve«, Storegade 20 (fejlagtigt oversat til »Nordischer Löwe«); N. J. Petersen var ogsaa den drivende Kraft ved Oprettelsen af »Singverein« og var i mange Aar denne Forenings Formand (død 1896). I 1871 oprettedes »Kampfgenossenverein 1870-71«, hvor Gæstgiver Th. F. Jürgensen, »Zur Traube«, Kogade 3, var mest fremtrædende. Den 13. Juni 1885 stiftedes en »Kriegerverein«, der under Amtsdommer Dr. Brockschmidts Ledelse (Brockschmidt kom i 1886 fra Oste i Hannover til Tønder) udfoldede et stort tysknationalt Arbejde. Det var ved denne Forenings 10 Aars Jubilæum i 1895, at Dr. Brockschmidt »for en Ordens Skyld« sendte det Telegram til Kejseren, der kostede Redaktør P. Skovrøv 4 Ugers Fængsel paa Porthuset. 1904 oprettedes en særlig »Gardistenverein«. — I 1896 fik de militære Foreninger med Tilskud fra Tønder Kreds rejst et Mindesmærke for »Kejser Wilhelm den Store og hans i Krigen faldne« fra Tønder Kreds. Det gik ikke af uden en meget bitter Strid om Pladsen. Krigerforeningen vilde have det placeret midt paa Torvet, Kredsdagen bevilgede sit Tilskud under Betingelse af, at det kom til at staa der; Byraadet tilbød først en Plads i Anlægget og derefter en paa Slots- og Frigrunden og holdt trods alle Angreb i Pressen og alt Pres ovenfra stædigt paa, at det ikke maatte komme hen paa Torvet; til sidst blev det anbragt paa den tidligere Kirkegaard, hvor man ser det i Dag, »puttet hen bag om Hjørnet«, som man dengang surmulende sagde. — Den tyske Krigerforening eksisterer endnu under Navnet »Schleswigsche Kameradschaft«, (tidl. »Kameradenverein«). Svarende til denne har man paa dansk Side en talstærk Lokalafdeling af »De danske Forsvarsbrødre«, og svarende til de tidligere »Kampfgenossen«-Foreninger en Afdeling af »Dansksindede sønderjydske Krigsdeltagere«.

— — —

De gamle Lav holdt sig helt til Næringsfrihedens Indførelse med Indlemmelsen i Preussen i 1867. 1856 maatte Magistraten endnu offentligt indskærpe Borgerne Smedelavets Rettigheder, idet nogle Borgere havde tilladt sig at lade deres Heste beslaa udenbys og at lade andre end Smede lave Kakkellovnør af Jernblik; saa sent som i 1866 fandt Magistraten Anledning til at gøre offentligt opmærksom paa Snedkerlavets Rettigheder. Da Lavene saa opløstes, traadte Haandværker- og Handelsforeninger i Stedet. Allerede i 1848 var der blevet

oprettet en »*Gewerbeverein*« til Varetagelse af Erhvervsstandens Interesser. Den afløstes i 1862 af en »*Industriforening*«, hvis Hovedformaal var at drive Søndagsskolen for Lærlinge. Foreningen foranstaltede jævnligt i Dec. Industriudstillinger og var i et Par Aartier Byens vigtigste kulturelle Forening, idet den lod holde oplysende Foredrag om de forskelligste Emner, fortrinsvis dog om de tekniske og videnskabelige Nyheder, som denne Tid var saa rig paa. Som en Fortsættelse af den kan betragtes »*Tønder Haandværkerforening*«, oprettet 1912, der siden 1920 driver »*Teknisk Skole*«.

I 1866 oprettedes der en Handelsforening, som dog igen sov ind. Kolonialhandlerne oprettede i 1894 en »*Detallistforening for Kolonialvarebranchen*«, som i 1906 udvidedes til en »*Handelsforening for Tønder*« (i Dag »*Tønder Handelsstandsforening*«), omfattende alle Købmænd. Denne Forening har i Tidens Løb meget dygtigt varetaget Handelsstandens Interesser ved alle foreliggende Spørgsmaal. Foreningen holdt strengt paa, at den kun havde at varetage de økonomiske Interesser og paa ingen Maade maatte indblandes i Politik. Da Handelskamret i Flensborg f. Eks. i 1919 vilde protestere mod Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark, rejste Tønder Handelsstandsforening Indsigelse: »*Tønder Købstads Repræsentanter i Handelskamret (Caspar Thomsen og S. C. Lorenzen) vilde misbruge den Tillid, der er vist dem, hvis de som Kammermedlemmer vilde agitere for eller imod Nordslesvigs Afstaaelse. De er sendt til Kamret for at repræsentere Købmændenes økonomiske Interesser og ikke for at optræde politisk*«. — I 1907 oprettede Handelsforeningen en Aftenskole for Lærlinge. Den 10. September 1920 vedtog Foreningen at oprette den nu eksisterende »*Tønder Handelsskole*«.

Til de erhvervsbestemte Foreninger hører ogsaa »*Beværterforeningen*« (siden 1881), en »*Græsserforening*« (1880) — og en »*Antimargarineforening*« (1895).

I 1882 stiftedes en »*Forskønnelsesforening*«, som ved Hjælp af Pengemidler, der blev stillet til Raadighed af Sparekassen, i Aarenes Løb gjorde et ret stort Arbejde for Byens Forskønnelse. Som dens Afløser kan betragtes »*Tønder Amts Kunst- og Turistforening*«, oprettet 1923.

Til Varetagelse af Borgernes kommunale Interesser oprettedes 1898 en »*Bürgerverein*«, der senere fik en Konkurrent i »*Kommunalverein*«.

Paa dansk Side varetages disse Interesser nu af »Tønder Kommunalforening« (fra 1920).

— — —

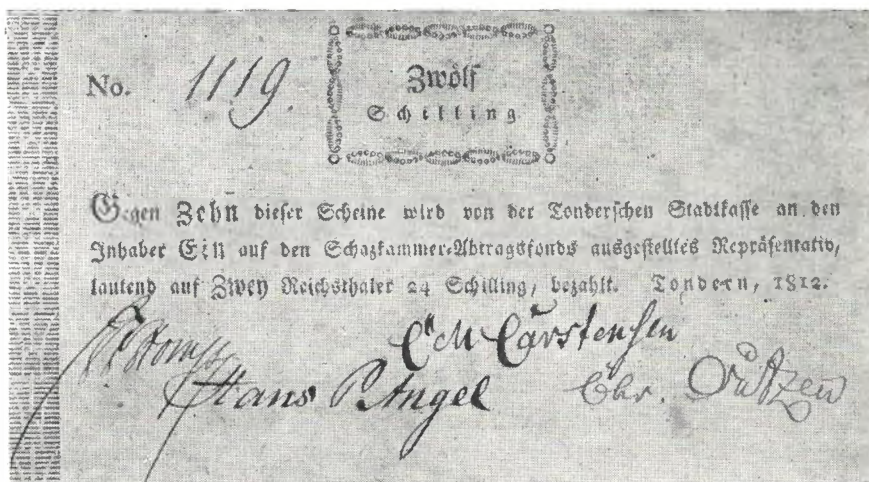
Tager vi som sidste Gruppe de Foreninger, hvis Formaal har været Selskabelighed, vilde vi drukne i Navne, hvis vi vilde nævne dem alle. En ældre Forening med Navnet »Harmoni« (stiftet 1820) gik den 1. Februar 1849 over i en 3 Maaneder tidligere startet »Bürgerverein«; dette Navn skulde en liberal Borgerforening dengang have. Foreningen holdt Klublokale med Læsestue og Konversationsværelse. Den sygnede efterhaanden hen, og udtraadte Medlemmer dannede i 1875 en ny »Harmoni«, som vistnok bestod til Verdenskrigen, ved Siden af en mere jævn »Familieklub«. — Mellem Krigene havde man paa dansk Side den eksklusive »Klubben fra 1850« og det mere jævne »Dansk Samfund«, sidstnævnte ledet af Cornelius Appel. En kortere Tid efter 1920 bestod der en »Tønderklub«; men Klubbernes Tid er nu forbi.

Ved Siden af de nævnte Foreninger har der i kortere eller længere Tid eksisteret mange andre med de forskelligste Navne som »Union«, »Gemütlichkeit«, »Concordia«, »Frohsinn« o. a. Den plattyske Forening »Jungs holt fast« (1899) og »Friesenverein« (1911) var ligeledes rent selskabelige Foreninger. Nævnes skal for Kuriositetens Skyld, at der i 1888 oprettedes en Forening »Germania«, som kun optog ugifte Medlemmer, og at der allerede i 1867 stiftedes en Forening, som i Foreningsvirvaret kaldte sig »Namenlos« (navnløs).

— — —

Hvis vore Efterkommere skulde være interesserede i at vide, hvorledes Foreningslivet i Tønder artede sig i Aaret 1943, kan de i denne Bog læse, at »Tønder Adressebog for 1942« nævner følgende 87 Foreninger:

Amtssammenslutningen af Haandværksmestre, Arbejdernes Fællesorganisation, Arbejdernes Mandskor, Arbejdernes Radioklub, Arbejdernes Oplysningsforbund, Arbejdernes Samariterforbund, Arbejdernes Skakklub, Bagerforeningen, Biavlerforeningen, Bagernes Forbund, Bund für deutsche Kultur, Dansk Samfund, Dansk Arbejde, Dansk Jernbaneforbund, Dansk Arbejdsmandsforbund, Dansk Kommunalarbejderforbund, Dansk socialdemokratisk Ungdomsforbund, Dansk Kvinde-samfund, Dansk Typografforbund, Dansk Frugtavl, Dansk Ungdomssamvirke, Dansk Funktionærforbund, Dansksindede sønderjydske Krigsdeltagere, De danske Forsvarsbrødre, Den danske Menighedspleje, Den konservative Forening for Tønder Sydkreds, Deutsche Jungenschaft Nordschleswig Standort Tondern, Deut-

NØDPENGESEDEL FRA 1812 MED BORGMESTER HORUPS UNDERSKRIFT.

sche Mädchenschaft Nordschleswig Standort Tondern, Deutscher Büchereiverein, Deutscher Lehrerverein für den Kreis Tondern, Deutsches Jugendherbergswesen Nordschleswig Ortsgruppe Tondern, Forenede danske Motorejere, Foreningen for sønderjydske Krigsinvalider og Faldnes Efterladte, Frivilligt Drengeforbund, Fjerkrævlerforeningen, Handels- og Kontormedhjælperne, Julens Glæde, Kolonihaveforeningen, Kreis-Schützenverband, Kristelig Lytterforening, Konservativ Ungdom, Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Musikernes Forbund, Murernes Fagforening, Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, N. S. D. A. P. Nordschleswig (nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei), Politiforeningen for Tønder og Omegn, Radikal Venstreforening, Retsforbundet, Remisearbejderne, Røde Kors, Schleswiger Wählerverein, »Schützenkorps Tondern von 1693«, Schleswigsche Kameradschaft, Slagteriarbejdernes Fagforening, Sportsfiskerforeningen »Vidaa«, Sparverein »Fröhliche Weihnacht«, Socialdemokratisk Forening, Snedkernes Fagforening, Smede- og Maskinarbejdernes Forbund, Sct. Georgsgilde, Tømrernes Fagforening, Tønder Sportforening, Tøndersches Ringreiterkorps, Tønder Amts Kunst- og Turistforening, Tønder Biblioteksforening, Tønder Byggeforening, Tønder frivillige Brandværn, Tønder Grundejerforening, Tønder Haandværkerforening, Tønder Handelsstandsforening, Tønder Kommunalforening, Tønder Læse- og Ungdomsforening, Tønder Radioklub, Tønder Roklub, Tønder Sangkor, Tønder Skakklub, Tønder Soldaterhjem (»Dannevirke«), Tønder Tennisklub, Tønder Frimærkeforening, Tønder og Omegns Husmoderforening, Tønder Spejdertrop, Tønder Pigespejdertrop, Tønder Lejerforening, Tønder Badmintonklub, Tønder Andelsboligforening, Venstreforeningen. — Fortegnelsen er dog ikke fuldstændig; bl. a. mangler: Norden, Det frie Nord, K.F.U.M. og K.F.U.K., Tunghørforening, Forening for Børnebespising.

De mange tidligere Slægter, der før os vimsede rundt paa Tønders Gader, fyldte Butikker og Værksteder og Mødelokaler, ligger nu paa Kirkegaarden. Enten de havde jappetravlt eller næppe gad flytte Benene, enten de bar Næsen i Sky som deres Bys store eller gik med Blikket sænket som de smaa i Samfundet, enten de kun interesserede sig for deres egne eller var ivrig optagne af Foreningers og Kommunes Anliggender, Døden hentede dem alle en Dag. Og deres Navne er glemte. Og det er godt saadan; ogsaa vore Navne skal slettes som Sne, der faldt i Fjor; de tidligere Slægters Navne skal ikke være en Byrde for Eftertiden.

Men aldrig bør vi glemme Navnene paa dem, der selv ikke glemte os, idet de tænkte paa at gøre godt mod Efterslægten. En Borger bør kende sin Bys *Velgørere*; ved et Byjubilæum bør deres Navne opfriskes og fæstnes paany for et Stykke Tid.

Man har sagt, at Tønder By har flere Legater end alle andre Byer af tilsvarende Størrelse. Hvis dette er rigtigt, ligger det vel delvis i, at Tønder var en stor og rig By, da denne Form for Velgørenhed særlig ytrede sig, men saa stagnerede og blev en Lillekøbing i Forhold til de andre. Men det maa ogsaa ligge i, at Almeninteresse og smukt Borgersind har været særlig levende og virksomme her.

Det er umuligt at give en Fortegnelse over *alle*, som inden deres Død har betænkt deres By, særlig de fattige og gamle, med Gaver. Den Kniplepige eller det lille Haandværkerpar, der hele Livet igennem sled og spinkede og sparede for at efterlade nogle faa Hundrede Mark til Lindring af Nøden hos andre, har maaske givet mere end den rige Kniplingsgrosserer, der kunde skænke de store Beløb. Men det er naturligt, at den efterfølgende Liste kun kan nævne de største Velgørere, Størrelsen beregnet efter Beløbene.

Tønder Sparekasse. Paa Pladsen Nr. 1 i denne Række bør Tønder Sparekasse nævnes som Byens største Velgører. Sparekassen oprettedes 1820, kaldte sig i den Tid, da Kommunen ogsaa drev en Sparekasse, »Den gamle private Spare- og Laanekasse«, efter 1920 »Tønder Sparekasse«. Fra det Tidspunkt af, at den begyndte at give Overskud, gav den hvert Aar alt, hvad der blev indtjent, til almennyttige Formaal, og det samlede Beløb kom indtil Verdenskrigen op paa henimod ½ Million Mark. Dengang brugte man ikke Udtrykket »Fadderskab«, men alle Foreninger med almennyttigt Formaal havde i Sparekassen en rundhaandet Fadder. Lokalerne var smaa og tarvelige, Bestyreren fik en lille Løn, Bestyrelsens øvrige

GRAVSTEN OVER PAUL OG HELENA POPSEN I TØNDER KIRKE.

Medlemmer intet; men der er i de sidste 50 Aar før den første Verdenskrig ikke lavet noget nyt og nyttigt, uden at Sparekassen har staaet bagved med store Tilskud: Varmeanlæg i Kirken, Gadernes Brolægning, Flisebelægning paa Fortovene, Broerne ved Anlægget, Udsmykning af Statsskolens Festsal, Byens Forskønnelse, Svendehjemmet o. s. v. Som Eksempel nævnes de Tilskud, Sparekassen bevilgede i et enkelt normalt Aar, Aaret 1893: Til Kirkens Opvarmning 5000 M., til Kirkestole 1000 M., til Pension til Førstepræsten 800 M., til det kommunale Sygehus 1000 M., til »Herberge zur Heimat« 800 M., »Warteschule« 800 M., Forskønnelsesforening 800 M., Kommunekassen 400 M., Skolebiblioteket 300 M., Sygekassen 300 M., Spareforeningen 300 M., Folkekøkken 500 M., Good Templar I 100 M., Good Templar II 100 M., Kampfgenossenverein 200 M., ialt 12.400 M.

INDSKRIFT PAA HUSET VESTERGADE 18 (Gaardsiden).

Peter Struck, født i Aabenraa 1659, Kniplingshandler og Raadmand i Tønder, boede Vestergade 18, hvor to Tavler ud til Gaarden endnu minder om ham, død 1713. Hans eneste Datter var gift med Kammerherre v. Roepstorff ved det gottorpske Hof. Peter Strucks Fader, der vistnok var Lærer i Hellevad, døde 3 Uger før Dren-

MINDESMÆRKE FOR CARSTEN RICHTSEN
(ved Nørre Allé).

MINDESMÆRKE FOR PROVST BALTHASAR
PETERSEN (i Seminariegaarden).

gens Fødsel, og Peter Struck opvoksede som Halv-Vajsenbarn i trange Kaar. I sit Testamente skænkede han 91 Demat Jord (1 Demat = $\frac{1}{2}$ Hektar) i Frederikskog til Oprettelse af et Vajsenhus for 12 Drengene samt til Hjælp til en Vajsenhusskole for Børn fra Byen. Til Strucks Legat hører i Dag 90 Hektar i Frederikskogene, idet de oprindelige 91 Demat blev fordoblede ved Inddigningen af den ny Frederikskog 1859-61. Senere har andre Velgørere, hvis Navne her ikke skal nævnes, stiftet mindre Legater til Vajsenhuset, saa dette udover Peter Strucks Jorder ejer 21 Hektar Jord, deraf de 20 Hektar i Marsken.

Paul Popsen, født 1726 i Tønder som Søn af en Tinstøber, Kniplingshandler og Raadmand i Tønder, boede Vestergade 6, levede i barnløst Ægteskab, død 1. Januar 1800. Han skænkede 170 Demat Jord, næsten alt i Marsken Syd for den nuværende Grænse, til Hjælp til Kirker, Skoler, Arbejdshuse og fattige.

Balthasar Petersen, født 1703 i Tønder som Søn af en Kniplingshandler, Præst og Provst i Tønder, død 1. Januar 1787. Han skænkede Gaarden Gørresmark (209 Demat) 6 Fenner ved Tønder samt 12.800 Rdl. kontant til Oprettelse af et Lærerseminarium i Tønder, det ældste i Norden. De kontante Penge gik tabt som Krigs-laan i Verdenskrigen, Legatets øvrige Indtægter uddeles som Stipendier til Seminarieelever.

Hans Friedrich Leo, født i Tønder 1730 som Søn af en Krydderihandler og selv Krydderihandler, boede Storegade 11, ugift, død 1812. I Testamentet skænkede han 60 Demat Jord i Frederikskog til Hospitalet (de gamles Hjem), 3300 Rdl. til

Byens fattige og mindre Beløb til andre Formaal. — Ogsaa mange andre har betænkt Hospitalet med Gaver.

Carsten Richtsen, født i Tønder 1746 som Søn af en Kniplingshandler og gift med en Datter af en Kniplingshandler, hvorved han arvede to store Formuer; Borgmester i Tønder 1790-1812, død 1821; Mindesmærke over ham, lavet af den i Tønder hjemmehørende Billedhugger Møllgaard, afsløret 17. Juli 1881. Richtsen ejede Husene Vestergade 7, 9, 11 og 13 og boede i det kendte, statelige Hus Nr. 9. De to Statuer, som i Dag staar ved Alléen foran Banegaarden Tønder Øst, stod dengang i hans private Have. To Børn døde som smaa, og Richtsen døde barnløs. Richtsen lod Nørre Allé plante og skænkede den til Byen; i sit Testamente gav han 4000 Rdl. til dens fremtidige Vedligeholdelse. Desuden skænkede han 141 Demat Marskjord, der nu ligger Syd for Grænsen, til de fattige og sine 6 Kanoner (der nu staar paa Museet) til Byen til Salutskydning ved festlige Lejligheder. De blev brugt ved Kejserens Fødselsdagsfester helt til Verdenskrigen.

Georg Friedrich Horup, født 1757 paa Godset Seekamp i Holsten som Søn af en Godsforvalter, der hørte hjemme paa Sjælland, 1781 Bysekretær i Tønder, 1812-20 Borgmester, boede Østergade 18, død 1839. Hans opsparede Formue gik tabt ved Statsbankerotten i 1813, og derfor blev Horups Legat ikke betydeligt: 4269 Rdl. til trængende Husejere; men kun Rentesrenterne maa udbetales, medens Renterne skal tilskrives Kapitalen. Formuen var i 1920 steget til godt 33.000 M., som gik tabt ved Inflationen; men den danske Stat yder i Valutaerstatning en aarlig Sum paa 1486 Kr.

Sophie Bargum, Datter af en Advokat i Tønder, oprettede 1867 et Legat, bestaaende af en Fenne paa Tønder Mark (3,38 Hektar) og 1200 M. til Tyende i Tønder og Hostrup Sogn som Anerkendelse for lang og tro Tjeneste.

Joh. Georg Nik. Specht og **Hans Petersen** var Slagtermestre Spikergade 18, begge ugifte. De oprettede i 1876 et Legat paa 43 Hektar Jord, der i 100 Aar skal komme deres Familier til gode, men saa (altsaa 1976) skal tilfalde Byen. Et andet Legat paa 8.000 M. skal yde Hjælp til Bæklædning af 12 Piger til Konfirmationen, og et tredje Legat giver Midler til Uddeling af 40 Portioner Kødsuppe med Boller hvert Aar paa Hans Petersens Fødselsdag den 26. September.

Carsten Erich Carstens, født 1810 i Tønder som Søn af en Købmand, 1840 Præst i Tønder, 1864-84 Provst, død 1899. Begge hans Børn døde 1864. Carstens testamenterede 45.000 M. til trængende, 10.000 M. til Kirkens Vedligeholdelse, 5000 M. til Betaling af Restgæld fra Kirkerestaureringen i 1892, 6000 M. til Understøttelse af en teologisk Student fra Tønder, 4000 M. til Understøttelser til to Seminarieelever fra Tønder, 1000 M. til »Herberge zur Heimat«, 1000 M. til Horups Legat, 2000 M. til andre Formaal. Pengene gik tabt dels som Krigslaan og dels i Inflationen efter Verdenskrigen; men den danske Stat betaler aarligt i Valuta godtgørelse 1500 Kr. til de trængende og 130 Kr. til to Seminarieelever.

Asmus Leonhardt. Faderen var Arbejder i Lorenzens Jernstøberi i Tønder, og Forældrene blev paa deres gamle Dage optaget paa Hospitalet. Asmus Leonhardt blev Kaptajn og Vicepræsident i et stort Rederi paa Kuba. 1923 skænkede han 50.000 Kr. til Tønder By, for hvilke der købtes Marskjord, som alle Dage har været den mest solide Kapitalanbringelse. Indtægterne skal bruges til 1 Friseng paa Sygehuset, 1 Friplads paa Alderdomshjemmet og Resten til værdige trængende.

Andreas Ingwert Andersen, født i Tønder 1833, Blikkenslagermester Østergade 4, død 1904. Hustruen død 1931. De to Ægtefolk arbejdede og sparede hele Livet for at kunne oprette et Legat. Dette traadte i Kraft den 1. Januar 1933. Formuen, 12.126 Kr., skal anvendes til Hjælp for en ung Haandværker fra Tønder ved videre Uddannelse paa Fagskoler eller lign.

Nævnes kan endnu, at Fru **Christine Angel,** født Feddersen, i 1872 testamenterede 38.000 M. til Gadernes Brolægning (Sparekassen gav 18.000 M). I 1882 anbragtes der en Mindetavle for Fru Angel paa Huset i Vestergade 11, hvor hun havde boet; men denne er senere forsvundet.

MALERI AF PROVST CARSTENS
(i Tønder Kirke).

DEN DANSKE FORSAMLINGSGAARD »TØNDERHUS« (indviet 1943).

Den nationale Udvikling i Tønder.

MAN plejede tidligere at sige, at Tønder var dansktalende, men tysksindet, medens Flensborg var tysktalende, men dansksindet. Tønder og Aabenraa ligger inden for det Omraade, som i Dag fra dansk Side kaldes »den truede Firkant«, og af disse to Byer regnes Tønder for at være den mest tysksindede. Hvad er Aarsagen hertil?

Udgangspunktet er for alle fire nordslesvigske Købstæder ens: en overstrømmende, patetisk, dansk Patriotisme i den »gyldne Tid« omkring 1800, styrket meget ved det engelske Overfald i 1807 og næppe rokket under Napoleonskrigene, der ellers bringer den første Opvaagnen af en Nationalfølelse i nyere Forstand. Det er ikke, som mange mener, blot en Loyalitetsfølelse over for Konge og Stat, der

næres, men en varm Følelse af Samhørighed med det danske Folk og Fædreland.

»Liebe fürs Vaterland
knüpfet ein schönes Band
durchs ganze Land!«

(Tond. Int. Blatt 29. 1. 1818).

Det næste Skub mod den nye Tid sætter ind med Liberalismens Gennembrud i 1830. I Hertugdømmerne markeres det ved Uwe Jens Lornsens Fremtræden; men hans Agitation afvises bestemt. »Stolz grüss' ich dich, Dänemark, mein Vaterland!« synger Tond. Int. Blatt 1. September 1831, og den 19. Januar 1932: »Wohl dir, o Dänemark! Mag's draussen stürmen, Not hat's nicht um dich!« Her i Danmark er der ingen Grobund for Revolutioner!

Oprettelsen af Stænderforsamlingerne i Hertugdømmerne ændrer i Begyndelsen intet ved denne Indstilling. Den første Repræsentant, Tønder Købstad valgte som delegeret, Digegreve Nissen, var en loyal Mand; bl. a. stemte han for Ophævelsen af Toldgrænsen ved Kongeaa. Den næste Repræsentant, Herredsfoged, Justitsraad Drøhse (1838-40), gik ikke blot med Regeringen gennem tykt og tyndt, men betegnes endog af den tyske Dr. Kurt Hector som den eneste i hele den slesvigske Stænderforsamling, der med Rette kan kaldes hørende til et fast »Regeringsparti«.

Et Vendepunkt med et brat og radikalt Omslag sætter ind med Aaret 1840. Fra nu af gaar »Tond. Int. Blatt« i god Overensstemmelse med det toneangivende Borgerskab med Slesvig-Holsteinismen gennem tykt og tyndt, og Tønder fremtræder i Tidens Løb som den mest tysksindede By, uden en mærkbar dansk Opposition som i de andre nordslesvigske Købstæder. Hvad er Aarsagen hertil? Det skyldes ikke *Blodsbaand*, der kunde vise sydpaa. Vælger man som Eksempel de tysksindede Raadmænd, der blev afskedigede 1851, saa var Detlef Jensen *Angel Søn* af en *Angelbo*, Oluf *Hanquist Søn* af en *Svensker* fra *Vestervig* i *Smaaland*, F. J. *Radoor Sønnesøn* af en *Fynbo*, og Nis *Jürgensen* var fra *Haderslev*; Borgmesteren hed *Broder Knudsen*, og den afskedigede Kæmner og Formand for Deputeretkollegiet *Graus Grausen Wedersøe* var *Søn* af en *Gravers Graversen* fra *Vedersø* i *Vestjylland*. — Det skyldtes heller ikke *Modersmaalet*, thi »det er desværre sandt, at Omgangssproget i Tønder er en dansk Jargon, der har saa faste Rødder her, at selv Ultra-Slesvig-Holstenere

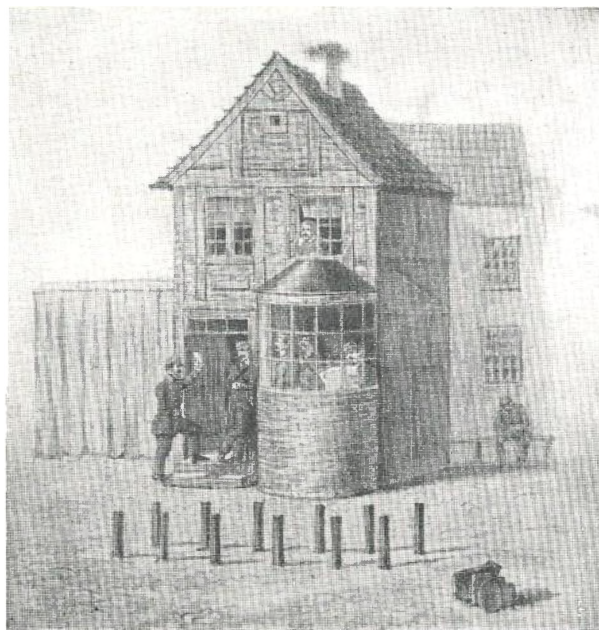
plejer den omhyggeligt og bibeholder den i deres Hjem og Omgang«. (Tond. Intell. Blatt 2. September 1841).

Aarsagen til, at Aaret 1840 blev det skelsættende Aar, er dels den elskede Kong Frederik VI's Død i Slutningen af 1839, dels den Omstændighed, at den sydfra frembrydende Liberalisme i dette Aar (1840) ved de franske Trusler mod Rhinen blev forvandlet til en *National-liberalisme*, medens den tidligere havde været internationalt præget. At Tønder og Aabenraa blev mere tyske end de andre, skyldtes den Atmosfære, der var fremkaldt ved 150 Aars gottorpsk Herredømme, idet Modsætningen mellem gottorpsk og kongeligt i Underbevidstheden blev til en tysk-dansk Modsætning. At Tønder senere blev mere rent tysksindet end Aabenraa, skyldtes dels det stærkt tyskprægede Opland, dels Aarhundredernes lybske Ret og dels den Omstændighed, at der i Tønder ikke fremstod en Mand af Frederik Fischers Støbning.

Man maa overhovedet ikke undervurdere *Enkeltpersonernes* Indflydelse i denne skelsættende Tid. Naar Vilstrup, Rabsted og Uge Sogne hvert for sig af de omkringliggende kaldes »det lille Tyskland«, kan der paapeges indflydelsesrige »Sognekonger« som Aarsager dertil: Sognefoged Knud Bertelsen Nissen i Vilstrup, Stænderdeputeret Thies Steenholdt i Rabsted, og Gaardejer Bachmann i Uge; det tilsvarende gælder de danske Sogne. I Tønder hed »Sognekongen« Johannes Christian Todsén, en Købmand som Peter Hiort Lorenzen, indfødt Tønderinger, hørende til en paa Egnen vidt forgrenet Slægt. Han var dybt grebet af de nye liberale og demokratiske Idéer; han holdt ildnende Taler, skrev Petitioner, agiterede for Landinspektør Tiedemanns »Landesbank«, repræsenterede Tønder ved det store Møde i Hundeklemmen ved Aabenraa i 1843 og optraadte som Taler ved den store Friserfest i Bredsted i 1844. Det var ham, der opdagede Advokat Beseler og fik hans Valg i Tønder gennemført i 1841, og da Beseler i 1848 blev den drivende Kraft i den provisoriske Regering, traadte Todsén som valgt Stedfortræder ind paa hans Plads.

Den 10. Maj 1848 gav hans Broder Thomas Andreas Todsén sin Datter Navnene *Germania Victoria Liberta*. Der har vi den vaagne Tønderborgers Program og Bekendelse: Tysklands Sejr betyder Friheden! Der er ikke tænkt paa en national Befrielse, thi paa den Tid var det danske det undertrykte i Slesvig, som den unge Bogbinder

Niels Christian Nissen i Haderslev (hvis Forældre begge var fra Tønder) ganske rigtigt gjorde opmærksom paa. Frihed betød Borgerfrihed. Det danske var Reaktion, Enevælde, Fattigdom, det tyske, der kom sydfra, var Fremskridt, Liberalisme, Demokrati, Kultur og Rigdom. Det er meget vigtigt at sætte sig ind i dette, hvis man vil forstaa Tidens Røre og Udviklingens Gang.

VAGTEN I TØNDER ca. 1850.

Da Rygtet om Begivenhederne i Kiel og Rendsborg den 23. Marts 1848 naar Tønder, sammenkaldes der et Borgermøde, hvor J. C. Todsens holder en begejstret Tale. Dagen efter sendes han og Stads-kæmner Rehhoff til Aabenraa for at undersøge, hvorledes denne By stiller sig. De kommer tilbage den 25. Marts og meddeler, at Aabenraa Købstad straks har anerkendt den provisoriske Regering, hvis Leder er Beseler, og sendt en Deputation med Anerkendelsen til Rendsborg. Bykollegierne raadslaar nu sammen med Todsens, og denne holder en stor Tale til Folket paa Torvet. Man enes om at anerkende den provisoriske Regering, dog først, naar denne henvender sig til Tønder med Anmodning derom. Dagen efter kommer denne Anmodning med

Posten, og Bykollegierne vedtager den 26. Kl. 11: Da den provisoriske Regering iflg. sin Proklamation vil vogte Landets og den retmæssige Hertugs (d. v. s. Kongens!) Rettigheder, saa beslutter Byraadet at anerkende den. Dagen efter sættes en sort-rød-gylden Fane ud fra Raadhuset, og Borgmester Knudsen udbringer et Leve for det tyske Fædreland. — Man lægger Mærke til, hvorledes Tønder Købstads Optræden i disse Dage er præget af Maadehold og Forsigtighed, og da Grev Schack den 3. April stiller Bykollegierne det Ultimatum, om man anerkender Kong Frederik VII eller ikke, kan man med god Samvittighed svare, at det har man aldrig nægtet; man har kun anerkendt den provisoriske Regering, der har lovet at varetage Kongens Interesser mod den københavnske Pøbel, for at hindre Anarki. Da Friserne tilbyder at komme Tønder til Hjælp mod Danskerne, beder man dem blive, hvor de er. Men Borgerflertallets Sympati er der ikke Tvivl om; det tyske Militær modtages med Jubel og Illumination.

1851 bliver Skolesproget i Tønder dansk, svarende til Modersmaalet, men mod Borgerskabets Ønske. I Kirken bliver Dansk og Tysk ligeberettigede, dog med en vis Honnørstilling for det tyske, idet Førstepræsten, Provst Tidemand, prædiker tysk hele Aaret rundt med Undtagelse af en Julegudstjeneste. De mest kompromitterede Embedsmænd og Præster afskediges og erstattes af nye nordfra, de andre bliver siddende i deres Embeder. Byen faar dansk Borgmester og Magistrat, Seminariet genaabnes 1858 som et rent dansk Seminarium. J. C. Todsens sælger alt, hvad han ejer, og flytter til Hamborg, hvor han bliver boende indtil sin Død ved Nytaar 1880. Nu vover det danske Element i Byen, der som overvejende hørende til Smaakaarsstanden hidtil har holdt sig tilbage, sig frem. Den naturlige Fører er Farver og Raadmand Asmus Tychsen *Diemer*, ligesom Todsens en født Tøndering og rodfæstet i en Slægt, der i mange Led har siddet i Tønder og Landsognet. Det viste sig hurtigt, at der i det skjulte havde været mere Danskhed i Tønder, end det syntes udadtil, og 1863 lykkedes det at faa *Diemer* valgt som Stænderdeputeret for Tønder.

Søndag den 7. Februar 1864 kom det danske Militær med Kanoerne fra Frederiksstad gennem Tønder. Da de drog videre nordpaa, sluttede de fleste danske Embedsmænd og Lærere sig i Panikstemning til, endskønt mange af dem, som Lærer Hagerup skriver, godt kunde være blevet uden at blive forulempede. Der dannede sig en Komité af

12 tyske Borgere, som udpegede de danske Embedsmænd, der skulde forlade Byen, og til Gengæld garanterede for deres Familiers og Ejendeles Sikkerhed. Da Fysikus Ulrich, der var blandt de udpegede, nægtede at rejse, blev han ved Demonstrationer tvunget dertil, og der forefaldt nogle Rudeknusninger og andre Tilløb til Optøjer; men paa den anden Side viste tyske Borgere ogsaa stor Hjælpsomhed mod danske Embedsmænd og deres Familier. Om Tirsdagen blev Hertugen af Augustenborg efter en forvirret Tale af Apoteker Dreger proklameret som Hertug Friedrich VIII, og da det preussiske Militær 8 Dage efter rykkede ind i Byen, blev det modtaget med Illumination og stor Begejstring. Det meste af Krigen laa der østrigske Tropper i Byen.

Nu vendtes atter Tingene paa Hovedet. Skolesproget blev igen tysk, Seminariet ligeledes. Det danske Element dukkede Hovedet, men var der stadig. Blandt »Intelligensen« kan nævnes Advokat Gjessing, Lægerne Dr. Friis og Dr. Jersild (fra 1879), Apoteker Haastrup (fra 1877), Kogsinspektør Refslund, blandt Borgerne Dyrslæge A. Hage, Købmændene P. Olufsen og Madsen, Farver og Landinspektør A. T. Diemer, Jernstøber Lorenzen, Hattemager P. Hansen og Skomager Matthiesen. Ved de to Valg til den nordtyske Forbundsdag i 1867 blev der afgivet henholdsvis 388 tyske, 78 danske — og 338 tyske, 68 danske Stemmer, saa Danskerne hver Gang mønstrede 16,8 % af Stemmerne. Ved det første Valg til den tyske Rigsdag i 1874 blev der afgivet 231 tyske og 34 danske Stemmer, d. v. s. 12,2 % danske Stemmer.

Men de fleste danske Borgere i Tønder opgav hurtigt at stemme dansk ved Valgene. Da man hørte til 4. Valgkreds (Tønder-Husum-Ejdersted Kredse) var Stemmerne paa Forhaand spildte; saa hellere stemme paa et tysk Parti efter økonomiske Interesser eller gøre en dansk Indsats ved at stemme paa den frisindede Kandidat, der i denne Valgkreds altid kæmpede en Kamp paa Liv og Død med de nationalliberale Danskerædere! Det var praktisk dansk Gerning i Mod-sætning til den tomme Demonstration at kaste en dansk Stemme ud i Havet! Ved Siden af disse Fornuftgrunde spillede naturligvis Afhængighedsforhold ind hos baade Tjenestemænd, Arbejdere og næringsdrivende. Valgtallene er derfor ikke en paalidelig Maalestok for det danske Elements virkelige Styrke i Forhold til det tyske:

VALGTAL FRA RIGSDAGSVALGENE.

1874:	330 tyske	34 danske = 9,4 % danske Stemmer			
1877:	286 "	16 " = 5,3 " " "			
1878:	313 "	11 " = 3,4 " " "			
1881:	317 "	16 " = 4,8 " " "			
1884:	386 "	12 " = 3,0 " " "			
1887:	535 "	Danskerne opstillede ikke.			
1890:	516 "	19 danske = 3,6 % danske Stemmer			
1893:	473 "	21 " = 4,3 " " "			
1898:	440 "	13 " = 2,9 " " "			

Disse Tal er, som sagt, ikke et nøjagtigt Udtryk for det danske Elements talmæssige Styrke i Byen. Man savnede hele Tiden paa dansk Side en Fører og Organisator. Redaktør Peter Skovrøy holdt ganske vist siden 1882 trofast »Hundevagten« gennem en hel Menneskealder; men aktiv Kamp og planmæssigt Organisationsarbejde laa ikke til hans Kunstnernatur.

Et Vendepunkt for hele Nordslesvig og ogsaa for Tønder satte ind ved Aarhundredskiftet. Det Slægtled, der havde oplevet 1864 og hvis bærende nationale Grundlag havde været Genforeningshaabet, sank i Graven, et nyt traadte til, uden Udsigt til en Genforening og overvejende uden Tro paa en Genforening, men med en desto stærkere etisk betonet Danskhed, hærdet ved Köllerpolitikens urimelige Uretfærdighed. Østfra trængte Ungdomsforeningsbevægelsen vestover. Samtidig rykkede et nyt Kuld Danskere ind i Byen, fremmed for den Selvopgivelsesaand, der herskede der. 1901 oprettedes »Tønder Landmandsbank«, og det danske Element fik derved i Bankdirektør R. P. Rossen en myndig Topfigur. Unge Købmænd og Haandværkere slog sig ned i Byen, blandt disse Bagermester Thorvald Petersen, der med østslesvigsk Ilterhed og Vaagenhed gik i Gang med at opspore og samle de mange Danskere, der sad i Byens Kroge. Resultatet begyndte at vise sig ved Valgene:

Rigsdagsvalg	1903:	416 tyske	28 danske = 6,3 % danske Stemmer		
	1907:	653 "	41 " = 6,0 " " "		
	1912:	800 "	80 " = 9,1 " " "		

Fra de 13 danske Stemmer i 1898 var Stemmetallet sprunget opad: 13 — 28 — 41 — 80 og var 1912 ikke saa langt fra Socialdemokraternes

BAGHUSET TIL »TØNDER LANDMANDSBANK« (Tønder Læseforenings første Mødelokale).

113 Stemmer. Man var sig bevidst, at denne Bevægelse kunde fortsættes, og i Glæden over Valgresultatet stiftede man Valgafte-
nen den 12. Januar 1912 »Tønder Læseforening«, den første danske Forening i Tønder efter 1864.

Resultatet af et maalbevidst Arbejde viste sig ved Afstemningen

den 10. Februar 1920, da der af de bosiddende Tøndringer blev afgivet 1437 tyske (71,7 %) og 566 danske Stemmer (28,3 %).

Den nationale Udvikling efter 1920 belyses bedst ved Resultaterne af Byraadsvalgene.

Byraadsvalg		Mandater	
1922:	tyske 8	dansk-borgerlige 5	socialdem. 2
1925:	tyske 7	dansk-borgerlige 6	socialdem. 2
1929:	tyske 8	dansk-borgerlige 5	socialdem. 2
1935:	tyske 7	dansk-borgerlige 5	socialdem. 5
1937:	tyske 6	dansk-borgerlige 6	socialdem. 5

1937 fik Tønder en dansk Borgmester, og det tyske Element er paa alle Omraader tydeligt blevet Mindretal. Det skal dog bemærkes, at det er noget større, end Valgtallene viser, da en Del Tyskere ved Valgene stemmer paa de danske Lister, svarende til, hvad der omvendt var Forholdet før 1920.

— — —

Den nationale Kamp i Tønder har hele Tiden været kendetegnet ved en større Fordragelighed end i de andre nordslesvigske Købstæder; vestjysk Sindighed har vist sig i større Tolerance hos begge Parter. Bykollegierne i Tønder var 1848 mere besindige og forsigtige end deres Kolleger i Aabenraa. Mellem de to slesvigske Krige sad de virksomste »Klosterbrødre«, der krævede større Selvbestemmelseret for Tyskerne, i Tønder: Præsten Mathias *Dahl* og Lærer Cornelius *Appel*. Lærer Vilh. *Hagerup* roser i sine Breve fra 1864 tyske Borgeres Hjælpsomhed over for de danske Soldater og danske Tjenestemænd. Efter 1864 var Tønder meget patriotisk og forstod at fejre de tyske Fester med særlig Glans; Tønder fremtraadte som en rent tysksindet By; men selve Borgerskabet vendte ikke Brodden mod Danskerne, og Tonen i »Tondernsche Zeitung« under Redaktør Thamssens Ledelse fandt ikke Genklang i Byen. Landraadene *Bleicken* (1865-1883) og Hofraad *Hansen* (1883-1. Jan. 1902) var i Mod-sætning til de andre nordslesvigske Landraader meget forstaaende over for Danskheden, og det var først, da Landraad *Rogge* traadte til i 1904, at der indledes en ny Kurs paa Amtshuset. Saa vidt man kan se, har der saa godt som hele Tiden efter 1864 siddet mindst een dansksindet Borger i Byraadet, naturligvis ikke valgt som Dansker, men valgt af sine Medborgere uanset dette, at han privat havde danske

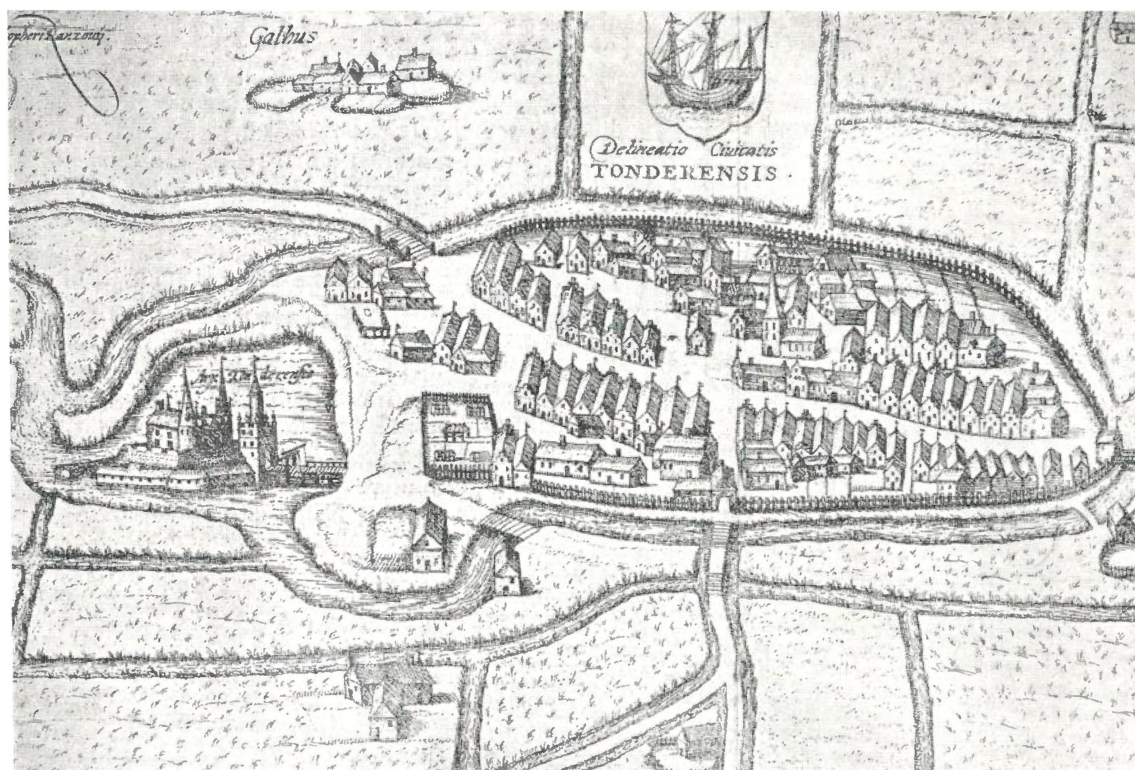
Sympatier. — Da Haderslev Byraad i 1870 opfordrede til at støtte en Henvendelse til Regeringen om Ophævelse af § 5, kunde der ikke opnaas Tilslutning dertil i Tønder Byraad. Den 22. December 1908 vedtog Tønder Magistrat og Byraadskollegium enstemmigt at advare Borgerne mod at tiltræde en Lokalafdeling af Kamporganisationen »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig«, »fordi en saadan Afdeling vilde være egnet til i Tønder at fremkalde en absolut ufrugtbar Kamp mellem tysksindede og dansksindede Indbyggere og saaledes forstyrre det gode Forhold, som hidtil har hersket mellem de i politisk Henseende forskelligt tænkende Borgere i Byen Tønder«. Naturligvis oprettede den tyske Forening en Afdeling i Tønder, men Borgerskabets Indstilling ses af den Kendsgerning, at der blandt de 13 Mænd, der valgtes som Bestyrelsesmedlemmer (inkl. Suppleanter) kun fandtes een — tilmed en meget ubetydelig Mand — der kunde regnes som hørende til virkelige Borgerkredse; alle de andre var fremmede Døgnfluer i Byen.

Efter 1920 har man vist den samme gensidige Tolerance, og Forholdet mellem de to nationale Elementer har indtil de senere Aar, hvor der er indtraadt en Skærpelse, været forbilledligt for et nationalt Kampomraade. Det er ikke en Kuriositet, men et Tegn paa principiel Fordragelighed, at man i Tønder som den eneste Købstad i Danmark ser danske og tyske Gadeskilte paa alle Gadehjørner. I fælles Kærlighed til deres By kan ogsaa Danskere og Tyskere fejre Tønders 700 Aars Købstadjubilæum.

II. DEL.

TØNDER BYPLAN 1943.

BRAUN'S PLAN AF 1580.

Byplan = Gadenavne = Marknavne.

HVEM af de ældre lokalkendte tænker paa, at *Gader* er *Gaader* for de unge og for Tilflyttere? Sikke mærkelige Gadenavne i Tønder! Hvorfor hedder det Pebergade og Uldgade, men Wolfstrasse? Hvem var Struck og Horup og Bargum? Hvad hed Leo og Carsten med Efternavne? Hvilken Speaker har givet Navn til Spikergade? — Navne har imidlertid altid en *Mening*, og Borgerne i de enkelte Gader skulde gerne vide, hvorfor deres Gade just har dette Navn.

De fleste er ikke klar over, at Tønder Købstad i 650 Aar laa saa godt som uforandret i Størrelse paa det Omraade, den allerede dækkede, da den fik Købstadrettigheder, og at Rammerne først er sprængte i Løbet af de sidste 50 Aar. Den, der har levet i Tønder

siden omkring Aar 1900, har oplevet, at 28 af Tønders 43 Gader har faaet Navne! Det er altsaa ikke blot Storbyerne, som har sprængt deres Rammer i de sidste Menneskealdr.

Det gamle Tønder laa i 650 Aar paa en Holm mellem Vidaaen i Syd og Laurentiusstrømmen i Nord, som skiltes ved Østerport og forenedes igen ved Tønderhus (se Braun's Kort). Tre Veje førte ind til Byen: Løgumklostervejen gennem Østerport, en Sommervej fra Sæd gennem Sønderport inden for Vidaaen, — der indtil 1598 løb Nord om det nuværende Hostrups Hotel — Ribe-Møgeltøndervejen over Vesterbro. Om Natten og i Faresituationer blev Portene lukkede og Broen trukket op; langs med Aærne var der Palisader, som man ser det paa Brauns Kort.

Denne gamle By var inddelt i 4 Bykvarterer, hvert paa 30 Stavns-huse: S.Ø.-Kvarteret fra Østerport til »Den hvide Svane« ved Torvet og alt Syd derfor, S.V.-Kvarteret fra Storegade 10 til Kogade og alt Syd derfor, N.V.-Kvarteret fra Torvet til Laurentiusstrømmen og alt Nord derfor, N.Ø.-Kvarteret fra Humlekærren og Raadhuset til Østerport og alt Nord derfor. I 1774 indførtes der Husnumre inden for disse Kvarterer (altsaa ikke endnu nummererede efter Gader), og disse Numre gjaldt helt op til lidt efter 1900, da man først gik over til at nummerere Husene efter *Gader*. Gadenavne havde altsaa i de første 650 Aar ikke den Betydning, som de har i Dag.

Vi gaar gennem det gamle Tønder omkring Aar 1500. Fra Østerport (ved den nuværende Indgang til Anlægget) til Torvet laa Østergade. Torvet med Klokkehus, Kagemand og Galge (til ca. 1500) og Raadhus (straatækt til 1643) var dengang større, idet det gik til det nuværende Missionshotel. Derfra til Laurentiusstrømmen gik Vestergade. Dette var Lilletønders gamle Landsbygade, der ved Torvet var delt i en Østergade og en Vestergade. Smedene boede for Brandfarens Skyld for sig i Smedegade ved Kirkegaarden. Fra Vesterbro til Skibbroen gik Kogade, ad hvilken Studene blev drevet hen til Slotsbommen, hvor der skulde betales Told.

Andre Gader havde det gamle Tønder ikke. Mellem Hovedstrøgets Baghuse og Møddinger gik der 4 Veje eller Gyder »bag Staldene«, Øster-, Nørre-, Sønder- og Vester- bag Staldene, en for hvert Kvarter. Tværgader eksisterede ikke. Fra Torvet førte en Markvej, »e Stokvej«, hen til en Stok (d. v. s. en Løbeplanke) over Laurentiusstrømmen

foran den nuværende Banegaard Tønder Øst, og en smal Slippe førte fra Torvet ned til Sønderport. *Kobbergade*, der maaske har Navn efter en Kobbersmed, og *Pebergade*, der muligvis minder om Peblingerne (Latinskolens Elever) eller Pebersvendene (hanseatiske Handelsbetejnte), var andre Smøger.

I|JØRNET VESTERGADE-KOGADE ca. 1840.

Tre afgørende Begivenheder har hver for sig omstyrtet denne gamle Byplan: Kirkereformationen fra ca. 1530, Jernbanerne fra ca. 1870, Tønders Indlemmelse i Danmark fra 1920.

Da Laurentiuskirken med sin Kirkegaard blev nedlagt efter Reformationens Gennemførelse, forlængedes Vestergade med nye Borgerhuse fra det nuv. Hotel Tønder til Laurentiusstrømmen (indtil Vestergade 43, Bai Nielsen). Paa det nedlagde Klosters Grund opstod Slotsgade og Uldgade. Paa Sydsiden af Slotsgade boede Hertugens Slotspersonale, medens Trekanten mellem Slotsgade og Møllevej af Hertugen blev skænket til højere Embedsmænd. *Uldgade* fik sit nu-

værende Navn i 1920, fordi Redaktør P. Skovrøy formodede, at Uldspinderne havde boet der. Paa Tysk kaldtes den Wolfstrasse. Begge Navne er ikke korrekte. Den kaldtes 1603 Wulf's Gade efter Wulf Hans's som ejede et Hus ud til Hjørnet af Søndergade. Uldgade og Slotsgade hørte oprindeligt til Tønder Amt og blev først i Aaret 1665 efter en 100-aarig, dyr Proces indlemmede i Tønder Købstad. — Efter 1580 gav Byen Tilladelse til at bygge ud paa Torvet, og Husene Storegade 1, 3, 5, 7 byggedes, hvorved Torvet blev delt i Storetorv og Lilletorv. Man kaldte derefter Gaden fra Torvet til Lillegade-Kobbergade *Storegade*. — Efter den store Brand i 1581 anordnede Hertugen, at Smøgen fra Torvet sydpaa skulde gøres bredere, og saaledes opstod *Søndergade*. Af samme Aarsag, altsaa for Brandfarens Skyld, anlagdes 1599 *Lillegade* og *Møllevej*. — Foran Vesterbro var der blevet bygget Huse ved Møgeltøndervejen, og efterhaanden opstod dér »*Vestergade-Forstad*«, der 1612 havde 4 Huse, men 1640 allerede 40. Denne blev sammen med Uldgade og Slotsgade indlemmet i Tønder Kommune i 1665, saa Vestergade nu gik ud til, hvor den nuværende Skyttegaard ligger. — Den Del af »bag Staldene«, der laa bag Storegade, blev efterhaanden til en selvstændig Gade, som kaldtes *Spikergade*. Navnet, der kendes fra 1670, kommer vistnok fra det plattyske »Spiker«, højtysk Speicher (= Magasinbygning), og dette Navn vilde saaledes være det eneste oprindelige tyske Gadenavn i Tønder. Dertil maa dog bemærkes, at Ordet »Spiker« brugtes som Laaneord overalt i Danmark, og at der i Varde fandtes et »Spigerbjerg«, saa Navnet ogsaa kan stamme nordfra. Paa lignende Maade blev *Mellemgade* en selvstændig Gade, nævnt første Gang 1721. — Hvornaar *Jomfrustien* ved Amtsgaarden har faaet sit Navn, kan ikke siges. Gammelt er det ikke; det kendes dog før 1860. Det er antageligt oprindeligt et Spottenavn, maaske taget efter Jomfrustien i Hamborg.

Til denne indre By »inden for Palisaderne« hørte gennem Aarhundrederne 3 *Blegepladser*: Østerblegen (bag Seminariet), Sønderblegen (mellem Søndergade og Vidaa) og Vesterblegen (hvor nu Skyttegaarden ligger).

— — —

Med Undtagelse af Vestergade-Forstad holdt det gamle Tønder sig paa Holmen mellem Aerne i omtrent 650 Aar. Da Tønder Kommune i 1866 anskaffede en *Renovationsvogn*, bekendtgjorde Sund-

hedskommissionen følgende Rute (hvortil der her føjes Forklaringer i Parentes):

1) gennem Byens nordre Del: Vognen kører ind ad Vesterport, gennem Vesterstalde (nu Allégade), Norregade, Østerportstalde (nu østlig Del af Norre-

HJØRNEHUSET TORVET-SØNDERGADE.

(1866 kaldt »Wedersøes Hjørne«, senere Severin Matthiesens Boghandel, i Dag »Vestkystens« Ejendom).

gade), ud af Østerport, vender om, gennem Østergade til J. F. Jensen (i Dag Købmand Tygesen), venstre ned til Sønderstalde (i Dag Vidaagade), øvre Del af Søndergade, Torvet, Kirkegaarden (i Dag Kirkeplads), Smedegade, venstre gennem Nørregade, Stokvejen (i Dag Richtsensgade), Mellemgade, Vestergadestalde (Allégade), ud gennem Vesterport;

2) gennem Byens sydlige Del: ind ad Vesterport, gennem Vestergade, Storegade til Wedersøes Hjørne (i Dag »Vestkystens« Hjørne), øvre Del af Søn-

dergade, Spikergade, Slotsgade, Møllevej, bag de Angelske Stalde (i Dag Skibbrogade), Skibbro, Kogade, nedre Del af Vestergade, ud af Vesterport.

Tænk, større var Byen ikke i 1866! Vi kan følge hele Ruten paa Braun's Byplan fra 1580, og denne stemmer igen overens med Byplanen, som den har været 1243.

Det var først *Jernbanerne*, som i det 19. Aarhundredes sidste Aar-tier sprængte den gamle Byplan. Da den første Banegaard (Tønder Øst) i 1866 blev bygget i Angels »Stokfenne«, blev »Stokvejen« til en »Jernbanegade«. Efter at Vestbanen var bygget i 1886, blev Papegøjevejen fra Vestergade til Vestbanegaarden snart til en anden »Jernbanegade«, og Vest for Byen opstod der en ny Bydel langs med Landevejene til Møgeltønder og til Vidingherred. Byraadet besluttede saa at give den gamle Stokvej eller Jernbanegade Navnet *Richtsens-gade*, medens den nye Jernbanegade beholdt Navnet *Jernbanegade*. Gaden langs Møgeltønder Landevej fik Navnet *Strucks Allé*, og den anden af »Nystadens« Gader Navnet *Vidingherredsgade*. En lille Gade fra denne vestpaa fik Navnet *Markgade*. Ved en Markevej (Bokkensaavej) fra Vestergade nordpaa var der ogsaa blevet bygget Huse, og denne nye Gade fik Navnet *Popsensgade*.

Tønder Kommune havde saaledes mindet tre af sine store Velgø-rere: Richtsen, Struck og Popsen.

Omtrent samtidigt, 1906, gik man over til en ny Nummerering af Husene i hele Byen, idet disse fik Numre efter Gader og ikke mere efter Kvarterer. Dermed blev det nødvendigt at ophøje de 4 »bag Staldene« til Gader. Folkene, der boede i disse »bag Staldene«, havde allerede i længere Tid haft fine Fornemmelser. I 1886 krævede de Gadebelysning, men de fik i »Tond. Zeit.« det Svar: »For de Kæ-ferter, der bæres hjem bag Staldene, er Gasbelysning ikke paakrævet«. Nu fik de fine Navne: Vester bag Staldene *Allégade* (1901), Sønder bag Staldene *Skibbrogade* (1902), Øster bag Staldene *Vidaagade* (1905), Nørre bag Staldene *Nørregade* som Fortsættelse af den gamle Nørregade.

Saadan laa Tønder Købstad i 1920. Det stærke Byggeri efter 1920 udvidede Byens Omraade meget stærkt. Nord og Nordøst for Byen opstod følgende nye Gader: 1) *Ribe Landevej* med privat Sidegade *Newens Vej*, 2) *Carstensgade*, den tidligere Løgumkloster Landevej,

der fik Navn efter Provst Carstens, 3) *Provst Petersens Vej*, anlagt i en af Balthasar Petersens Legatfæner, 5) *Dragonvej* og 6) *Ved Lejren*, der minder om de danske Dragoners Garnisonstid i Tønder, 7) *Tved Vej* og 8) *Dyringsvej*, 9) *Nygade*, 10) *Bargumsvej*, der bevarer Mindet om en anden Legatstifter. — I Bydelen Vest for Jernbanen opstod: 11) *Horupsgade*, opkaldt efter Byens Velgører Horup, 12) *Gørresmark Vej*, 13) *Tved Plantagevej*, 14) *Dyrhusvej*. Ved Vestbanegaarden opstod 15) *Tonnesens Vej* (Privatvej, tilhørende Kunststensfabrikant C. Tonnesen). — I den indre By blev der brudt en ny Vej igennem fra Mellemgade til Popsensgade, og denne blev kaldt 16) *P. A. Hansens Gade* efter Astronomen P. A. Hansen.

Den nyeste Gade, Omkørselsvejen fra Sønderbro over Slotsbanken til Vestergade, har kun Navnet *Mølle Allé* paa den første Strækning. Stykket fra Amtshuset vestpaa kaldes i Folkemunde »*Punchevejen*«. Dette morsomme Navn stammer fra en gammel Strid fra 1900-1914 om et Gadeprojekt fra Skibbroen til Vestbanegaarden, som de næringsdrivende i Vestergade ivrigt bekæmpede. Der blev saa lagt en Fodsti over Engene bag Vestergade, for at Bønderne paa Markedsdagene kunde naa Toget efter en sidste Punch i Skibbroens mange Beværtninger, og denne »Vej« blev spottende kaldt »*Punchevejen*«.

Gadenavnene kender alle Borgere; men det er kun Landmændene, der kender Byens *Marknavne*. Vi burde alle kende dem, thi de er meget ældre og i mange Maader meget mere interessante og vigtigere end Gadenavnene. De fleste gaar tilbage til Landsbyen Lilletønders Tid, og de fortæller os, at de Mænd, der byggede denne By og opdyrkede Jorden her, havde dansk Modersmaal. Lad os nævne nogle af dem:

Askesodde, Blok, Bredager, Bremsholm, Bukselaar, Damstykker, Flægmosse, Galgefenne, Gyldenheim, Horsfæner, Kapelfenne, Katteskæg, Kofæner, Korstoft, Langager, Langskifte, Lusborg, Maderne, Niskaar, Okholm, Okshem, Papegoj-fenne, Rakkerfenne, Skidenøst, Seksskaar og Syvskaar, Spangholm, Stakstoft, Strimmel, Stubbær, Svinholm, Svinevad, Tavlblokke.

Som man ser af disse Prøver, er det Navne som alle andre gamle, danske *Marknavne* i Sønderjylland. Det oprindelig frisiske Ord »*Fenne*« som Betegnelse for en indgrøftet Mark bruges helt op til Ribe og endnu længere nordpaa.

De plattyske Skrivere fik morsomme Ting ud af disse Navne. At »Okshem« (udtalt Owshem) blev til »Aushem«, var ikke saa slemt. Værre var det, at »Damstykker« ikke blev oversat til »Teichstücke«, men til »Dammstücke«, *Flægmosse* (Flæg er en sværdbladet Vandplante) blev til »Fleckmoos«, altsaa til plettet Mos, *Katteskæg*, en Betegnelse for forskellige stivhaarede Græsser, blev til »Kattschäck« *Stubkær* til »Stupkarr«, *Tavleng* til »Taulon« o. s. v. Værst gik det med *Seksskaar*, *Syvskaar*, *Niskaar* o. s. v. De blev først korrekt oversat til »Sieben Schwaden« o. s. v., men da en eller anden Bureauemand ikke forstod det, blev det til »Sieben Schweden«, altsaa til »Syv Svenskere«, og det næste Skridt var naturligvis, at der opstod et Sagn om, hvorledes 7 Svenskere i Trediveaarskrigens Dage var blevet slaet ihjel der, medens disse Marknavne blot uskyldigt betegner, at Fencerne er 6, 7, 9 Skaar brede.

Eller hvad mener man om følgende Annonce, der kan læses i »Tond. Zeit.« den 7. Januar 1875: »Zu vermiethen ein Stück Wiesenland, genannt *Bauslaar*«? — Den er lige saa god som en Annonce 2 Dage senere: »Meine obere Wohngelegenheit ist Ostern-Flüttzeit miethfrei«.

— — —

Lad vore gamle Marknavne lære os national Fordragelighed! I en By, hvor dansktalende Mennesker gennem 700 Aar gik og arbejdede paa Marker med gode, gamle, danske Navne, kan det *danske* aldrig kaldes noget fremmed. I en By, hvor hver Linie i Arkivet og hver Indskrift i Kirken og paa Husene taler Tysk, har ogsaa det *tyske* faaet Hjemstedsret.

ULDGADE.

En Vandring gennem Gaderne, Tønder=Arkitektur.

TØNDERS Hovedstrøg er nu asfalteret i over en Kilometers Længde, elektriske Buelamper stråler i Fredstider, store Forretninger med flotte Butiksvinduer ligger Side om Side, — og dog har Tønder bevaret mere af den lille Købings gamle Hygge end de fleste Købstæder. Den gamle Hovedgade snor sig endnu saa morsomt som en Landsbygade; Torvet med Humlekærren, Raadhuset og det gamle Gavlhus virker som en Scene med kunstneriske Side- og Bagkulisser; hele Gadepartier fortryller Kunstnerens Øje; gamle Borgerportaler giver en levende Instruksionsstund i Stilarternes Skiften gennem Tiderne. Nævnes Navnet Tønder ud over Danmark, melder sig som Association ikke rygende Fabriksskorstene, ikke en travl Havnebys Masteskov, ikke Domkirke eller Fyrsteslotte, men to Billeder, som alle kender: et Torveparti med et skævt Gavlhus foran et højtragende

Kirkespir, og en morsom Gyde med smaa Karnaphuse; begge synes at være blevet liggende helt uberørte af Tidens Strøm. Det er altsaa gammel Byggekunst og gamle Dages Hygge, der staar som Tønder Købstads Særpræg.

Rektor A. Egeberg-Jensen har engang skildret den ejendommelige Oplevelse, Tønder byder, paa følgende Maade:

»... Og naar saa Aftenen sænker Stilhed over Byen, og Engens Høduft blander sig med Duften fra de mange Linde, gaa saa ind paa Kirkepladsen og stands ved det gamle Hus, hvor Brorson boede. Det er, som om Tiden har staaet stille, som kunde man endnu høre hans Luth, naar hans bedrøvede Sjæl fandt Trøst i at forme de Salmer, der er blevet en kostelig Skat i den danske Kultur. — Gaar man dernæst ind paa Torvet og ser paa det gamle Gavlhuse og paa Apotheket, som de ligger slørede i dæmpet Belysning, ja, saa venter man næsten at se Monsieur Jeronimus komme ud af Apothekets Dør cfter en Visit hos Monsieur Leonhardt, hvor de ved et Krus tysk Mumme har revset Ungdommens Daarskaber. Thi Holbertiden, Baroktiden, er det, man møder i Tønder, tiest i beskedne Smaahuse, men ogsaa i statelige Patricierhuse som »Carsten Richtsens Hus« og »Tønder Landmandsbank«.

Den fremmede lægger straks Mærke til, at Tønder ikke virker som en almindelig, uniformeret Købstad. Han finder særlig tre Ting ejendommelige: at langt de fleste Huse ligger med *Gavlen* ud til Gaden, at Tønder mere end nogen anden Købstad er *Karnappernes* By, og at den *mørkerøde Sten* dominerer saa stærkt som Byggegemne.

Husenes overvejende Orientering med *Gavlen* vendt ud til Gaden skyldes delvis Paavirkningen fra Nedertyskland og Holland. Det er dansk Byggeskik at vende Husenes Langside ud til Vejen; i Mod-sætning dertil ligger den nedersaksiske Bondegaard altid med *Gavlen* ud til Vejen og med Indgangsporten midt i *Gavlen*. Den danske Gaard har Stuer, Stald og Lade skarp adskilte; i den nedersaksiske har Folk og Fæ og Foder til Huse i et stort Rum, grupperet omkring den store »Diele« (Lo). Bondeinstinkt ligger paa Bunden af Borgernes Underbevidsthed og lader ham bygge sit Købstadhus i Samklang med Landsbyens Ideal, og fra nedertyske og hollandske Købstæder har de gamle Tønderborgere overtaget det. Paa Planen over Tønder i Brauns Købstadbog fra 1588 (se Side 127) ser man alle Husene indtegnet som Gavlhuse og med Indgangsdørene midt i Gavlene. Dette Indtryk har Tegneren altsaa dengang faaet af Tønder.

Paa Grundlag af Dokumenter og gamle Huses Indretning kan vi fastslaa, at ogsaa det *indre* svarede til det nedertyske Ideal. De mindre Borgerhuse havde tidligere egentlig kun »Dielen« i Stueetagen. Her sad Manden ved sit Haandværk i Lyset fra Gaden, her syslede Konen ved Arnen i Baggrunden, her legede Børnene, og ved Sidevæggene stod Alkovesengene. Efterhaanden blev der saa adskilt Særrum: et Køkken og smalle Soveværelser ud til Slippen og en »Sal« bagud;

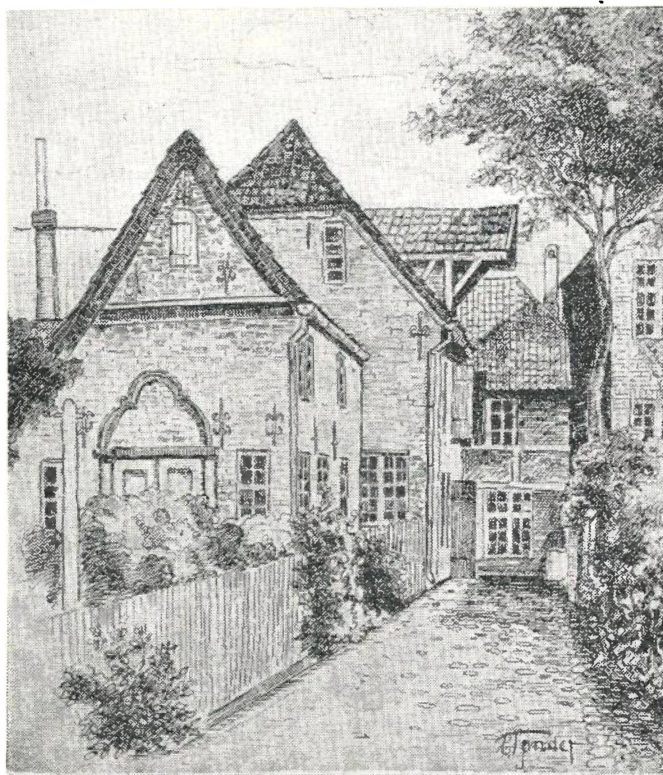
ØSTERGADE 25.

oftest blev ogsaa Indgangsdøren fra Midten flyttet ud til en Side, så der kunde indrettes en Stue med lysfangende Karnap ud til Gaden. — Det gamle Gavlhus fra 1517 ved Torvet viser endnu temmelig uberørt den oprindelige Rumsinddeling. Træder man ind gennem Gadedøren, staar man paa en stor »Diele« med Bagerbutikken lagt ind som en Æske og med en stor Loftstrappe i Baggrunden.

Orienteringen med Gavlen ud til Gaden skyldes dog næppe udelukkende Import udefra; den blev fremtvunget af lokale Forhold. Købstaden Tønder var anvist paa at nøjes med den beskedne Plads mellem Aaerne; alle 120 Borgerhuse skulde anbringes langs med det gamle Lilletønders krogede Gade. Byggegrundene skulde derfor blive meget smalle, men de var til Gengæld dybe. Det er let at rekonstruere de gamle Forhold i Dag. Tydeligst kan vi iagttage dem ved Huset

Østergade 25, der for nogle Aar siden blev frilagt derved, at Nr. 23 blev nedrevet.

Ud til Gaden ligger Borgerens Hus; det fortsættes bagud med et smallere Hus, saa der bliver Plads til en smal Gaardsplads eller i det mindste en Gang. Ud til Baggaden (tidl. »bag Staldene«) afslut-

VESTERGADE 7 (fra Gaardspladsen).

tes Gaardspladsen med en Staldbygning eller et mindre Beboelseshus, i Reglen et Langhus. Her laa i gamle Dage de smaa »Boder« til gifte Husfolk eller Lejeboliger til Smaahaandværkere eller Arbejdere. Gaardspladsen til Vestergade 12 (se Billedet Side 51) viser de to Forhuses ejendommelige Placering ved et større Borgerhus. Endnu tydeligere ses det ved Huset Vestergade 7 (se ovenst. Billedet). Ud til Gaden ligger i dette Tilfælde et Langhus, bag hvilket der rejser sig to Gavlhuse, det ene smallere end det andet, medens Baghuset,

der afslutter Gaardanlægget, ikke kan ses paa Billedet. Der opstaar ved denne traditionelle Byggemaade en Købmandsgaard, som man bl. a. ogsaa i stort Tal kan finde dem i Flensborg. Tønder har endnu bevaret mange af disse gamle Gaardanlæg, og det er meget morsomt at kigge ind i Hovedstrøgets Gaardspladser fra Sidegaderne.

DET GAMLE GAVLHUS VED TORVET.

Ud til Hovedgaden krævede de skiftende Tiders Stilarter imidlertid deres Tribut, og en Byvandring gennem Tønder er tillige en Vandring gennem fire Aarhundreders Skønhedsideal.

Efter den store Ildebrand i 1517, altsaa samme Aar, som Luther med sine Hammerslag mod Kirkedøren i Wittenberg sømmede Kistelaaget over Middelalderen og bankede Døren op til den nyere Tid, byggede den sidste katolske Præst i Tønder Hr. Severin, ved Torvet det statelige *Gavlhús*, der fra Billeder og Turistplakater kendes over

hele Danmark. Vi stiller os hen paa Hjørnet Torvet-Storegade for at se nærmere paa det. Den senere Udvidelse mod Nord skal naturligvis tænkes bort, saa Døren kommer i Midten; ligeledes skal Karnappen tænkes bort, da den er tilføjet senere. Saa træder det gotiske tydeligt frem: en Betonning af det lodrette, det høje, slanke, opadstræbende i hele Gavlen og i Murblændingerne med deres gotiske Stavværk. Der hører ikke megen Fantasi til at opfatte saadan en Husgavl som et i Mursten rejst Tværnsnit af en høj, spidsbuget Kirkehvælving.

Fra Gavlen glider Blikket til venstre over den gamle Lind og følger *Kirketaarnets* slanke Linier opad. Paa eet Billede har man her de to ældste Bygninger i Tønder. Kunstnere kalder Tønder Kirketaarns Linier det smukkeste, Byen har at byde paa. Vi lader Blikket glide endnu lidt længere til venstre og beklager, at en meget nøgtern Tid i 1867 fik Tønder Bys gamle, kønne *Raadhus fra 1643* saa grundigt spoleret, at Kommunen i 1943 maatte opgive Planen om at føre det tilbage til dets oprindelige Udseende. — Saa gør vi »Omkring« og lader Blikket glide langs med Storegades Facader. Efter det tyske Kejserriges Oprettelse i 1871 og Kölns Domkirkes Fuldendelse efter 600 Aars Byggearbejde i 1880 fik den gotiske Stil en Renæssance. Gotikken var det tyske Folks varige Ideal, erklæredes der, og i Ti-aarene fra ca. 1870 til ca. 1890 herskede den saakaldte »Nygotik«, som vi mest udpræget kan iagttage ved det tyske Dybbølmonument, rejst 1872. Hvorledes et Borgerhus skulde se ud efter Nygotikkens Ideal, ser vi, naar vi betragter Huset Storegade 12 (Ehm Christensen); men vi har mangfoldige andre Anskuelsesbilleder i Nygotik i Tønder: Storegade 28 (Orbesen), Posthuset, Kommuneskolen ved Richtsensgade, Kapellet paa Kirkegaarden o. a. — Vi sænker Blikket i Skam, vender os omkring og beundrer nu mere end før Gavlhuset og Kirketaarnet, inden vi vandrer videre.

Da Gavlhuset ved Torvet blev bygget, havde *Renæssancen* allerede fra Italien tiltraadt sit Sejerstog gennem Vesterlandet. Renæssancens Løsen var Genfødelse af klassisk Stilrenhed, Orden og Symmetri. Vi gaar et Par Skridt ned ad Østergade og betragter Huset Nr. 15 (Tandlæge Hansen) for at se Renæssancens Ideal virkeliggjort i et Borgerhus. Det maa dog bemærkes, at dette Hus turde være bygget lidt efter 1800; men det kan benyttes som Anskuelsesbillede, fordi Renæs-

sancens Krav herskede i flere Aarhundreder. Lægger man et Snit midt ned gennem dette Hus fra Gavlspids til Trappesten, ser man Facaden delt i to kongruente Halvdele, som nøjagtigt vilde dække hinanden, hvis man klappede dem sammen. Linierne i Murværket og hele Ind-

PARTI FRA STOREGADE ca. 1880.

delingen viser tillige, at Renæssancen i Modsætning til Gotikken fremhævede den vandrette Linie. Gotikkens takkede Gavle i Kvisten blev ændrede til de for Renæssancen saa typisk svungne Linier, som vi kan se paa Huset Vestergade 7, der i det hele er et godt Eksempel paa Renaissance i Tønder.

Det var ikke vanskeligt at bygge et Langhus efter disse Idealer.

Men i Tønder var næsten alle Huse *Gavlhuse*. Hvorledes man for Gavlhusenes Vedkommende søgte at fyldestgøre Renæssancens Krav, viser Billedet Side 141. Huset til venstre («Den hvide Svane») og det lille Hus i Midten markerer ved Murlinier og fremspringende Stokværk den vandrette Linie, Huset til højre gør det samme i Vinduesrækkerne. De to større Huse er strengt symmetriske; det lille i Midten havde ikke Plads til en Indgangsdør i Midten med et Vindue paa hver Side. Saa hjælper Karnappen, idet den opvejer Døren. I Stedet for Symmetrien træder paa denne Maade en Eurytmi frem, d. v. s. en god Rytme, et harmonisk virkende Forhold mellem de enkelte Dele.

Nu gaar vi gennem Søndergade til *Uldgade* og bliver saa klar over *Karnappernes* æstetiske Betydning. De er nordisk Renæssances Erstatning for Sydens Haller og Balkoner og er paa denne Maade Udtryk for Borgerselvfølelse selv i smaa Kaar. Karnapperne erstatter Symmetri med Harmoni; de gør Husene hyggeligere, idet de tager det glatte, tillukkede bort; bag de lysfangende, blomsterprydede Vinduer kan Mutter (uden Spion) følge, hvad der sker paa Gaden.

Borgerhusene beholdt i de følgende Aarhundreder i det væsentlige Renæssancens Præg i Facaderne; men i *Portalerne* kunde Storborgerne give Udtryk for de følgende Tidens Smag. Først brød *Barokken* igennem med sin Fuldblodskraft. Vi gaar tilbage til Torvet og betragter *Apotekets Portal* fra ca. 1665, (ikke Døren!). Den er tung, brovtende, pompøs, kolossal og næsten uforskammet, som den springer frem i Gaden. Det hele er beregnet paa en effektiv Udnyttelse af Kontrasten mellem Lys og Skygge. Man føler ved Betragtningen direkte, med hvilken Glæde Bygmesteren har følt sig som Herre over Materialet, næsten som et Barn, der ælter og former i Ler efter Behag; selv Søjlerne er snoede under hans Haand. Brede, kraftige Akantusblade og krumme Ørebruskvindinger gaar igen som Motiver, og ser man nøjere til, opdager man ogsaa Bruskarokkens karakteristiske Vrængemasker. — Mere enkel er Barokportalen Storegade 14 fra samme Tid.

100 Aar senere, i Aaret 1777, byggedes *Richtsens Hus* Vestergade 9 (Billederne S. 104 og 146). Det illustrerer paa een Gang Renæssancen, der præger Facadens Inddeling, Barokken, der har fremkaldt det tunge og pompøse, og *Rokoko*en, der har lagt fransk Elegance

APOTEKETS PORTAL.

over Kvist og Portal. Man har gjort Taget lettere ved at knække det over til Mansardtag. Renæssancens svungne Linier over Kvisten er elegantere end paa Nabohuset Nr. 7, og de ender i en pyntelig Roset. I Forhold til Apotekets Portal er Portalen her fornem elegant og forfinet efter franske Forbilleder. I Stedet for de fremspringende Søjler finder vi her flade »Lisener«, i Stedet for de tunge Akantusblade tynde, sirlige, bevidst usymmetrisk ordnede Baand. Kunde vi i Byg-

BAROKPORTALEN STOREGADE 14.

geaaret 1777 træde gennem denne Portal ind i Huset, vilde vi dér finde elegant modellerede Stuklofter, sirligt svungne Møbler, kinesisk Porcellæn og Silke, og nogle franske Brokker i Samtalen skulde nok vise os, at man dér var fulgt med Tiden.

Rokokoen kaldes ogsaa Louis XV's Stil. Vi vender Blikket mod *Tønder Landmandsbanks* Bygning Vestergade 14 og ser her et lille, fint Palæ med Portal i Louis XVI's Stil. De flade Lisener er blevet

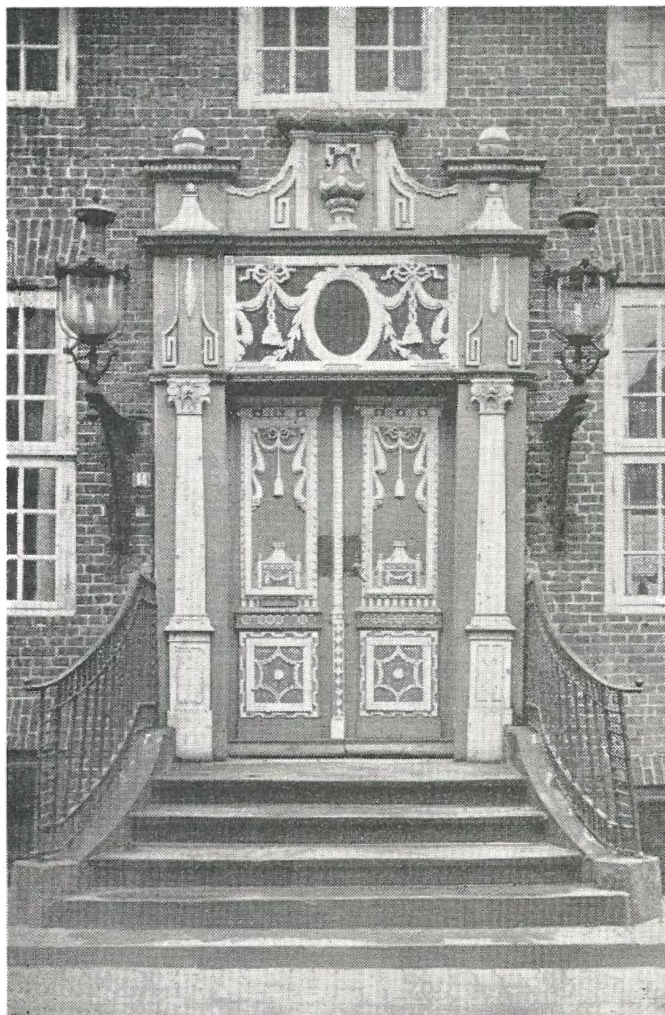
TØNDER LANDMANDSBANK VESTERGADE 14.

RICHTSENS HUS VESTERGADE 9.

mere klassisk rene; vi møder Vasemotivet og den for denne Tid saa typiske ovale Medaillon, omhængt af Guirlander med Kvaster. Dette er græsk Stilrenhed og fransk Elegance i en Enhed.

Vi er kommet til *Nyklassicismens* Tid, da man gaar helt tilbage til det gamle græske Ideal. Den franske Bygmester Jardin har vist os denne Tids fine Byggekunst i det smukke *Amtmandspalæ* paa Slotsgrunden, hvor vi passende kan afslutte vor Byvandring (se Billedet Side 25).

TØNDER LANDMANDSBANK VESTERGADE 14.

Paa Vejen tilbage til vort Udgangspunkt Torvet glemmer vi dog ikke at beundre *Smaaborgernes fine Døre* i Slotsgade og Spikergade; vi kan ogsaa se mange smukke Døre i Østergade. De er saa indtagende, at afdøde Direktør M. Hammerich kunde sige: »Hvis jeg kunde begynde et nyt Liv efter Ønske, vilde jeg være Snedker i Tønder og suge Glæde og Impulser til Virke af Smaaborgernes smukke Døre«.

Vor Byvandring har vist, at Tønderborgerne gennem Tiderne har været modtagelige for den store Verdens Kulturstrømninger. Men alt det fremmede fra Tyskland, Holland, Frankrig og Italien er her blevet fordøjet paa en særlig Maade. Dette skyldes sikkert *Milieuets* Indflydelse, de vestslesvigske Bøndergaardes og Smaahuses rene og smukke Byggemaade. Fra dette Milieu stammer Forkærligheden for den mørkerøde Mursten, de smukke Kviste, de rundbuede Døraabninger og de fint skaarne Døre, som man kan beundre i Møgeltønder, Emmerlev, Sejerslev og andre Landsbyer. Det fremmede og det hjemlige er i Tønder forenet til en harmonisk Sluttethed, som berettiger til at bruge Udtrykket »*Tønder-Arkitektur*«. — —

Museumsinspektør *Hugo Matthiessen* indledte en Byvandring ved Hjemstavnskursuset i 1925 med følgende Ord: »Hensigten med Byvandringen er at aabne et Indblik i den Skønhed og Ejendommelighed, som præger denne gamle By, at henlede Opmærksomheden paa Gadernes yndefulde Krumninger, de maleriske Perspektiver, som skifter fra Gade til Gade, den Hygge og Kærlighed til Hjemmet, som stemmer de mange Smaahuse sammen i harmonisk Ynde. I dette Bybillede lader der sig desuden paavise visse karakteristiske Linier, som er bestemte af Byens Beliggenhed og særlige Traditioner, og som fremhæver og uddyber det Indtryk af *Sluttethed*, som karakteriserer Tønder«.

GAMMELT KARNAPHUS I SPIKERGADE.

FREMSTILLINGEN I TEMPLET. (Maleri i Tønder Kirke).

Et Besøg i Kirken.

MILEVIDT ses Tønder Kirkes slanke Spir, og kommer man nærmere til Byen, ser man ogsaa selve Kirken rage op over Husene som det midtsamlende i Byen, smukkeste paa den Strækning, hvor Hovedvejene 8 og 11 følges fra Rørkær-Sæd ind i Byen. Træder man ind paa Kirkepladsen, den tidligere Kirkegaard, opdager man hurtigt, at Bygningen stammer fra to forskellige Tider. I Taarnet, den ældste Del, er der anvendt middelalderlige store Munkesten, røde og gule blandede; selve Kirken er bygget af mindre Munkesten, alle røde. Taarnets Underbygning hørte til den gamle Nikolajkirke, der blev nedrevet 1589-91, selve Kirken blev bygget 1591-92 og indviet den 4. Oktober 1592 som Kristkirke.

Taarnet bruges nu som Vaabenhus, idet Hovedindgangen er fra Vestsiden. I Vaabenhuset opbevares to Ligbaarer fra 1752, tilhørende

»Begravelseslav«, hvis Medlemmer var forpligtede til at bære hinanden til Graven, selv i Pesttider; indtil for 100 Aar siden bar man Ligene paa Skuldrene og slæbte ikke af med dem paa den prosaiske Maade, som vi bruger i Dag.

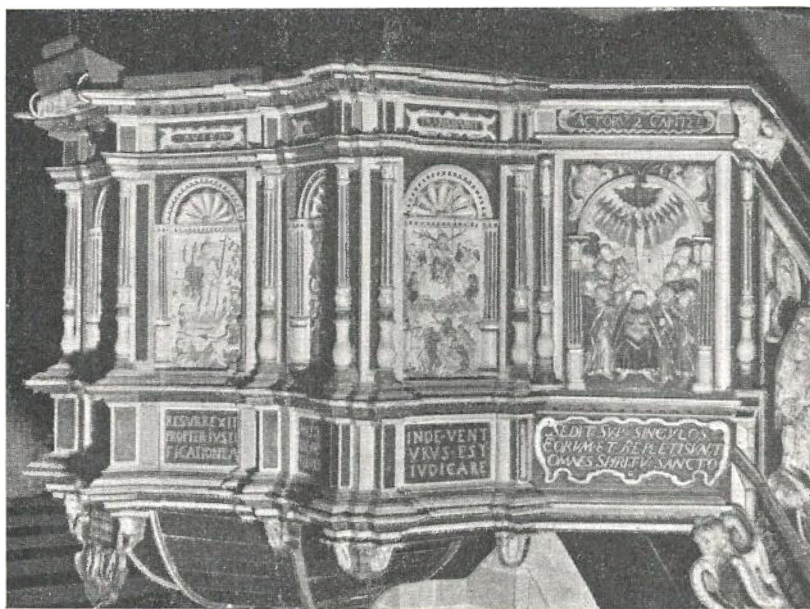
Kirkens Indre virker stort, højt og imponerende, særlig efter Hvidtningen ved Restaureringen i 1941-42. Skibets Længde, Bredde og Højde er meget anseligt og staar ikke tilbage for større Købstæders Storkirker; man mærker, at Tønder var en betydelig By, da denne Kirke blev bygget. Kirkerummet er en treskibet Basilika med højt Midterskib og lave Sideskibe samlede under eet Tag. Det korte Kor er enskibet med tresidet Afslutning. Endskønt Kirken blev bygget i den Tid, da Renæssancen havde fortrængt Gotikken, virker den endnu helt gotisk. — Hovedskibet er paa 4 Fag Stjernehvælvinger med fladtrykte, spidsbuede Gjordbuer. De svære Piller, der skiller Hovedskibet fra Sideskibene, er meget tunge og ejer intet af Gotikkens Lethed; ud til Sideskibene er der lave, spidsbuede Arkader. Sideskibene har 4 Fag Krydshvælvinger.

Bygningen interesserer Fagmænd, fordi den er rejst i en Tid, der ellers var meget fattig paa Kirkenybygninger; men det, der fængsler den læge Turist, er denne Kirkes overdaadige Udstyr*). En sjællandsk Bonde, der kort efter Grænseflytningen i 1920 besøgte Tønder Kirke, standsede helt betaget, da han var kommet inden for Døren, og udbrød: »Det lønner sig at rejse til Sønderjylland alene for at se denne Kirke!« Det var Kirkens overdaadige Udstyr, der helt tog Vejret fra ham. »Tønder Kirkes Udstyr overgaar alle andre Kirkers i Landet« (Prof. Richard Haupt).

Det fulde Udbytte af det rige Træskærerarbejde faas dog først, naar man ser bort fra de straalende Farver og det skinnende Guld og lader *Linierne* tale. Den, der kender Tønder Kirke, kan gaa ind i hvilken som helst Kirke i Indland og Udland, kaste et Blik hen paa Altertavle, Prædikestol og Mindetavler og sige: »Dette er fra Aar 1650, dette fra 1690 o. s. v.«; han vil ikke tage 10 Aar fejl. »Der findes ingen bedre Lejlighed end her til at se, hvorledes de forskellige Retninger i Plastik og Maleri fra Renæssancens Tid af har udviklet

*) For Øjeblikket (1943) er de fleste Epitafier dog paa Grund af Restaurering fjernede fra Kirken.

sig, og til at følge dem indtil deres Udtømmelse: den ældre Renæssances gedigne Enkelthed, den yngres Pragt og Yppighed, den senere Tids Opstyltethed, den efterfølgendes Forvildelse, det seneste Tidsafsnits Tørhed« (Prof. Rich. Haupt). Træskærerarbejderne og Malerierne i Tønder Kirke er altsaa en levende Billed-ABC til Hjælp for

PRÆDIKESTOLEN (1586 og 1663).

den, der vil orientere sig om, hvad man forstaar ved Renæssance, Barok o. s. v. Vi vil nu prøve at vise, hvad en Lægmand kan faa ud af det.

Vi begynder med at se paa den *Prædikestol*, hvorfra Hans Adolph Brorsons Stemme engang lød. Ser man lidt nøjere paa den, lægger man Mærke til, at den er skaaret ad to Gange. Den egentlige Prædikestol (til venstre paa Billedet) stammer fra 1586, er altsaa et Par Aar ældre end Kirken. Græske Søjler flankerer hver Tavle, det hele er symmetrisk, harmonisk afstemt, fint og rent, tydeligt præget af *Renæssancens Idealer*. Men det rige og fyldige viser os, at vi allerede er naaet et Stykke ind i Højrenæssancens Tid. — Den smukke Prædikestol er vistnok skaaret i Tønder. I mange Landsbykirker mellem

Tønder og Ribe finder man Prædikestole, der tydeligt stammer fra samme Mesters Værksted; man taler derfor om en særlig »Tønder-type« for disse Prædikestoles Vedkommende.

75 Aar senere, 1663, skænker Borgmester von Hatten Penge til en

PARTI AF OPGANGEN TIL PRÆDIKESTOLEN (1663).

Opgang og en »Himmel« til Prædikestolen. Billedskæreren havde naturligvis den Opgave at føje det nye til i samme Stil; men det var umuligt for ham. Hans Skønhedssans forbød ham at skære, som man fandt det smukt for 75 Aar siden, thi »Moden« skifter ogsaa paa Kunstens Omraade. Naar man paa Billedet sammenligner Prædikestolens sidste Felt (Himmelfart) med Opgangens Felt (Pinsedag), træder Forskellen tydeligt frem. Man kunde 1663 ikke mere lide de lige

CARSTENSENS EPITAFIUM (1608).

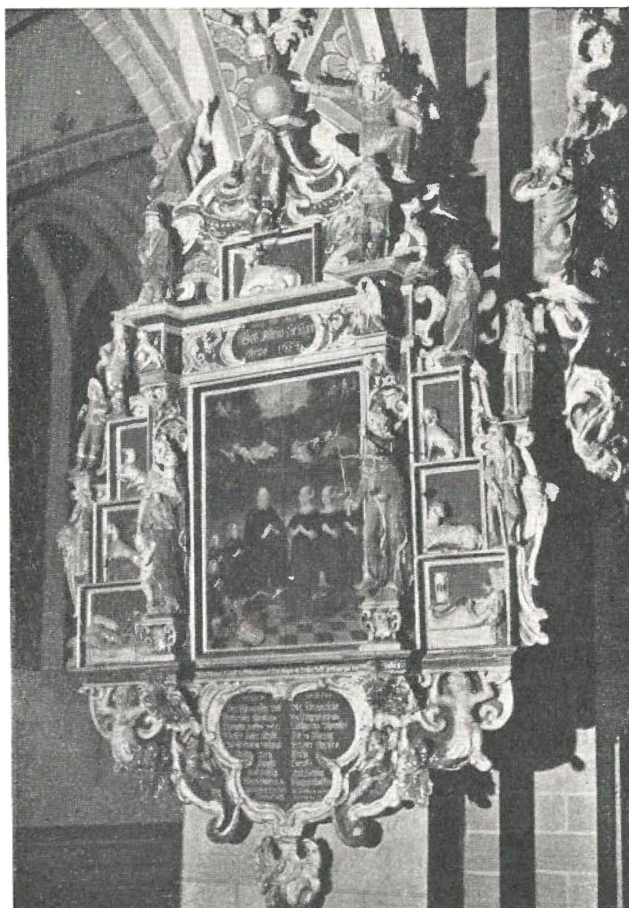
Linier, det fine og sarte; alt skulde nu være stærkere fremtrædende, mere effektfuldt, mere voldsomt og svulstigt. Det er denne Kunstretning, man betegner som *Barok*. Men vi staar endnu ved Barokkens Begyndelse, den saakaldte *Bruskbarok*, og Opgangen til Tønder Prædikestol er et kendt Skoleeksempel paa den. For at faa den stærke Kontrastvirkning mellem Lys og Skygge frem, skæres der i højt Relief, skæres det saakaldte »Ørebrusk«, knortede Spiraler, svungne Bruskknuder. Ser man nøje hen, opdager man *Bruskbarokkens* andet typiske Kendetegn, et Utal af Vrængemasker, Vrængehoveder. Det mest fantastiske finder man over Døren til Opgangen, egentlig anbragt meget

LORENZ PETERSENS EPITAFIUM (1619).

upassende, thi det er vel ikke en Maskeradeforestilling, Præsten stiger op til. Men disse Vrængehoveder skulde med, naar en Billedskærer formede noget omkring Aar 1665.

Saa vender vi i Tønder Kirke Blikket mod Alteret eller Orglets Udsmykning eller Tych's kæmpestore Epitafium fra ca. 1695, det bedste Anskuelsesbillede for Højbarokken. Nu er det, der tidligere kun var en Ramme, blevet til Hovedsagen. Hele Tavlen er et eneste sælsomt, fantastisk Snørkelværk af Akantusblade («Tidselblade»), en Linie-symfoni, der faar en til at blive svimmel. Lægger man et Snit midt ned gennem Tavlen, deles den tilsyneladende i to kongruente Halvdele;

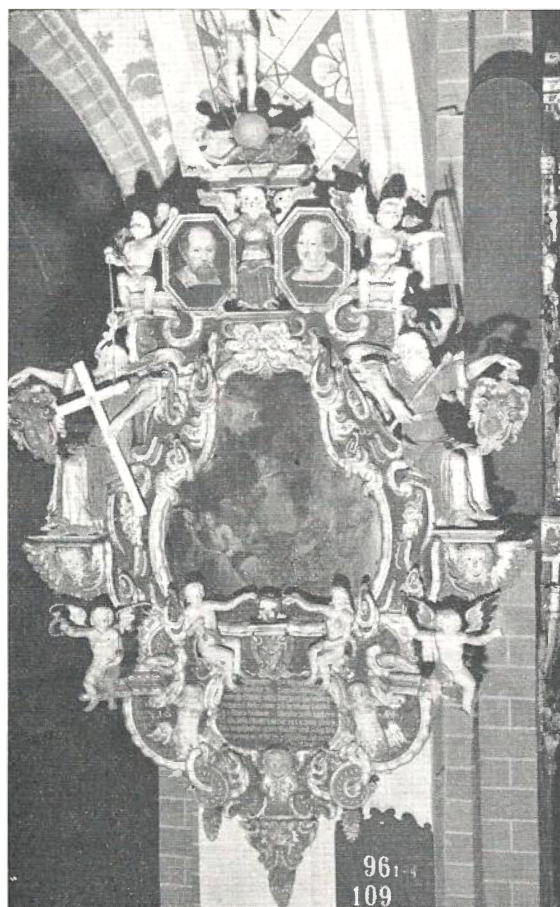

THOMSENS EPITAFIUM (1653).

men ser man nøje til, opdager man smaa Variationer, der skal tage den sidste Rest af Renæssancens »Stivhed« bort.

I den efterfølgende Tid bliver det massive Slyngværk af Akantusblade efterhanden lettere, sirligere, mere luftigt, indtil disse Slyngninger let paa Taa danser fra hinanden, og vi kommer gennem jævne Overgange til *Rokoko*en.

— — —
 Efter denne orienterende Oversigt vælger vi enkelte Epitafier for at vise, hvorledes Udviklingen fra Renæssance over Bruskbarok til Højbarok fuldbyrdes fra Aarti til Aarti. Vi afrunder Aarstallene.

UBBINGS EPITAEIUM (1655? 1665?).

Carstensens Epitafium fra ca. 1610 er kendetegnet ved Renæssansens Søjler og det strengt symmetriske. Men kommer vi til Lorenz Petersens Epitafium fra ca. 1620, er Marchen hen imod Barokken paafaldende. Man er blevet led og ked af de glatte Søjler og lader Vinranker sno sig op ad dem. Tiden kræver mere Pomp og Pragt og stærkere Effekter. — Ved Lektoriet fra 1625 (se Billedet Side 159) er Søjlerne helt forsvundne og erstattede af allegoriske Figurer. — Kommer vi til Thomsens Epitafium fra ca. 1650, er alt opløst i Allegori og Symbolik. Hovedbilledet indrammes af allegoriske Figurer, der forestiller Barmhertighed og Retfærdighed; Menneskets Livs-

TYCHO'S EPITAFIUM (1695).

aldre symboliseres ved Svøbelsesbarn, Enhorn, Hest, Tyr, Hund, Faar og døende Olding. Interessant er iøvrigt, at dette Epitafium paa Rammen under Billedet bærer Hofpræst Bluhmes Navn; der meddeles, at han i Aaret 1751 har ladet det »renovere«; det var jo hans Mors Slægts Epitafium. — Ubbings Epitafium fra 1655 (1665?) flytter os midt ind i Bruskbarokkens Tid. Hele Tavlen er et Virvar af »Tarmslyngninger«, og overalt finder man Vrængehoveder. Træskærerarbejdet bliver fra nu af ikke mere blot en Ramme omkring Billede og Indskrift; men Formen har overvundet Indholdet, og denne Form skal ved Liv og Kraft fremkalde en imponerende Helhedsvirkning,

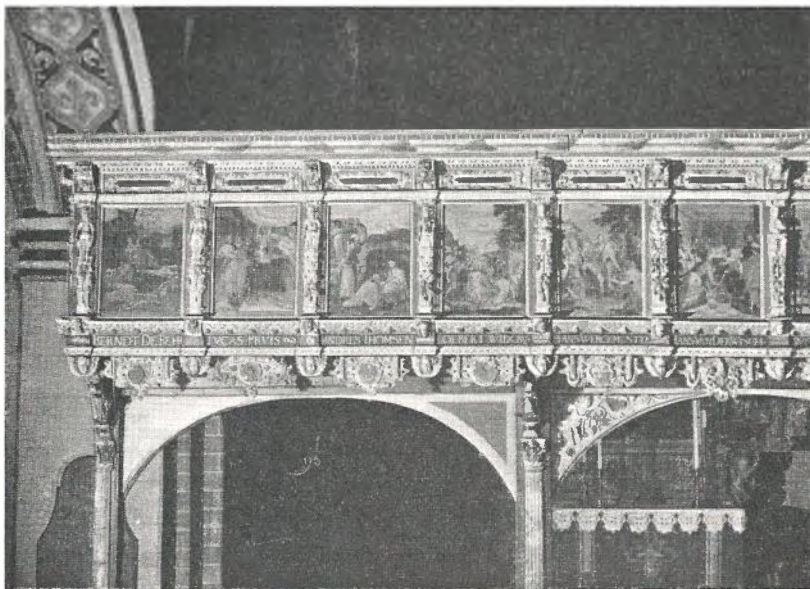
uden Hensyn til fine Detailler. — Tychs storslaaede Epitafium fører os, som allerede sagt, til Vejs Ende. Højbarokkens Mester boltrer sig i Liniernes Snørkelværk og skaber et forvirrende Filter af brede Akantusblade, tunge Blomster og Frugter og tykkindede Englebørn, saa »barokt«, at det er lige ved at tage Vejret fra os.

Naar man saa i Tønder Kirke har gennemgaaet denne ABC i Stilarter, kan man eksaminere sig selv ved at bedømme, hvornaar alle de andre Epitafier er skaarne, og saaledes udrustet kan man, naar man kommer i andre Kirker, bestemme de enkelte Træskærerarbejders Alder.

Naar vi efter dette lille Kursus spørger: Hvad synes De bedst om, Renæssance eller Barok, saa svarer alle uden Betænkning: Renæssance! Dertil skal der siges: Tønder Kirkes Prædikestol er meget smuk, og vi kan i Dag bedst lide det symmetriske, fine, rene; men Tych's Epitafium er ogsaa smukt; thi alt er smukt, der er rent i Stilen, og dette er et stilrent Arbejde. Ingen anden Kunstretning er af Eftertiden blevet saadan haanet som Barokken; men i nyeste Tid har man faaet Øje for, at den var et kunstnerisk Udtryk for sin Tids Menneskers stærke Følelser og kraftige Levemaade, og at den mere end tidligere og senere Kunstretninger optog nordiske Elementer i sig, og, som Spengler udtrykker det, paa en Maade var Højdepunktet i det »nordalpinske« Menneskes kunstneriske Udfoldelse.

Vi har hidtil holdt os til en Betragtning af Træskærerarbejderne, der i deres Linier fortæller om, hvornaar de er blevet til. Hvis vi vilde gennemgaa *Malerierne*, vilde vi dér finde en lignende Omvurdering af de kunstneriske Synspunkter fra Aarti til Aarti. De fleste Malerier er uden større kunstnerisk Værdi, nogle er ret gode, et rager højt op over alle de andre. Det er Billedet af Fremstillingen i Templet, der sammen med en Ramme fra 1686 danner Borgmester Lucas Ambders's Epitafium. Det hænger nu paa det nordre Sideskibs Østvæg i ret god Belysning*). Dette Billede har tyske Kunstsamlinger budt smaa Formuer for. Hidtil er det blevet antaget, at det er malet af Jürgen Owens, Rembrandts Elev og en Tid lang Rembrandts værste Konkurrent i Amsterdam, senere Hofmaler ved det gottorpske Hof, begravet foran det af ham malede pragtfulde Alterbillede i den luther-

*) Det maa dog haabes, at Kirken snart faar anskaffet en Lyskaster til dette Billede, saa de vidunderlige Farver helt kan glæde Øjet.

LEKTORIUM I TØNDER KIRKE (1625).

ske Kirke i Frederiksstad. I allernyeste Tid er der dog fremsat den Formodning, at det snarere turde stamme fra Rubens's Skole, hvad det strengt katolske i hele Fremstillingen kunde tyde paa: Jomfru Maria og Jomfru Anna med Jomfruslør (Profetinden Anna som Enke derimod ikke), Simeon i Bispedragt, Messedrengen, der saa korrekt svinger Røgelseskarret o. a.

Turister vil i Tønder Kirke allerførst lægge Mærke til *Lektoriet* (ovenst. Billede). Ved de sidste to Kirkerestaureringer har man drøftet, om det burde fjernes for at gøre Udsigten til Altertavlen fri; men det har begge Gange faaet Lov til at blive staaende. Oppe paa Lektoriet stod i gamle Tider Kirkens Sangkor, og herfra læstes Prædiken, naar Præsten var forhindret (deraf Navnet); men Lektoriets Hovedformaal var dog at pynte i Kirken. Det bidrager til at sætte Skel mellem Menighedens Skib og Præstens Kor og er saaledes oprindelig udsprunget af katolsk Tankegang, men dette og andre Lektorier stammer fra den lutherske Ortodoksis Tid, da Prædiken overskyggede Sakramenterne. Tønder Kirke er en af de meget faa lutherske Kirker, hvor der er indbygget et saadant Lektorium. Dr. Ludwig

Andresen mener, at Forbilledet har været den store Kirke i Emden; de førende Tønderkøbmænd havde paa den Tid (1625) meget nære Forbindelser med Emden.

Til Lektoriet svarer *Orgelpulpituret* i Skibets modsatte Ende, med malede Billeder af Apostler og af Sanserne i Felterne. Kunstneren er en Hollænder, der ogsaa malede i Ribe Domkirke.

Til venstre for Lektoriet har nu *Døbefonten* faaet sin Plads. Den gamle Kumme er af sort belgisk Marmor fra Maaseggen. Sandstensfoden stammer fra Renæssancetiden. Træhimlen fra 1619 er et Billedskærerarbejde fra Henrik Ringerinks Værksted i Flensborg.

Altertavlen, skænket 1696 af Amtsforvalterdatteren Anne Jürgensen, er en statelig Søjlebygning i Enevoldsbarok med Malerier i en rig Ramme med Akantusværk.

Kirkens fem pragtfulde *Lysekroner* skal ikke glemmes. Den ældste, fra 1594, er skænket af Borgmester Berend Münden og Hustru i Slesvig; Lysekronen fra 1622 (med Bjørn) af Raadmand de Bähr; Kronen fra 1650 (med svævende Engel) af Borgmester Hans Thomsen; Kronen fra 1651 (i Muslingemønster) af Claus Hansen Lautrup; Kronen fra 1654 (med Tønders Skib) af Hans Nommensen.

Af Kirkens øvrige Inventar kan nævnes to *Krucifikser*, der begge stammer fra den gamle Kirke, en *Fattigblok* med en liggende Lazarus, samt øverst i Midterskibet *Raadets Stole* med Byens Skib og bibelske Relieffer, kronede af Smedejernsornamenter. Otte *Mindetavler*, skaa-ret i Egetræ, minder om 153 Tøndringer, som faldt i Verdenskrigen 1914-18.

MUSEUMSGAARDEN.

Et Besøg paa Tønder Museum.

TØNDER Museum er et af Landets *yngste*. Dette skyldes ikke, at det i Vestslesvig skortede paa Interesse for Fortidsminder, og der fandtes ogsaa flere store Privatsamlinger. Da Gartner Paulsen i 1889 flyttede fra Tønder til Haderslev, blev der foreslaet at erhverve hans store Samlinger som Grundstamme for et Museum. Da den store og sagkyndige Samler Karl Adsersen, Lydersholm, døde, kom det samme Forslag frem. Men Amt og By havde vanskeligt ved at finde hinanden i et Samarbejde; Samlingerne spredtes for alle Vinde;

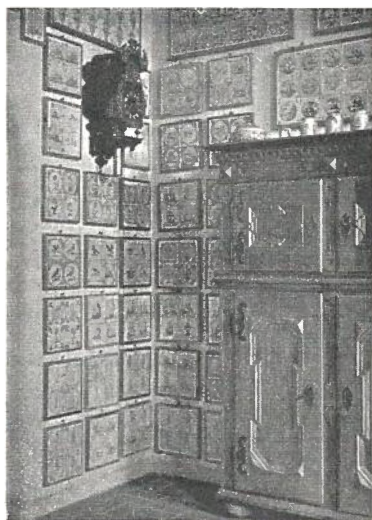
Egnen blev efterhaanden næsten tømt for værdifulde gamle Ting.

Stødet til, at Tønder alligevel fik et Museum, gav de danske Kunstneres Genforeningsgave i 1920. Hvor skulde disse dejlige Billeder udstilles? Efter at forskellige andre Planer var drøftede, endte det med, at man valgte det gamle *Porthus* paa Slotsbanken; her var historisk Tradition, her var der praktiske Udvidelsesmuligheder. Tønder By og Amt vedtog i Fællesskab at skabe et Museum, og efter at der var opført en Tilbygning til det gamle Porthus, aabnedes Museet i 1924 (Billede Side 26).

Fordi Tønder Museum er et af de yngste, er det ogsaa et af de mindste. Dette er i flere Henseender en Fordel. Det er ikke Opbevaringssted for Bunker af gammelt Skrammel; det er ikke splittet i utallige Afdelinger. Siden 1925 har Apoteker P. Toft som Formand og Leder gaaet og kælet for dette Museum og har med stor Kyndighed valgt og vraget og fra Begyndelsen koncentreret Samlerarbejdet om det, der skal vises i et vestslesvigsk Hjemstavnsmuseum. Alt er opstillet i god Orden, intet Steds ser det overfyldt ud, saa den besøgende ikke behøver at frygte for den kendte Museumstræthed. — Vi aflægger et kort Besøg i de enkelte Afdelinger og nævner det vigtigste og interessanteste.

I Gaarden ser man først 2 gamle *Granitgravstene* fra Sdr. Sejerslev; indhugget er Livets Træ med Soltegnet. Tyske Forskere kalder dem »Sonesten« og paastaar, at Morderens Familie skulde sætte dem over den døde som Soning for Drabet. 2 andre Gravsten, ligeledes fra Sdr. Sejerslev, er oprindelig gotiske, men senere omarbejdet i Renæssancens Tid. Interessant er det at lægge Mærke til den »moderne« Form, disse Sten har. — *Løvehovederne* stammer fra Peter Rantzaus Trøjborg, bygget 1580, ligeledes den fornemme *Sandstenskamin*, hvis enkelte Stykker dog ikke er samlede endnu. — Til højre ser man Richtsens 6 *Kanoner*, der var i Brug ved Kongers og Kejseres Fødselsdagsfester helt til 1914. — I Hallen i Baggrunden er indmuret Overliggeren fra den gamle *Østerport*, der blev nedrevet 1872.

I den gamle *Vagtstue* (med Hvælvinger) findes en lille Samling af *Oldtidssager* samt *Specialsamlinger* for Jern-, Messing-, Kopper-, Tin- og Lertøj, Fajance og Porcellæn. Man lægger Mærke til, at de vestslesvigske Hjem efter Kontinentalspærren beherskedes af engelsk Fajance, efter 1864 af tysk Porcellæn. — Turisten vil mere sig over

FRA DEN HOLLANDSKE STUE.

BILLEDER OG SKULPTURER
(af sønderjydske Kunstnere).

de 2 Samlinger af Tønderske Nødpenge fra 1812 og 1920 og over de 2 Trommer fra Kosaktiden 1814.

Den ny tilbyggede Sydfløj rummer den *kulturhistoriske Afdeling*. Vi gaar først ind i den *1. Stue* og finder Folkets første *Gemmemøbler*, de store Kister fra det 13. til det 17. og 18. Aarhundrede. De fleste er særprægede af den vestslesvigske Billedskærerstil: 4 Fyldinger med Rosetter, Akantusblade, Arkadebuer med Halvroset. 2 Kister viser dog Indflydelse udefra: den ene gotisk Foldeværk, den anden Renæssancens Arkader. — En Række *Syskrin* viser tydeligt deres vestslesvigske Oprindelse. — Den gamle vestslesvigske Billedskærerkunstns sidste Udøvere er repræsenterede med Arbejder af Jes Lind fra Roager og Bagemester Brodersen fra Hjerpsted. — 3 gamle Døre hører ogsaa hjemme i denne Afdeling, en fra Trøjborg (1687) med Arkadebuer, en gammel Renæssancedør fra Bremsbøl (Ubjerg Sogn) og en fra Møgeltønder, der viser de karakteristiske Diagonalfyldinger, som gaar igen i alle gamle Møgeltønderdøre. — Som Kuriositet hænger i denne Stue 2 *Svenskerhatte*, fundne i Sølsted Mose og Kongens Mose; de gemmer vel to Dramaer fra Svenskerkrigenes Dage.

2. *Stue* rummer Minder om Vestslesvigs livlige Forbindelser med Holland, idet vi her finder Danmarks største Samling af hollandske

Kakler (ialt ca. 2000) og af hollandske Fajancer og Brugsgenstande.

De hollandske *Vægfliser* viser os de skiftende Moder igennem over 200 Aar. Vi ser a) de polychrome med Ornament fra ca. 1620, b) store Skibe og Søuhyrer i blaat, c) de religiøse Billeder i blaat og manganviolet fra Pietismens Tid, d) Hyrdescener fra Rokokoens Tid, e) Fliser med smaa runde Billeder og Tværbilleder fra ca. 1800-1850. Fra Rokokoens Tid og senere stammer de store Fliseplader, hvor der hører 4, 6, 9 og flere enkelte Fliser til at give et Billede, samt Ornamentfliser, der ligeledes skal sammenstilles, for at der kommer et Billede frem.

De hollandske Kakler blev efterlavede i *Slesvig* og *Kellinghusen* (Holsten). Vi ser her nogle Rankefliser derfra, og i den næste Stue ser vi nogle Fliser, hvis Farver straks præsenterer dem som hjemmehørende i Kellinghusen.

Den smukke *Flisekakkelovn* er hollandsk Arbejde fra Vierlanden ved Hamborg. Til Vierlanden kom der (ligesom til Amager) Hollændere, og af deres nye Hjemstavns Ler brændte de Fajancer, der dog mest blev brugt til Bygning af Flisekakkelovne.

Skabene og de andre *Møbler* i dette Rum er ogsaa hollandske. De stammer fra Gotikkens, Renæssancens og Barokkens Tid. Man lægger Mærke til, at de er paafaldende lave, beregnet til Fiskernes og Kaptajnernes lave Stuer. Ligeledes er de hollandske *Kister*, som staar her, meget mindre end de hjemlige.

3. *Stue*. Her finder vi forskellige *Møbler fra Vestslesvig*: et meget stort »Hamborgerskab« viser de Ejendommeligheder, der kendetegnede Hamborgværkstederne fra ca. 1618-1720; et hollandsk Skab med sorte Ibenholtfyldinger og flamske Søjler; et vestslesvigsk Skab viser paa interessant Maade, hvorledes man efterhaanden gik over til at omdanne de gamle Kister til Skabe, idet man dog bibeholdt de typisk vestslesvigske ornamenterede Fyldinger. — En *Kiste* med indlagte Stjerner er kommet herop fra Ditmarsken eller Ejdersted. — Endvidere ses et Barokskatol og en Barokdragkiste (med Empirebeslag).

I dette Rum ses ogsaa en interessant Samling af Tønderbilleder, bl. a. de eneste to autentiske Billeder af Borgmester Richtsen, samt 2 primitive »Malerier«, forestillende Kosakkerne i Tønder.

4. *Stue*. Her findes bl. a. *Møbler fra Tønder Købstad*, hvoraf de 3 Richtsenske Skabe er de mest fremtrædende: et stort Dækketøjsskab med 6 Døre uden Glas (indlagt forskellige Træsorter), flankeret

af 2 store Vitruvieskabe, 1 i Barok (med svejfede Gesimsere), 1 i udpræget Rokoko. Overleveringen melder, at disse 2 Skabe er lavet paa samme Tid af Fader og Søn; Sønnen havde været paa Vandring og vilde vise det nyeste i Moden. — 2 Skatoller er ogsaa fra Tønder: det ene fra Overgangen mellem Barok og Rokoko, det andet fra Empiretiden. — *Flisekakkellovnen* er et typisk Arbejde fra Stockelsdorf ved Lübeck; efter Sigende kom den med en tysk Brud til Herregaarden Benzon i Jylland. — Nogle særprægede *Messingfade* viser disse Prydstykker, der ofte dannede Baggrund for Lampetter eller Lysekærter i vestslesvigske Hjem.

I dette 4. Rum findes desuden et Udpluk af *Tønder-Kniplinger*, særlig Kraver og Hovedtøjer, og en rig *Sølvtojssamling**).

I *Forstuen ud til Gaarden* ser man Tønders sidste *Kagemand*, omgivet af en antik Vaabensamling, deriblandt de hjemmelavede Vaaben, som Bøndernes Hjemmeværn udrustede sig med i 1848.

1. Sal. I *Hovedrummet* er udstillet de danske Kunstneres Genforeningsgave, forøget med Ny Carlsbergfondens aarlige Gaver. Desuden har Statens Museum for Kunst her deponeret 4 Malerier: af Exner, P. C. Skovgaard, Heinrich Hansen og Emanuel Larsen.

Det andet *Værelse* præsenterer os Vestslesvigs Malere: Carl Ludwig Jessen, H. P. Feddersen, Anton Nissen, Emil Nolde, Carl Tønder, Peter Nicolajsen, Agnes Schmidt; desuden af østslesvigske Malere: Titze (Sønderborg), Madsen (Christiansfeld), M. Skov, og Mesteren Eckersberg er repræsenteret med en lille Luftskitse.

— Nogle Skulpturer er opstillede her: Bissens Kaptajn Hammer og Komtesse Conny Schacks sidste Arbejde, Bronzeskulpturen »Den hvilende Dreng«.

I *Sideværelset* paa 1. Sal ses moderne Kunst, alt sammen skænket af Ny Carlsbergfonden.

— — —
Fra Kunstafdelingen gaar vi gennem Korridoren til *Fængselscellerne*, der var i Brug helt til et Stykke ind i den første Verdenskrig. Vi besøger den Celle, hvor Redaktør P. Skovrøy »for en Ordens Skyld« sad indespærret i 4 Uger, og vi kan i andre studere de Hjer-

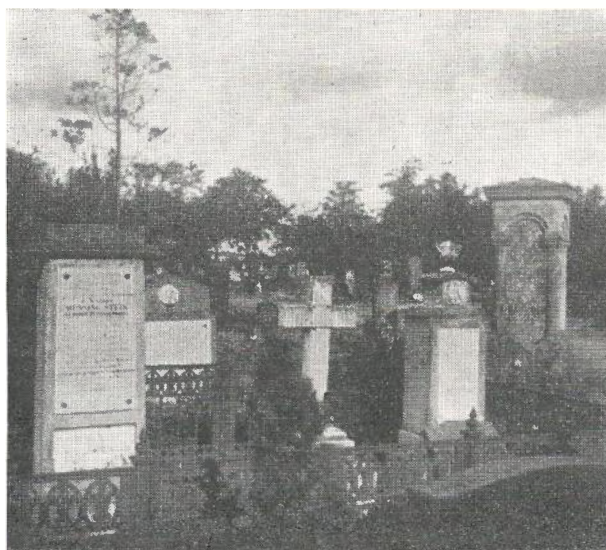
*) Hovedsamlingerne, bestaaende af Tusinde af Kniplinger og værdifuldt Sølvtoj, er for Øjeblikket (1943) paa Grund af Krigen gemt andet Steds.

tesuk, som de logerende gennem 100 Aar har indskaaret i Panelerne paa Dansk, Tysk og Russisk. For nogle Aar siden besøgte disse Celler af en Videnskabsmand, der arbejdede paa et Værk om Fængselspsykose og Fangepsykologi; han fik godt Udbytte af Besøget.

Dybest nede i den gamle Sidebygning' findes en meget ældre og meget uhyggeligere Fange-celle, mørk og skummel, med indmuret Liggeplads og Fod- og Haandlænker.

RICHTSENS SKABE (Barok og Rokoko).

Fra den ældste Del af Kirkegaarden. Gravsten over Senator Stein († 1843) og Fru Senator Hüdewadt († 1821), Fru Richtsen († 1815), Senator Angel († 1847), Senator Nagel († 1819).

Et Besøg paa Kirkegaarden.

NOGLE Turister forsømmer aldrig at aflægge et Besøg paa Kirkegaarden, naar de besøger en fremmed By. Kirkegaardene fortæller meget: om Borgerskabets Rod, om dets Standard med Hensyn til Velstand, Pietet, Kultur og Smag. Hvilken Forskel er der ikke mellem en sydlandsk og en nordisk Kirkegaard!

Forholdet til Kirkegaarden sætter Skel mellem Byens Borgere. Saa længe man ikke har sin jævnlige Gang paa Kirkegaarden, er man en fremmed i Byen, selv om man har boet der i mange Aar. Er man fortrolig med sin Bys Kirkegaard, har man slaæet Rod paa Stedet.

Samtidigt med, at vi fredede Stenalder- og Bronzealdergrave og foragedes, naar nogen krænkede de gamles Gravfred, behandler vi de nærmeste Forfædres Grave uden al Pietet. Paa nogle Landsbykirkegaarde er det endnu saadan, at Graveren maa rode i Dynger af Ben, hver Gang han graver en frisk Grav. — Hvor mange kan sige, hvor deres Oldeforældre ligger?

I Tønder var det indtil for godt 100 Aar siden ikke bedre. Paa den lille Kirkegaard omkring Kirken stedtes Slægt efter Slægt til Hvile

paa den samme snævre Plads, i Pesttider flere Hundrede i et enkelt Aar; de gamles Ben blev spredt for at give Plads for de nye. Det hjalp ikke meget, at man Vest for Kirken i en Gaardsplads til Smedegade (nu en Del af Rutebilpladsen) indrettede den saakaldte »Lille Kirkegaard«. I 1814 skabte man saa en »Begravelsesplads« ved Løgumkloster Landevej (nu Carstensgade). I de følgende 50 Aar skelnede man skarpt mellem Kirkegaarden — det var Pladsen ved Kirken — og »Begravelsespladsen«, som aldrig kaldtes Kirkegaard. Efterhaanden groede der Græs over de gamle Grave; man snublede over Sten og traadte i Pytter, som »Tond. Int. Bl.« skriver i 1859, og i 1869 blev begge Kirkegaarde inde i Byen jævned og Kirkegaardsmuren ud til Smedegade fjernet.

Pladsen ved Kirken kaldtes nu Kirkeplads, og Begravelsespladsen blev kaldt *Kirkegaard*. Denne blev samme Aar gjort dobbelt saa stor ved en Udvidelse over til den i Mellemtiden byggede Ribe Landevej, og Indgangen blev flyttet derhen; samtidigt blev der midt paa Kirkegaarden opført et Kapel. Ved denne Udvidelse blev Tønder Kirkegaard desværre uforholdsmæssig lang og smal, hvad der gjorde det vanskeligt at anlægge den virkeligt smukt.

Da man næste Gang, i 1916, midt i den første Verdenskrig, igen udvidede, fik man dette grundigt rettet. Den nye Kirkegaard fik den rigtige Form, og ved en Kirkegaardsarkitekts Hjælp blev der skabt en smuk *Parkkirkegaard*, som kun faa Byer af Tønders Størrelse ejer. Den er værd at se for Turister.

Vil man besøge Tønder Kirkegaard, skal man altsaa begynde ved *Indgangen fra Carstensgade*. Foran den gamle Kirkegaard fra 1814 finder man først en pæn *Soldaterkirkegaard* fra Verdenskrigen 1914-18, omfattende 18 tyske Soldatergrave. En anden lille Soldaterkirkegaard finder man lidt længere fremme Nord for Midtergangen. Her ligger 7 tyske Soldater fra Treaarskrigen 1848-50. Ud til Gangen ligger den østrigske Kaptajn Eduard Schwarz begravet; han faldt død om under Dansen midt i en Fest i 1865. — Omtrent midtvejs mellem Kapellet og Ribe Landevej (Række 93) ligger 5 Russere begravet, døde som Krigsfanger langt fra deres Hjemland i 1918. Ved Siden af dem har i 1941 4 engelske Flyvere fundet deres Grave. Derimod er ingen af de tyske Soldater, der i Løbet af den anden Verdenskrig er døde i Tønder, begravede paa Tønder Kirkegaard. —

Turisten vil nøjes med en flygtig Gennemgang, og vi vil ledsage ham. Han vil lægge Mærke til, at Tønder Kirkegaard er præget af *Jævnhed*. Tønder har efter 1814 ikke haft Rigmænd, der har ladet sætte brovtende Pragtmindesmærker, som man f. Eks. ser dem rejst over Fabrikanterne paa Neumünster Kirkegaard, eller som det enkelte, man kan se i Thisted. — Den fremmede vil meget interesseret læse *Navnene* og vil derved lægge Mærke til en ret stærk Blanding af danske og tyske Navne. De Gravsten, hvis Navne læses nu, er jo

Fra den vestlige Del af den gamle Kirkegaard.

overvejende rejst i den tyske Tid, og de fortæller om stærk Indvandring sydfra, selv om de hjemlige -sen-Navne er absolut overvejende. — Indskrifterne fortæller tillige om, hvor stærk den *tyske Kulturindflydelse* var i Tønder. Personer, der er fødte i Darum og Varde og Sædding og alle mulige andre Steder i Danmark, og der sikkert aldrig har talt andet end Dansk i levende Live, har efter deres Død faaet en Sten med Indskrift, at de var »geboren in Gross Darum« eller »in Warde« eller »Gulacher« o. s. v. Saa længe man holder sig til den gamle Kirkegaard, har man Indtrykket af, at det tyske Sprog er eneraadende. Dette er dog ikke Tilfældet. Paa den ældste Del (den sydøstlige) findes ikke saa faa danske Gravskrifter, og enkelte Sten med dansk Tekst er blevet rejst gennem hele den tyske Tid.

Et helt andet Billede faar man, naar man fra den gamle Kirkegaard gaar over Vejen til den nye *Parkkirkegaard*. Her ses omtrent lige mange Indskrifter paa Tysk og Dansk. Turisten vil lægge Mærke til, hvorledes ogsaa *Gravstenenes Form* skifter, naar han kommer ind paa Nutidens Begravelsesplads. Kolossale eller kunstnerisk særlig værdifulde Mindesmærker vil han heller ikke finde her; men han vil kunne glæde sig ved at se mange pæne og velholdte Gravsteder. Maaske er den Granitsten med de to slesvigske Løver, som Venner har rejst over Redaktør Viggo Lausten (død den 2. Maj 1940) i kunstnerisk Henseende Kirkegaardens smukkeste; den findes i det nordvestre Hjørne.

-- -- --

Saa siger vi Farvel til den fremmede Turist og tilføjer en Tak, fordi han ikke glemte at se indenfor i vore Dødes Have, og nu tager vi *Tønderborgeren* under Armen og gaar for anden Gang gennem de to Kirkegaarde. Han kan ikke slippe med en saa flygtig Gennemgang. Vi begynder igen i den rigtige Ende, ved Indgangen fra Carstengade, hvor Rækkernes Nummerering ogsaa begynder.

Den første Række paa Kirkegaarden blev naturligvis reserveret Kirkens Mænd: Sydsiden Provster og Præster, Nordsiden Degnene. I Præsterækken finder man først Gravstenen over Provst Peter Prahll, derefter Provst Carstens's Grav fra 1899 og Pastor Olsens fra 1905. I Degnerækken ligger 3 Degne fra nyere Tid begravet. — I Præsterækken finder man Seminarielærer Diekmanns Grav fra 1849. 3 andre Seminarielærere ligger begravede paa Tønder Kirkegaard: Rathje (5. Række), Wilms (5. Række) og Rickmers (195. Række). — 2 Kredsskoleinspektører har fundet deres Grave i Tønder: Burgdorf (3. Række) og Krohn (211. Række).

Det var ønskeligt, om Tønder Byraad hvert Aar vilde afsætte et lille Beløb paa Budgettet til Vedligeholdelse af Borgmestrenes og Velgørenes Grave, for saa vidt Familierne ikke besørger dette; enkelte af de ældre ligger for Tiden i Ukrudt. Vi gør opmærksom paa følgende *Borgmestergreve*: Fru Richtsens smukke Gravsten i 8. Række (Borgmester Richtsen blev begravet i Kirken), Horups Grav (135. Række), Sibbers (7. Række), Streckenbach (5. Række), Rathje (13. Række), Viceborgmester Johannes Paulsen (195. Række), Olufsen (15. Række), Thomsen (ny Kirkegaard). — *Velgørere* foruden Provst Carstens, Fru Richtsen og Horup: Fru Christine Angel (116. Række), Specht og Petersen (18. Række).

Det kunde være lige saa nyttigt at fortælle om de »store« Raadmænd, der har viet deres Kræfter til Byens Vel, om de store Købmænd, der kastede Glans over Byen o. s. v. Pladsen tillader det ikke; vi vil gaa lidt skematisk frem efter Kirkegaardens Inddeling.

Den østlige Del Nord for Midtergangen.

1. Række: Degne. — 3. Række: Radoor-Nissens Slægtsgrav. Slægten Radoor stammer fra Fyn, hvor den endnu er udbredt. Over Vodder Præstegaard kom den til Tønder. Hjemmet var det statelige Hus Østergade 2. Ved Giftermaal gik det over til Familien Nissen, hvis sidste Udløbere blev Kunstnere, bl. a. Maleren Anton Nissen, Rinkenæs. — 5. Række: Urmager Fritz Kaper, Farbror til Borgmester Kaper. — 8. Række: Raadmand L. H. Krag, død 1891, meget fremtrædende i Byens Styrelse. — 10. Række: Niels Jensen Petersen, ledende Kraft i »Singverein« og »Kampfgenossenverein 1848-50«. — 12. Række: Mellemskolelæreren Julius Chemnitz, Broder til Digteren af Slesvig-Holstensangen. — Tværrækken op mod Vejen: Raadmand Th. A. Todsen, Broder til Tønders store Mand i den første Nationalitetskamps Dage J. C. Todsen, med Datter Germania Viktoria Liberta. — 18. Række: Borgmester Horup. C. W. Zoëga (Vært paa »Schweizerhalle«) af den kendte Zoëga-Slægt.

Den østlige Del Syd for Midtergangen.

1. Række: Provst Prahl, Provst Carstens, Amtsdommer Mackeprang. Slægten Mackeprang stammer fra Femarn; Nationalmuseets tidl. Direktør tilhører den danske Gren af Slægten. — 2. Række: Købmandsslægten Kraus-Nagel. — 5. Række: Borgmester Streckenbach. Seminarielærerne Rathje og Wilms (Carstens-Wilms-Stiftelse). — 7. Række: fint Monument over den betydelige Købmand og Raadmand Henning Stein, død 1843. Justitsraad, Borgmester og Politimester Sibbers, død 1846; i samme Gravsted Herredsfoged Dethlefsen og Hustru, født Baggesen (Digterens Slægt). — 8. Række: Ejendommeligt Monument over Senator og Købmand Hans Petersen Angel. Borgmester Richtsens Hustru. — 9. Række: Læge Dr. Tanck, fremtrædende tysk Patriot. Raadmand Nagels fine Monument. Købmand Las Olufsen, Søn af den danske Storkøbmand P. Olufsen. — 10. Række: Radoorslægtes første Generation i Tønder. Fysikus Krichauff's 2 Døtre. — 11. Række: den danske Læge Dr. Friis (dansk Tekst). Amtsforvalter Lassen (dansk). Kogsinspektør Refslund (dansk). Apoteker Augsburg (dansk). — 12. Række: Kammerraad Albertz (dansk). Advokat Gjessing (dansk). — 13. Række: Borgmester Rathje. — 14. Række: Boghandler Drøhse, Søn af Stænderdeputeret Drøhse. Udgiver af Drøhses Almanak. — 15. Række: Slægten Stehr. Johan Balthasar Stehr, Præstesøn fra Fyn, gift med Charlotte Amalie Radoor, Præstedatter fra Roager; først Apoteker, senere Grynemøller (tysk Gravsten). Peter Olufsen, Storkøbmand (dansk). Sønnen Borgmester O. P. Olufsen. — 16. Række: Lærer Vilhelm Hagerup, hvis smukke Breve fra Tønder kan læses i »Sdj. Aarbøger« 1942. Fysikus Schlaikier. — 18. Række: Legatstifterne Specht (dansk) og Petersen (tysk). — 36. Række: Karl Eckwerth, Banebryderen for Socialdemokratiet i Tønder.

Den vestlige Del Syd for Midtergangen.

67. Række: Læge Dr. Riedell. — 68. Række: Th. F. Jürgensen, ledende i Kampfgenossenverein. — 69. Række: Amtsdommer Dr. Brockschmidt, ledende i Krigerforeningen. Raadmand Ernst Chr. Klüwer (Creditbank). — 71. Række: Raadmæn-

dene Zenner og Löck. — 75. Række: Møllerslægten Bachmanns 2. Gravsted (det ældste i Række 114 Nord for Midtergangen). — 76. Række: Familien Hage fra Humlekærren (dansk). — 77. Række: Digegreve Todsens, Søn af Stænderdeputeret Todsens, Mejerholm. — 93. Række: 5 Russere og 4 Englændere. — 101. Række: Legatstifteren Leonhardts Forældre.

Den vestlige Del Nord for Midtergangen.

206. Række: Fysikus Dr. Horn. — 201. Række: Herredsfoged Dirck. — 195. Række: Seminarieoverlærer Rickmers. Raadmand og Viceborgmester Johs. Paulsen.

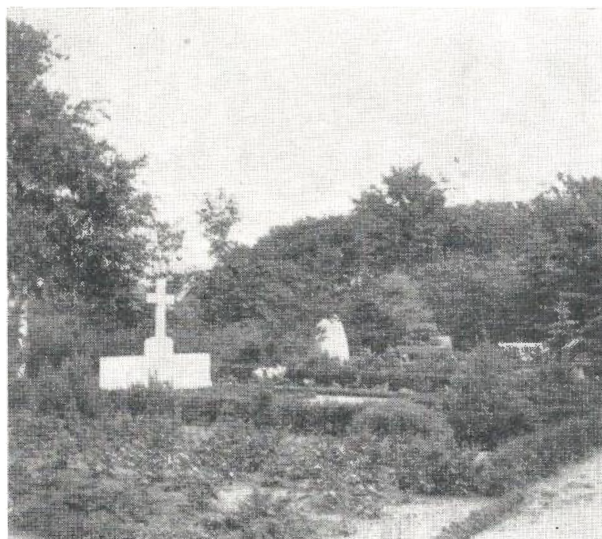
Ny Kirkegaard.

Rækken langs Vestsiden: Bankdirektør Rossen. Redaktor Viggo Lausten. — Rækken langs Østsiden: Borgmester Johannes Thomsen. — I Cirklen til højre for Midtgangen: Bankdirektør A. Andresen.

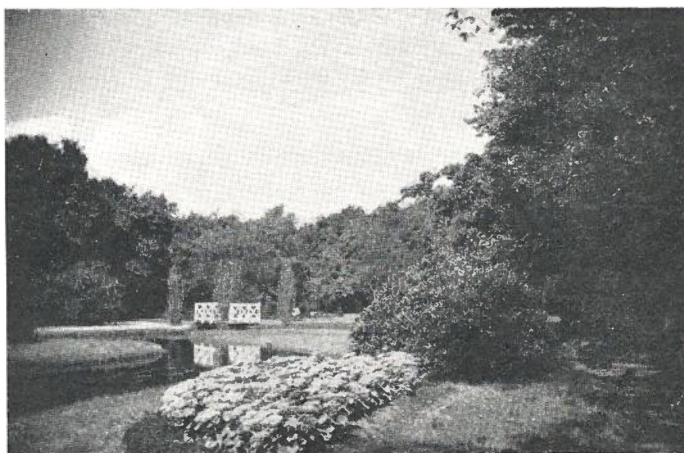
For de fleste er dette en Række døde Navne, døde som deres Bærere. For den, der elsker Tønder, har levet her i lang Tid, har beskæftiget sig med vor Bys Historie, fremkalder hvert af dem et Væld af Minder. Idet vi standser ved deres Grave, ser vi dem i Forretningen eller i et Selskab, hører deres muntre Latter — og vi takker dem for deres Virke.

Men vi glemmer ikke de mange trofaste, der kaldtes smaa i Samfundet, da de levede, og der ikke fik store Monumenter paa deres Grave, da de døde. De var lige saa gode Borgere i deres By.

Om kort Tid lægger man ogsaa os til Hvile i samme Jord. Lad os virke saadan, at senere Slægter med taknemmelige Tanker kan standse ved vore Grave!

PARTI FRA PARKKIRKEGAARDEN.

FRA ANLÆGET VED VIDAÆN.

Tønder som Turistby.

DA Goethe paa sin Italiensrejse for første Gang i sit Liv saa Havet, noterede han i sin Dagbog: »I Dag saa jeg Havet«. Det var Digteren med det rigeste Menneskegemyt, der mødte Verdens smukkeste Hav; men det gjorde intet Indtryk paa ham. Dengang var der nemlig endnu ingen, der saa *Havets Skønhed*. I dansk Digtkunst var det Evald, i dansk Malerkunst Eckersberg, der aabnede Folkets Øjne for Havets storladne Skønhed, og i Dag gaar der hver Sommer fra Indlandene en Strøm af Turister ud til Kysterne, for dér ikke alene at søge Sundhed, men ogsaa Skønhed.

Synet paa landskabelig Skønhed skifter paa lignende Maade. For 100 Aar siden var Morænelandskabet med Dal og Bakker fagre, med levende Hegn og brede Bøge nær salten Østerstrand simpelthen »det skønne Land«. Saa hjalp Digtere og Malere os til at se den Skønhed, der rummes i Hedens lyngklædte Bakker og Aernes slyngede Sølvbaand gennem grønne Enge. Nu er Tiden der, da man opdager det grønne Hav, *Marskens* og *Hedesletternes* grønne Vidder. Den store Turiststrøm holdt sig tidligere til Østkysten: Christiansfeld, Haders-

lev, Graasten, Dybbøl, Sønderborg, hjem igen, saa havde man »set« Sønderjylland. Efterhaanden fandt flere og flere ud til Vestkysten, og de kunde fortælle de andre, at man ikke kender sit Land, inden man har set det ejendommelige Landskab, der gemmer sig ude i Sydvesthjørnet, og naar *Rømødæmningen* har lukket op for Danmarks eneste hidtil uberørte Vesterhavsø, vil Strømmen vesterud blive endnu større.

Hvad er der saa at se og at opleve i Vestslesvig? Spørg Svenskere og Nordmænd! De er betagede af det storslaaede herude: den høje Himmel, de vidunderlige Skyformationer, Solop- og nedgange, som man ellers kun oplever dem ude paa det store Hav, den vide Horisont, de grønne Vidder, og saa de mange, mange græssende Kreaturer, Faar og Heste! En bølgende Kornmark er dejlig; men det grønne har nu altid været godt for Øjnene; en lang Række tøjrede Køer kan se morsom ud, men de virker kedeligt, naar man har set Dyrene gaa frit i de grønne »Fenner«. — Det er en Skønhedsaaften at opleve en lys Sommeraften i Vestslesvig; det er betagende at høre Trækfuglene i Tusindvis en mørk Efteraarsaften; det er en uforglemmelig Oplevelse af Menneskets Intethed at være med, naar Naturen viser sin Vælde i en Stormflodsnats Orkan.

Da Bilerne i faa Timer førte os gennem vort Fædreland fra Øst til Vest, opdagede vi endnu et Fortrin ved Vesteregnet, som man hidtil ikke havde anet noget om: det dejlige *Klima*. Den friske Vind er ikke altid behagelig, men den puster Skyer bort i en Fart ligesom Luner hos Kvinden; det vestslesvigske Klima er mere bestandigt end Morænelandskabets. Og saa kender vi i Forhold til Morænelandskabet saa lidt til *Taage* herude! Naar Bilisterne i Timevis har haft den trættende Kørsel i tæt Taage, glæder de sig, naar de forlader Morænen og kommer ud paa den taagefri Slette. Vi læser i Avisen om tætte Taager i Dagevis i København, Store Bælt, Aalborg og andre Steder og glæder os ved vor lyse Himmel.

Men Vestslesvigs Landskab har mærkeligere Ting at byde paa. Man behøver ikke at rejse til fremmede Lande og Verdensdele for at se Storværker af Menneskehaand; intet Steds ser man dem større end i Marsken. I hver Kilometer *Dige* sidder der 100,000 Kubikmeter Jord. I Dag er det ingen Sag at bygge Diger, men i gamle Dage blev de baaret sammen og senere kørt sammen. *Marskgaardenes Værfter*, de

smaa Bakker, som Husene er bygget paa, er alle blevet til paa samme Maade. Paa selve Marskens Slette kunde ingen bygge i gamle Dage, da Digerne endnu ikke var stærke nok, og de forfærdelige *Stormfloder* brød ind over Landet. I en enkelt Stormflodsnat (1362) tog Havet ved den vestslesvigske Kyst 30 Kirkesogne, i en anden (1634) druknede der omtrent 10.000 Mennesker og op imod 100.000 Husdyr. Vestslesvigs Historie er en lang Kæde af store Stormflodsulykker. Men Befolkningen gav ikke op; Bonden byggede Værfter til Gaardene og Diger til Værn for sin Jord, og i Dag føler han sig tryk bag de stærke Digers Ring. Og Stolthed føler han, naar han ser ud over den fede Jord, som Fædrene har fravristet Havet.

Uden for Digerne ligger Verdens mærkeligste Hav, *Vadehavet*, hvor man til een Tid af Døgnet kan gaa tørskoet paa samme Sted, hvor der faa Timer efter sejler Baade. Her er Skabelsesprocessen endnu i fuld Gang. Myriader af bittesmaa Dyr, Sandorme, Slikkrebs og Snegle, staar i Skaberens Tjeneste, sorterer den Jord, der bæres ind af Tidevandet, binder det frugtbare Slik til Havbunden, bygger i de fineste Lag den frugtbare Marsk op, som saa Mennesket en Dag omslutter med et Dige og annekterer som Fastland. De store Feltherrer, hvis Navne berømmes i Historiens Bøger, har lagt øde i blodige Krige; den navnløse Bonde har vundet rige Landomraader i udholdende Slid.

Alt dette skal man tænke paa, naar man færdes i Vestslesvig, kører oppe paa Kammen af de gamle Diger, staar paa det nuværende Havdige ved Højer Sluse og ser ud over Forlandet, der har dannet sig efter den sidste Inddigning i 1861, eller naar man ved Ebbetid fra Emmerlev Klev vandrer ud over Sandvader og glider i Slikvader. En Vadehavstur er en uforglemmelig Oplevelse; den bør raske Turister ikke forsømme at tage med.

Saa kan Vestslesvig endnu byde paa to Oplevelser, som den fremmede ikke kan finde andre Steder: den smukke, særprægede vestslesvigske Byggekunst og gammel Hjemmekunst, Kniplekunsten og Billedskærerkunsten.

Bliv ikke siddende i Bilen, naar De besøger *Møgeltønder!* Slots-gaden skal man tage til Fods. Læg saa Mærke til, hvorledes Husene er groede op af Hjemstavnens Muld. Den mørkerøde Sten er brændt paa Stedet; den hvide Kalk er brændt af Strandens Muslingskaller; Taget er »Istag«, vokset i Kærslavningen, Græstørvene paa Mønningen

er gravede i Toften. Paa denne Egn hører dette Hus hjemme og ikke en Kasse af den Art, der afslutter Gaden mod Vest for at give det afskrækkende Eksempel, man kan lære saa meget af. Læg saa Mærke til Karnapperne, til de runde Buer over Dørene, til Kvisten («Arkens») med »e Arkensgaf«, til de smukke Døre med skinnende Beslag, de hyggelige Vinduer med lysende Pelargonier bag de smaa Ruder, til »Sladderstenen« ved Siden af Døren. — Men Møgeltønder Slotsgade virker jo halvt som en Købstadgade; gaa derfor ned i Sønderbyen, eller besøg uberørte Landsbyer som Emmerlev, Sdr. Sejerslev eller Hjerpsted!

Kommer De til *Hjerpsted*, saa besøg Bageren der. Han bor i Byens grimme Hus, men hans Stuer og lille Museum byder Dem noget, De aldrig glemmer. Her ser man vestslesvigsk *Billedskærerkunst* fra gamle Dage til nyere Tider, men frem for alt finder man i Bageren selv den betydeligste Billedskærer af i Dag — og et prægtigt Menneske. Det kan ikke beskrives, det skal ses. — Gaa saa i Hjerpsted ind i et af de smaa hyggelige Huse og besøg en *Kniplerske*, der sidder bøjet over »Brættet« med de mange »Stokke« og med sine flittige Fingre, dirigerede af Hjernens slyngede Associationstraade, »prikler« den spindelvævsfine Tønderknipling. — Den fremmede kan ikke let fralukke Bageren et af hans Kunstværker, thi han elsker hvert Stykke saadan, at han ikke vil skilles fra det; men Turisten kan glæde den gamle Kone, naar han køber en Knipling.

Tønder er Porten til Vestslesvigs Herligheder. Kun to Købstæder i Danmark har Marsken lige ind paa Livet, Ribe og Tønder. Besøger man en anden Købstad, følger den én langt ud; langs med alle Veje og Afveje ligger der Huse, saa man irriteret spørger, om den By da aldrig vil slippe én. Men prøv saa at gaa langs med Vidaaen fra Vandmøllen til Anlæget og se, hvorledes den frie Natur hersker helt ind til Byen. Gaa fra Møllen med Diget mod Sydvest eller fra Sønderallé med Sommerdiget østpaa, og læg Mærke til, hvorledes man straks er ude i de frie Vidder. Intet andet Sted har Turisten denne Oplevelse at gaa i en Købstad og samtidig at have det ejendommeligste Stykke Natur lige ind til sig, at kunne snakke med Stude og Faar paa frodige Græsgange lige ind til den tætte Købstadbebyggelse.

Og nu vil vi hjælpe den fremmede Turist lidt til Rette i Byen og paa Eggen. Det kan kun ske ved Stikordssætninger.

Vandring gennem Hovedgaden:

Ved Østerport det gamle Hospital fra ca. 1730 (fredet). — Statsseminariets store Bygningskompleks. Paa Pladsen foran Seminariet Mindesmærke for Stifteren Balthasar Petersen; i Haven Mindesten for 89 Elever og Lærere, der faldt i Verdenskrigen 1914-18. I Festsalen stort Billede af Joakim Skovgaard. — Ved Torvet det gamle gotiske Gavlhuse fra 1517 og Raadhuset fra 1643. Paa Kirkepladsen Mindesmærke over de faldne fra Krigen 1870-71; ved Kirketaarnet Mindesmærke for Hans Adolph Brorson, udført af Billedhugger Gunnar Hammerich. — Apotekets Portal Østergade 1. — Andre smukke Portaler Storegade 14, Vestergade 9, Vestergade 14.

Besøg i Sidegader:

Bedst kendt er Uldgade med de morsomme Karnapper. — Værd at se er ogsaa Spikergade og Slotsgade med Karnapper og smukke Døre. — Søndergade 10 Mindetavle for Digteren Gerstenberg, der fødtes i dette Hus.

Rundt om Byen:

Nørreallé fra Østergade til Vestergade med »Elskovstemplet«; Mindesmærke for Borgmester Carsten Richtsen, udført af den danske Billedhugger Møllgaard, der var født i Tønder; forbi Statsskolen med Spydkafteren paa Legepladsen; Mindesten for Astronom P. A. Hansen, født i Tønder. — Sønderallé: fra Østergade til et pænt Anlæg, over Vidaabroen til Sønder-Borgerdiget; langs Vidaaen til den gamle Vandmølle fra 1598, forbi Amtshuset; derfra ud paa Diget og tilbage; forbi Museet og »Tønderhus« med den nye »Punchevej« til Vestergade.

Seværdigheder:

Tønder Kirke og Museet for Tønder By og Amt se Beskrivelsen her i Bogen. — Den nye Kirkegaard mellem Ribe Landevej og Carstensgade. — Den nye Kaserne for Enden af Carstensgade. — 2 km Nord for Byen laa den store Luftskibshavn; de store Haller er fjernede, kun Hangaren er tilbage.

Hoteller:

Hotel »Tønderhus« lige over for Amtshuset. — Hotel Tønder i Vestergade. — Missionshotellet i Storegade. — Vandrehjemmet ved Skibbroen (ved Siden af »Tønderhus«).

Tønder-Lægan-Ubjerg-Sæd-Tønder (ca. 10 km).

Fra Tønder med Vidingherredsgade forbi Gaarden Dyrhus til Lægan Kro. Lige ved Kroen den store Pumpsstation, der tjener Afvandingen af Tøndermarsken. Vandet fra den modsatte Side af Kanalen føres gennem en »Dykker« under Hovedkanalen til de fire Pumper; der kan tage 16 Kubikmeter Vand pr. Sekund. — Til Grænsen ved Møllehuset. — Tilbage og forbi Gaarden Bjerremark til Ubjerg. Paa en Sandbakke ligger en meget lille og ejendommelig Kirke med interessante Loftsmalerier. Ved Siden af Kirken Danmarks ældste Præstegaard, opført 1675. Fra Kirkegaarden smuk Udsigt mod Syd over den flade Marsk. —

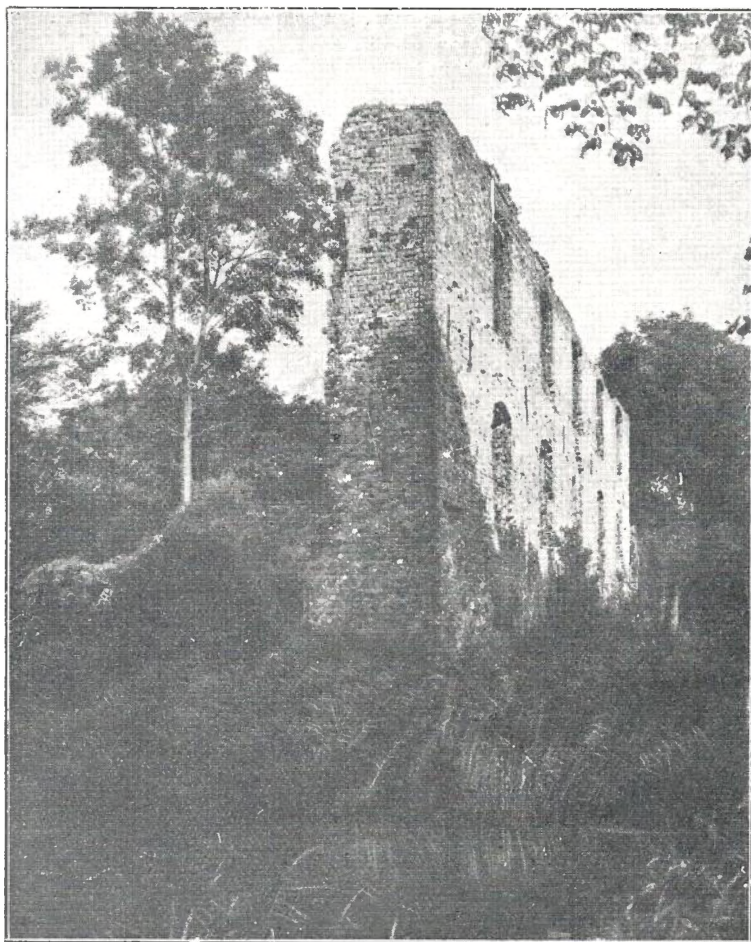
Med Vejen østpaa til Sæd. Syd for Byen ved den gamle Landevej en Skamsten, vistnok den eneste i Danmark, der staar paa den oprindelige Plads. Den tyske Indskrift, der nu er ulæselig, lød (i Oversættelse): »Paa dette Sted er af Bøddelknægten henslæbt og nedgravet Liget af Karen Christens fra Sæd, fordi hun i Aaret 1712 ved Gift har begaaet et forbandet Mord paa sig selv og sine fire Børn«. — Til Grænsen ved Sønderaa 1 km Syd for Landsbyen. — Med Landevejen over Grønaa (nu Hovedkanal) tilbage til Tønder.

Tønder-Gallehus-Møgeltønder-Tønder (ca. 10 km).

Fra Tønder ad Møgeltøndervejen forbi Altona Kro (nedlagt); mod Nord til Gallehus, hvor 2 Sten viser de Steder, hvor Kirstine Svendsdatter og Erik Lassen 1639 og 1734 fandt de to berømte Guldhorn. — Til Møgeltønder. I Kirken Kalkmalerier; Slotsgaden med de dejlige gamle Huse. Schackenborg med det smukke gamle Porthus (ingen Adgang til selve Slottet); Besøg i Schackenborg Slotspark med mange sjældne Træer. — Tilbage med Landevejen til Tønder.

Tønder-Møgeltønder-Rudbøl-Højer-Højer Sluse-Tønder (ca. 35 km).

Fra Tønder til Møgeltønder. Derfra gennem Sønderbyen med Vejen gennem Møgeltønder Marsk forbi Gaarde paa Værfter til Rudbøl. 1 km før Rudbøl Cornelius Petersens statelige Gaard Vesteranflod, bygget ca. 1905 i Haubergstil. En Hauberg, som de endnu i stort Tal findes i Ejdersted, er en firelænget Gaard, hvor alle Længer og Gaardspladsen er forenede under et kæmpehøjt Tag; men Vesteranflod er ingen Hauberg, thi Stuehuset er ikke med under samme Tag som de andre Bygninger. — I Grænsebyen Rudbøl ligger alle Husene paa Diget. I Byen Vandrehjem. Ved Rudbøl Sø og Vidaa det danske Toldsted. Fra Grænsen gaar man gennem et »Ingenmandsland« med en gammel Klinkervej til det tyske Toldsted i Rosenkrans. Grænsen følger et længere Stykke Midten af Landevejen, kendetegnet ved flade Grænsestenene midt hen ad Vejen. Man gaar altsaa med det ene Ben i Danmark og det andet i Tyskland. Den maatte lægges saadan, fordi den skulde følge Diget; en Grænse med Vidaaen vilde have gennemskaaret en Kog. (En Kog er et inddiget Marskomraade, omsluttet af et Dige). Vidaaen sætter ved Rudbøl det ældgamle Skel mellem det oprindeligt danske Omraade Nord for Aaen og det frisiske Vidingherred syd for. Rudbøl fik 1629 Købstadrettigheder med Religionsfrihed og Ret til at præge egen Mønt; men de planlagte store Landvindings- og Havneplaner strandede. Ved Nordudgangen af Byen dansk og tysk Skole Side om Side med fælles Legeplads. Lidt nord derfor laa den gamle Anflod Kirke, som efter en Stormflod (vistnok i 1436) stod ene tilbage, efter at Sognets Folk var druknede, hvorefter den blev fjernet. — Med Landevejen oppe paa det gamle Havdige til Højer. En morsommere Vej til Højer fører fra Hjørnekroen først oppe paa Diget vestpaa, derefter gennem typisk Marsk op til Højer. I Højer morsomme Gadepartier, mange smukke, gamle Gaarde og mange Storkereder. — Fra Højer til Højer Sluse, hvor Vidaaen har sit Udløb i Havet. Forlandet har dannet sig efter den sidste Inddigning ca. 1860; læg Mærke til de mange

TRØJBORG SLOTSRUIN.

Faar! Udsigt til Sild. Mod Syd ser man Hindenburgdæmningen, over hvilken Togene kører over til Øen Sild. Havn ved Slusen; Restauration paa Diget; Syd for Slusen Luksusgaarden »Hohenwarte«. — Tilbage over Højer og Møgeltønder til Tønder.

*Tønder-Emmerlev Klev-Hjerpsted-Trøjborg-Visby-Sølsted-
Abild-Tønder (ca. 42 km).*

Fra Tønder over Højer til Emmerlev. Ved Vejen i Emmerlev Mindesten for Biskop Peter Outzen Boisens Forældre. Ud til Emmerlev Klev med Restauration og Saltvandsbadebassin. Herfra ved Ebbetid Vandring ud over Vaderne

(ufarlig, meget interessant). — Tilbage gennem Emmerlev og forbi Emmerlev Kirke og Højkroen til Hjerpsted. Besøg hos Billedskæreren og hos gamle Kniplersker. — Tilbage til Landevejen og østpaa til Nørre Sejerslev. Nord for Landevejen Kogsbøl Voldsted. Her boede Christoffer Rosenkrans, som Christian IV i 1610 lod henrette paa Københavns Slotsplads paa Grund af Dokumentfalsk. — Til Trøjborg Slotsruin, en af Danmarks smukkeste Ruiner. Trøjborg byggedes 1580 af Peter Rantzau; største Delen af Slottet blev nedrevet ca. 1850 af Knud Knudsen. Den store Overligger fortæller paa Tysk Borgens Historie. De latinske Linier siger: »Alt er Forkrænkelighed. Skatte du samler og Borge du bygger, som dø du ej skulde. I Morgen du dør, og hvem skal saa arve dit Gods!« — Til Visby med Kirke, ombygget i Renæssancetiden. Besøg i Pastor Møllers Have, hvor Pastor Møller og Hustru ligger begravede. — Til Vejkrydset ved Sølsted; Fægtning den 9. April 1940. — Herfra over A bild til Tønder.

Tønder-Løgumkloster og tilbage (ca. 32 km).

I Løgumkloster besøges den herlige Kirke; kort Beskrivelse kan faas i Kirken. Rester af Klostret er bevarede og kan ses. Paa Kirkegaarden Grave af tyske Straffefanger, døde af Plettyfus under den første Verdenskrig. Øst for Kirkegaarden Mindelund for Sognets faldne. Syd for Løgumkloster i en lille Lund Begravelsesplads med Mindesmærke over belgiske, franske og russiske Krigsfanger, døde i Krigsfangelejr.

Tønder-Rømø.

Fra Tønder til Skærbæk (26 km). Fra Skærbæk til den nye Rømødæmning.

Porthuset til Schackenborg.

Nogle nyere Bøger om Tønder.

- Carsten Erich Carstens: Die Stadt Tondern. Tondern 1861.
Ludwig Andresen: Geschichte des Fastnachtsgelag und des Schützenkorps. (Særtryk af Zeitschr. d. Ges. f. Schl.-Holst. Gesch. Bd. 37). Kiel. 1907. — Acta Tunderensia (Særtryk af Zeitschr. Bd. 38). Kiel 1908-09.— Tøndern um 1500. Kiel 1930. — 200 Jahre Waisenhaus in Tondern. Tondern 1935. — Tønder Ringriderkorps' Historie (Paa Dansk ved Broder Grandt). Tønder 1937. — Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. Kiel 1937. — Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreißigjährigen Krieg (1627). Flensburg 1939 (2. Bind, bearbejdet af Dr. Hoffmann, udkommer 1943).
H. Lausten-Thomsen: Tønderbogen. Det 3. danske Hjemstavnskursus. Tønder 1926.
Th. Roust og H. Lausten-Thomsen: Tønder Bibliotek 1923-1933. Tønder 1933.
Thorvald Petersen: Tønder Bys Legater. Tønder 1933.
H. Lausten-Thomsen: Tønder Læse- og Ungdomsforening 1912-1937. Tønder 1937.
Erik Christensen: Fra min Virksomhed i Tønder. Tønder 1939.
H. Bernsen og H. Chr. Clausen: Tønder i Dag. Tønder 1943.
M. Mackeprang m. fl.: Tønder gennem Tiderne. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. (1. Bind udkommer 1943, 2. Bind 1944).

- Foruden foran nævnte Bøger er ved Udarbejdelsen af denne Bog benyttet:
1) Tondersches Intelligenz-Blatt 1813-1871; Tondersche Zeitung 1871-1921.
2) Forskellige Afhandlinger i Aviser og Tidsskrifter.

Sagregister.

	Side		Side
Aflad	8	Bevægelsesforening	107
Afvanding	16, 52, 61	Bevægtninger	43
Alderdomshjem	16, 76 f.	Biblioteker	15, 94 f.
Alexandrineskole	15, 87, 88	Billedskærere	163, 180
Allemandsting	32	Borgerdige	11
Altertavle	160	Borgere	29, 30, 80
Amtmandspalæ	11, 25, 146	Borgered	30, 79
Amtmænd	26 ff.	Borgerforening	12, 34, 107
Amtshus	14, 27	Borgerliv	99 ff.
Amtsudstilling	15	Borgerskole	11, 85
Anlæg	13, 173, 177	Borgervæbning	12, 101
Arbejdsanstalt	75	Borgmester	11, 31
Arkitektur	135 ff.	Brandenborgerne	10, 24
Asfaltering	16	Brandværn	105
Aviser	11, 13, 14, 15, 55 f., 61	Bryggerier	14, 55
		Budget 1847	38 f.
Badeanstalt	14	Budget 1942-43	39 f.
Banker	14, 15, 58 f., 62	Byfoged	30
Barok	142 ff., 153, 165, 166	Byggekunst	135 ff., 175 f.
Bedehus	71	Byjubilæum	12, 101

	Side		Side
Byplan	17, 126, 127 ff.	Grundejendomme	59
Byraad	30, 31, 34, 36, 37, 66	Græsserforening	107
Bysekretær	31, 34	Gymnastikforeninger	13, 105
Bürgerverein	94, 107, 108	Gørresmark	11, 12, 65, 72, 75, 76, 89
Børnebibliotek	11, 94		
Børnehaver	93	Haandværk	48, 52, 62
		Haandværkerforening	15, 107
Carstens-Wilms-Stiftelse	14, 15, 76	Handel	42 ff.
		Handelskrige	43
Dansk Samfund	108	Handelsskole	14, 94, 107
Delinger af Sønderjylland	23	Handelsstandsforening	13, 14, 107
Deputeretkollegium	31 f.	Harmoni	11, 94, 108
Deutscher Verein	15, 83, 124	Havn	19, 26
Digebrud	14, 47	Havneplaner	14, 57
Digebygninger	9	Hedeselskab	15, 94
Digefoged	32	Hekseforfølgelser	9
Døbefont	160	Helligaandshospital	11, 16, 65, 68, 69, 77
Døre	147	Herberge zur Heimat	14, 76
		Herreder	22
Eksporthandel	15, 60	Hestesportsstævner	103
Eksporthandel	15, 60	Hestholm	9
Elektricitetsværk	15, 25, 35	Hjemsted (Borgernes)	80
Epitafier	153 ff., 156 ff.	Holland	44 ff., 47 f., 163 ff.
Erhvervsforening	52	Hoteller	14, 177
Erhvervsforhold	41 ff.	Humlemarked	45
Fastelavnslaug	100	Ildebrande	8, 9, 10, 11, 46
Fattiggaard	76	Indbyggere	30
Fattigpleje	68, 74 f.	Indbyggertal	53 f., 59
Firestadsdomstol	31	Indkomst	59 f.
Flyvere	15, 16	Indlemmelser	10, 16
Folkeafstemning	15, 123	Industri	50 f., 55, 62
Folkekøkken	11, 76	Industriforening	12, 13, 52, 83, 107
Folkemarked	14		
Folkeskolen	11, 13, 84, 92 ff.	Jernbaner	13, 14, 52, 57 f., 132
Foreninger	103 ff., 108 f.	Jørgenshospitalet	65, 68
Forskønnelsesforening	107		
Fortbildungsschule	13, 94	Kagmand	30, 128
Frederiksgarden	11, 102	Kakler	164
Frigrunden	10, 64	Kaland	65
Fængselsceller	165	Kanalplaner	14, 52, 57, 61
		Kapeller	64, 66
Gader	12, 13	Karnapper	142
Gadenavne	127 ff.	Kaserne	16
Galge	30, 128	Kirke	63 ff.
Garnison	61, 103	Kirkegaard	11, 13, 15, 167 ff.
Gasværk	13, 26	Klima	174
Gavlhuse	136 ff.	Kloakering	15
Gotik	140	Kloster	7, 8, 18, 64, 65 f.
Gravstene	170		

	Side		Side
Klubben (1850)	108	Nygotik	140
Knipleindustri	48 ff.	Nyklassicisme	146
Kniplinger	165		
Kommunalforening	34, 107, 108	Pest	7, 9, 10, 47
Kontribution	41	Pietismen	68 f., 74
Kosakker	11, 164	Plantage	16
Krammarkeder	42 f.	Politimester	11, 32
Kreis Tondern	28	Portaler	142 ff.
Krige	45	Porthus	11, 25, 26, 162
Kristkirken	9, 14, 16, 67, 68, 149 ff.	Posthus	14, 140
Kulturarbejde	82, 83	Privatskoler	87 f.
Kulturindflydelse	169	Provsti	66
Kultursprog	81	Prædikener	68, 73, 74
Kvarterer	128	Prædikestol	151 ff.
Kvægmarkeder	43, 58		
Kæmner	32	Raadhus	13, 140
Købmænd	42, 44 f., 52, 62	Realskole	13, 14, 15, 85, 86
		Reformationen	65, 66
Landbrug	42	Rektorskole	13, 83 ff.
Landbrugsskole	15, 94	Renæssance	140 ff., 151
Landsinspektør	32	Retsbygning	15
Landskab	173 f.	Ringriderkorps	11, 101 ff.
Landeveje	13, 14, 52	Rokoko	155, 165, 166
Latinskole	10, 11, 84 ff.	Rutebiler	15, 60
Laurentiuskirke	63 f., 66, 129		
Lav	48, 106	Sangforeninger	105
Legater	50, 112 ff.	Seminarier 11, 13, 14, 72, 79, 85, 88 ff.	
Lejebibliotek	94	Singvercin	12, 105
Lektorium	159	Skatteligning	34, 36
Ligningskommission	34, 36 f.	Skolevæsen	11, 13 83 ff.
Ligbaarer	150	Skyttekorps	99 ff.
Ligvogn	13	Skyttekreds	101
Luftskibshavn	15	social Forsorg	68 ff., 76, 77
Lybsk Ret	19 f.	Soldaterforeninger	105
Lysekroner	160	Soldatergrave	168
Læseforeningen	83, 122	Spanioler	11
		Sparekasse	11, 58, 62, 110 f.
Magistrat	33, 34, 36	Sportsforeninger	105
Malerier	158 f., 165	Sportsplads	15, 91
Markeder	14, 42 f., 58	Sproget	79, 80, 81
Marknavne	133 f.	Stadsarkitekt	35
Mellemskole	86, 92	Stadskasserer	35
Mcnighedspleje	77	Städteordning	33
Mindesmærker	106, 168, 177	Statsskole	15, 86
Museum	15, 161 ff.	Stavnsborgere	11, 29
		Stiftsgrænser	63, 66
National Udvikling	115 ff.	Stodderfoged	68
Natvægtere	35	Stormfloder	7, 8, 9, 10, 46 f., 175
Nikolajkirke	9, 64, 66	Studehandel	44

	Side		Side
Styrelse	29 ff.	Tønderhus (Forsamlingsbygning)	15, 16, 115.
Stændervalg	11, 12, 13, 116	Tønderhus Len	8, 22
Svendehjem	14, 76	Tønder Landmandsbank	14, 58, 121, 144, 145.
Svenskerkrigen	24	Udvandring	55
Sygehuse	11, 12, 14, 15, 16, 77 f.	Ungdomsundervisning	94
Søndagsskole	13, 94	Vaaben (Byvaaben)	19
Sønderport	128	Vadehavet	175
Teaterselskaber	82	Vadestedby	18
Teknisk Skole	15, 94, 107	Vajsenhus	10, 16, 69
Telefon	13	Valg (Byraad)	13, 33 f., 36, 123
Tiggere	68, 76	Valg (Rigsdag)	120, 121
Tjenestemænd (kommunale)	31, 37	Valg (Stænderforsamling)	11, 12, 13, 116
Tond.-Intell.Blatt	55	Vandværk	14, 25
Tond. Zeitung	55 f.	Warteschule	95
Torvedage	42	Vedtægter (kommunale)	32, 36
Trediveaarskrigen	10, 23 f.	Velgørere	110 ff.
Trykkeri	55, 61, 70	Velstand	47
Tugthus	70, 75	Verdenskrig	15, 160
Turistby	173 ff.	Vesterbro	128
Turistforening	107	Vidaa	9
Töughterschule	14, 87 f.	Østerport	13, 99, 128
Tønder Amt	12, 13, 15, 22, 28	Øvelsesskole	13, 15, 86, 91, 92
Tønderdæmning	9, 18		
Tønderhus (Borg)	7, 8, 9, 10, 11, 21 ff.		

Personregister.

Abel, Hertug	7, 20	Anna, Hertuginde	8
Adler, Generalsuperintendent	11, 72	Appel, Cornelius, Lærer	90, 123
Adolf VII, Hertug	8	Arends, Provst	71, 72
Adolf VIII, Hertug	23	Asmussen, M., Købmand	50
Adsersen, Karl, Gaardejer	161	Augsburg, Apoteker	171
Ahlefeldt, Jørgen, Hærfører	24	Bachmann, Møller	172
Ahlmann, Michael, Provst	73	Bahnsen, Seminarieforstander	90
Albeck, Emil, Seminarieforstander	91	Bahnsen, Præst	74
Albert, Biskop	8	Bargum, Sophie, Legatstifter	113
Albertz, Kammerraad	171	Bertouch, Amtmand	27, 102
Andersen, Andr., Legatstifter	114	Bescler, Wilhelm, Advokat	12, 117
Andresen, Andr. Bankdirektør	172	Beuck, Præst	74
Andresen, Jørgen, Geograf	95	Bjelke, Amtmand	27
Andresen, Ludwig, Historiker	17, 79, 98, 160.	Bjørnson, Digter	83
Angel, Christine	114, 170	Bleicken, Matth., Borgmester og Landraad	13, 27, 33, 123
Angel, Detlef Jensen, Senator	116	Blome, Wolf, Amtmand	24
Angel, H. P. Købmand	12, 171		

	Side		Side
Bluhme, Christopher, Rektor	84	Frederik VI, Konge	11, 102
Bluhme, Joh. Barth., Hofpr. 85, 96,	157	Frederik VII, Konge	13
Borchert, Lærer	87	Frederik Wilhelm, Kurfyrste ...	10, 24
Braun, Kartograf	21	Friis, Læge	120, 171
Bredsdorff, M., Seminarieforst. ...	92	Gerhard VI, Greve	8
Brockenhuus-Schack, Amtmand ...	27	Gerstenberg, Heinr. Wilh., Digter ...	96
Brockschmidt, Amtsdommer ...	106, 171	Gjessing, Advokat	120, 171
Brodersen, Billedskærer	163, 176	Glob, Anders, Provinsialvikar ...	65
Brorson, H. A., Præst	11, 71, 95	Goos, J. W., Redaktør	13, 55
Burgdorf, Kredsskoleinspektør ...	170	Green, Hugo, Købmand	12
Böhme, Landraad	27	Grove, E. R., Vandbygningsdirektør	52
Carstens, Carsten Erich, Provst 73, 74,	76, 113, 114, 170, 171.	Haastrup, Apoteker	120
Carstens, Helene, Skolebestyrer ...	88	Hage, A., Dyr læge	103, 120, 171
Carstensen, Thomas, Rektor ...	85, 90	Hagerup, Vilhelm, Lærer 85, 87, 119,	123, 171.
Cellius, Burchhardt, Historiker ...	96	• Hammerich, M., Direktør	147
Chemnitz, Julius, Lærer	171	Hammerich, Gunnar, Billedhugger	177
Christian Albrecht, Hertug	100	Hanquist, Oluf, Senator	116
Christensen, Erik, Provst	74	Hans den Ældre, Hertug	9, 23
Dahl, Matth., Præst	123	Hansen, Andreas, Amtmand	27
Decker, Jacob, Rektor	85	Hansen, Gustav, Landraad	27, 123
Decker, Johannes, Præst	66	Hansen, P., Hattemager	120
Dethlefsen, Herredsfoged	171	Hansen, Peter Andr., Astronom 98, 177	
Diekmann, Seminarielærer	170	Heiksen, Jannik, Raadmand	95
Diemer, Asmus T., Raadm. 13, 119, 120		Henrik, Hertug	7, 22
Dirck, Herredsfoged	172	Henrik, Greve	8, 22
Dorothea, Dronning	8	Hironymus, Præst	8, 66
Dreger, Apoteker	120	Hjort, J. M. L., Provst	73
Dröhse, Herredsfoged	12, 116	Holm, J. H., Borgmester	33, 85
Dröhse, Boghandler	171	Holstein, H. U., Amtmand	27
Eckwerth, Karl, Snedker	171	Holstein, Joh. Georg, Amtmand ...	68
Egeberg-Jensen, Rektor	136	Holstein, U. A., Amtmand 25, 26, 49	
Erik Plovpenning, Konge ... 7, 20, 21		Horn, Fysikus	172
Erik Glipping, Konge	7, 21	Horup, Georg Fr., Borgmester 109, 113,	170, 171.
Erik af Pommern, Konge	22	Idrisi, Geograf	19
Fabricius, Jacob, Generalsuperint. 81, 95		Iwersen, J. C., Købmand	101
Fabricius, Joh. Chr., Professor ...	96	Janke, Theodor, Redaktør	59
de Fontenay, Amtmand	27	Jardin, Bygmester	25, 146
Forchhammer, Joh. L., Rektor 85, 98		Jastrau, Organist	90
Forchhammer, H. Redaktør ...	55, 98	Jensen, Heinr., Rektor	85
Forchhammer, Joh. Georg, Geolog 98		Jensen, Thom. Høier, Præst	97
Forchhammer, Peter Wilh., Prof. 12, 98		Jepsen, Holger, Borgmester	37
Frederik I, Hertug, Konge 8, 23, 65, 66		Jersild, Læge	105, 120
Frederik III, Hertug	10	Jespersen, Lærer	87
Frederik IV, Konge	10, 24, 100	Jissen, A. L., Borgmester	33
Frederik V, Konge	11, 102		

	Side		Side
Jürgensen, Nis, Senator	116	Müller, N. V., Rektor	85
Jürgensen, Th. F., Gæstgiver	106, 171	Møllgaard, Johs., Billedhugger	98, 113
Kaftan, Generalsuperintendent	74	Nagel, Raadmand	171
Kaper, Fritz, Urmager	171	Navnesøn, Hans, Ridder	64
Ketelsen, Johannes, Borgmester	66	Nicolaus, Biskop	8
Kier, Peter Osw., Provst	74	Nissen-Slægt	171
Kiær, C. A., Borgmester	12, 33	Nissen, Dige greve	11, 116
Kiesbye, Claus, Bogtrykker	72	Nissen, Niels Chr., Bogbinder	118
Klüwer, Ernst Chr., Raadmand	171	Novrup, H. P. H., Overlærer	91
Knudsen, Broder, Borgmester	32, 119	Obbarius, Rektor	86
Krag, L. H., Raadmand	171	Olsen, Præst	170
Krahe, Seminarieforstander	91	Olufsen, Las, Købmand	171
Kraus-Nagel-Slægt	171	Olufsen, P., Købmand	120, 171
Krichauff, Fysikus	77, 171	Olufsen, Oluf P., Borgmest.	37, 170, 171
Kristian I, Konge	8, 23	Owens, Jürgen, Maler	158
Kristian III, Konge	23, 66	Paulsen, Gartner	161
Kristian IV, Konge	49	Paulsen, Johan, Borgmester	37
Kristian V, Konge	10, 24	Paulsen, P. J., Viceborgm.	36, 170, 172
Kristian VI, Konge	96, 100, 102	Pefse, Lensmand	22
Kristian VII, Konge	100	Petersen, Balthasar, Provst	11, 50, 72, 89, 96, 112.
Kristian VIII, Konge	12, 105	Petersen, Detlef Fr., Rektor	85
Kristian X, Konge	15	Petersen, Hans, Legatstifter	113, 170, 171
Krogh, F. C., Amtmand	27	Petersen, J. J., Lejebibliotek	94
Krohn, Kredsskoleinsp.	170	Petersen, Jørgen, Provst	66
Kühnel, Seminarieforstander	90	Petersen, Niels J., Gæstgiver	106, 171
Lassen, Amtsforvalter	171	Petersen, P. P., Købmand	11
Lausten, Viggo, Redaktør	170, 172	Petersen, Sophie og Albertine, Skolebestyrere	87
Leo, Hans Fr., Legatstifter	112	Petersen, Thorvald, Bagermester	121
Leonhardt, Asmus, Legatstifter	114, 172	Petersen, Vilhelm, Teaterdirektør	82
Limbæk, Henning, Lensmand	8, 22	Plewka, Borgmester	35
Lind, Jes, Billedskærer	163	Pogwisch, Henning, Amtmand	8, 23
Lorenzen, Jernstøber	120	Pontoppidan, Erik, Hofpræst	71
Lornsen, Uwe Jens, Politiker	116	Popsen, Paul, Legatstifter	50, 111, 112
Luise Henriette, Kurfyrstinde	10, 24	Pott, Seminarieforstander	91
Lumbye, Georg, Kapelmester	83	Prahl, Peter, Provst	72, 94, 170, 171
Löck, Raadmand	172	Radoor-Slægt	171
Mackeprang, Amtdommer	171	Radoor, F. J., Senator	116
Madsen, Købmand	120	Randrup, J., Rektor	87
Magle, Hans, Præst	74	Rathje, Borgmester	35, 170, 171
Margrethe, Dronning	8, 22	Rathje, Seminarielærer	170, 171
Matthiesen, Brændevinsbrænder	12	Refslund, Kogsinspektør	120, 171
Matthiesen, Skomager	120	Rehloff, Joh. And., Superintendent	98
Matthiesen, Peter, Amtmand	27	Rehloff, Stadskæmner	118
Matthiessen, Hugo, Museumsinsp.	148		
Meier, Seminarielærer	90		
Morgan, General	24		

Side	Side
Reimarus, Samuel, Provst 71	Stehr, Joh. Balth., Apoteker 102, 171
Reinhard, Provinsialminister 20	Stein, Henning, Senator 171
Reventlow, A., Amtmand 12, 27	Streckenbach, Alexander, Borgmester
Richtsén, Carsten, Borgmester 11, 50,	33, 170, 171.
112, 113, 162, 164, 170.	Struck, Peter, Legatstifter 10, 50, 69, 74,
Rickmers, Seminarielærer 170, 172	111 f.
Riedell, Læge 171	Sørensen, Albertine, Skolebestyrer 87
Roepstorff, Kammerherre 111	
Rogge, Landraad 27, 35, 123	Tanck, Læge 85, 171
Rohlf's, Lærer 94	Tavsen, Hans, Biskop 66
Rossen, R. P., Bankdirektør ... 121, 172	Thamssen, J. H. N., Red. 14, 55, 123
Rumohr, Landraad 27	Thomsen, Johs., Borgmester, 37, 170, 172
Runkel, Seminarieforstander 91	de Thura, Seminarielærer 90
Rühmann, Præst 74	Thybo, Niels, Guardian 65
Rönnow, Tönne, Hærfører 8	Tidemand, Odin Wolf, Provst 73, 119
	Todsén, B., Digegreve 172
Saloman, Geskel, Maler 98	Todsén, Johs. Chr., Købm. 12, 117, 119
Saloman, Nola, Læge 98	Todsén, Liberta 117, 171
Saloman, Siegfried, Komponist 98	Todsén, Th. Andr., Købmand 117, 171
Schack, Hans, Lensgreve 76, 78	Toft, Peter, Apoteker 162
Schack, O. D., Lensgreve 119	Tychsen, Nic., Lektor 97
Schack, O. D., Lensgreve, Amtmand 27	Tychsen, Oluf G., Prof. 96
Scheel, Jørgen Erik, Amtmand 27	Tørsleff, Lærer 85
Scheel, Kammerherre 12	
Scheel, Præst 74	Ulrich, Fysikus 78, 85, 93, 120
Schlaikier, Fysikus 171	Uppendorp, Johs., Prof. 96
Schmid, Andr. Chr. J., Prof. 98	
Schmidt, Niels, Seminarieforstander 90	Valdemar Atterdag, Konge 7
Schrader, Joh. Herm., Provst 68 f., 71 f.	Valdemar IV, Hertug 7
Schülein, P., Provst 74	Valdemar V, Hertug 7, 19, 42
Selmer, Kaptajn 57	Wallenstein, Feltherre 24
Severin, Præst 66	Waltersdorff, E. F., Greve 97
Sibbers, Politimester og Borgmester 11,	Warnstädt, Slagter 103
32, 170, 171.	Wedersøe, G. G., Senator ... 116, 131
Skomager, Hermann, Prædikant ... 66	West, A. J., Rektor 87
Skovrøy, Peter, Redaktør 14, 105, 106,	Wettering, Jacob, Amtsskriver 66
121, 130, 165.	Wieck, W., Købmand 12
Specht, J. G. N., Legatstifter 113, 170,	Wilhelm I, Konge 13, 101, 102
171.	Wilms, Seminarielærer ... 76, 170, 171
Speglin, Johannes, Afladskræmmer ... 8	
Steffen, Provst 74	Zenner, Raadmand 172
Steffens, Momme, Herredsfoged ... 97	Zoëga, C. W., Gæstgiver 171